

संस्कृतशिक्षामञ्जर्याः

द्वितीयो भागः ।

20301

(दशकुमारचरितकथासारः)

पण्डितकुलपतिना

वि, ए, उपाधि-धारिणा

मञ्जीवानन्द-विद्यासागर-भट्टाचार्येण सङ्कलितः ।

तद्राजनेन

पण्डितश्रीमदाशुबोध-विद्याभूषणेन

टीकया परिवर्द्धितः प्रकाशितश्च ।

चतुर्थ संस्करणम् ।

कलिकातामहानगर्याम्

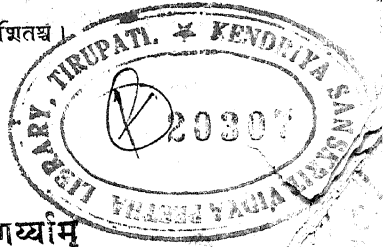
वाचस्पत्ययन्त्रे सुद्रितः ।

१९३४

सर्वे स्वत्वं संरक्षितम् ।

पाटीन

N 35.5

VERIFIED 1955

तर्तित ।

नाम कश्चित् महामुनिः वैश्वरोऽस्ति । एतस्मात् द्वीपात् गतो मगधराज-
मन्त्रिसुतो रत्नोद्भवो नाम तदीयां कन्यां सुवृत्तां नामोपयम्य (घ) श्वपुरेण
समादृतस्तत्रैव तस्थौ । कालेन सा सुवृत्ता गर्भिणी जाता । ततः सहोदर-
दर्शनार्थं रत्नोद्भवः श्वपुरमनुनीय अनया भार्यया सुवृत्तया सह
प्रवहणम् (ङ) आरुह्य पुष्पपुराभिमुखः प्रतस्थे । दुर्दैवगत्या तत्रप्रवहणं
समुद्राम्भसि न्यमज्जत् । अहन्तु अस्या धात्रीभावेन परिकल्पिता
तस्मिन्नेव प्रवहणे स्थिता कराभ्यां तां सुवृत्तामुद्वहन्ती फलकमेकमवलम्ब्या
कथमपि तौरभूमिमासादयम् । रत्नोद्भवस्य गतिर्न भया विदिता ।
क्लेशस्य परां काष्ठां गता सुवृत्ता अस्मिन् अटवीमध्ये सुतमसूत ।
मार्गमन्वेष्टुकामाऽहं प्रसववेदनया विवशायारुस्याः समीपे बालकं
निक्षिप्य गन्तुमयुक्तमिति तं शिशुमनयम् इति । अत्रान्तरे कश्चित्
वन्यो वारणः (च) प्रत्यदृश्यत । तमालोक्य सा भीता तं बालकं निपात्य
प्राद्ववत् । (छ) अहमपि सन्निहितलतागुल्ममासाद्य परीक्षमाणः स्थितः ।
अथ निपतितं बालकं पल्लवकवलमिवाददति गजराजं कश्चित् सिंहः
समभ्यधावत् । तदवलोक्य भयाकुलेन गजेन भटिति वियति समुत्पात्य-
मानो बालकः अपतत् । दीर्घायुष्यतया (ज) असौ केनचित् वानरेण
पकफलबुद्ध्या परिगृहीतः पुनः फलेतरदृष्ट्या वितततरुस्कन्धमूले (झ)
निक्षिप्तोऽभूत् । स च केशरौ गजपतिं निहत्य प्रतस्थे । वानरोऽपि
क्वापि गतः । अहन्तु तस्मात् लतागुल्माभ्यन्तरात् निर्गत्य बालक-
मेनमवनिरुहस्कन्धात् (ञ) अवतार्य वनान्तरे तां वनितामप्राप्य गुरवे

- (घ) उपयम्य विवाहं कृत्वा ।
(ङ) प्रवहणम् अर्धवयानम् ।
(च) वन्यो वारणः आरुह्य गजः ।
(छ) प्राद्ववत् पलायमास ।
(ज) दीर्घायुष्यतया दीर्घजीवितया ।
(झ) फलेतरदृष्ट्या फलादन्यत् किमपि द्रव्यमिति अवलोकनेन । विततीति ।
विततः विस्तृतः, यः तरुस्कन्धः वृक्षकाण्डः, तस्य मूले प्रधोदेशे ।
(ञ) अवनिरुहस्कन्धात् वृक्षकाण्डात् ।

P15C9x
-5.5

निवेद्य तदादेशेन भवदन्तिकमनयम्” । राजा तु तदाकर्ण्य रत्नोद्भवः
कथमभवदिति चिन्तयन् तन्नन्दनं पुष्पोद्भवनामानं कृत्वा तद्वृत्तान्तं
सुश्रुताय व्याख्याय विषादसन्तीषौ अनुभावयन् तदनुजतनयं समर्पितवान् ।

अर्थपालोत्पत्तिः ।

एकदा कमपि बालकमुख्ये (क) घृतं वसुमत्या दृष्ट्वा राजा अब्रवीत्
“देवि ! कुतोऽसौ कथं लब्धः ?” इति । सा प्रोवाच “नाथ ! अतीतायां
रजन्यां काचन दिव्याङ्गना मत्पुरतः (ख) कुमारमेनं समर्थं निद्रितां मां
विबोध्य (ग) सविनयमब्रवीत् ‘देवि ! त्वन्मन्त्रिणो धर्मपालनन्दनस्य काम-
पालस्य वल्लभाऽहं यच्चक्रन्त्या तारावली नाम नन्दिनी मणिभद्रस्य ।
धनपतेः (घ) अ.देशेन मदात्मजमेनं तव तनयस्य भाविचक्रवर्तिनः राज-
वाहनस्य परिचर्याकरणार्थं मानौतवत्यस्मि । त्वमेनं संवर्द्धय’ इति । मया
च विस्मितया सरकृता असौ यच्चो तद्देवान्तरिहृताऽऽसीत्” इति । राजा
तदाकर्ण्य सविस्मयं सुमितं मन्त्रिणमाह्वय तदीयभ्रातृपुत्रमर्थपालं नाम
कृत्वा सर्वे वृत्तान्तं तस्मै समख्यय प्रादात् ।

सोमदत्तोत्पत्तिः ।

अन्वेद्यः (क) वामदेवशिष्यः कमपि शिशुमानीय राजानमब्रवीत् “देव !
तीर्थयात्राप्रसङ्गेन (ख) कावेरीतीरं गतोऽहं बालकमेनमुख्ये (ग) कृत्वा

(क) उत्सङ्गे क्रोडे ।

(ख) दिव्याङ्गना स्वर्गीया स्त्री, अपूर्वसुन्दरीत्यर्थः । मत्पुरतः समाधे ।

(ग) विबोध्य आगरथित्वा ।

(घ) धनपतेः कुबेरस्य ।

(क) अन्वेद्यः अन्वेषित्वं दिवसे, (अन्वयशब्दात् एद्युस् इति तद्धितप्रत्ययेन
सिद्धम्) ।

(ख) तीर्थयात्राप्रसङ्गेन तीर्थगसनानुरोधेन ।

(ग) उत्सङ्गे क्रोडे ।

सदतीं कामपि स्थविराम् (घ) आलोक्य अत्रोचं 'स्थविर! का त्वम् ?
 कथं वा रोदिषि ? बालकश्च कस्य जिवानन्दकरः ?' इति । सा करयुगेन
 वाष्पं प्रमृज्याव्रवीत् "ब्रह्मन् ! राजहंसामात्यस्य सितवर्मणः कनीयान् (ङ)
 सुतः सत्यवर्मा तीर्थयात्राप्रसङ्गेन देशमिममागतः । स कुत्रचित्
 ग्रामि कालीं नाम कामपि विप्रतनयामुपयम्य (च) तस्या अनपत्यतया
 तत्कनीयसीं भगिनीं गौरीं नाम परिखीय तस्यामेनं तनयमलभत ।
 कालो तु सासूयं (छ) धात्रा मया सह बालकं केनचित् मिषेण (ज)
 आनीय अस्यामेव तटिन्याम् (झ) अक्षिपत् । अहन्तु करेणैकेन
 बालकमुद्धृत्य अपरेण अम्भसि प्लवमाना (ञ) नदीवेगागतस्य कस्यचित्
 तरोः शाखामालम्ब्य तत्र शिशुं निधाय नदीवेगेन उच्चमाना (ट)
 तत्तदस्थितेन कालसर्पेण दष्टःऽस्मि । मदाश्रयभूतोऽयं तर्कदैवगत्या अस्मिन्
 देशे तीरमलगत् । विषस्य सुतीक्ष्णतया नयि मृतायाम् अरख्ये कश्चन
 शरण्यः (ठ) नास्तीति मया ब्रूयते' इति ।

ततो विषमविषज्वालया सा वराक्री (ड) धरणीतले न्यपतत् ।
 सञ्जातदयोऽहं मन्त्रबलेन विषज्वालामपनेतुमक्षमतया सन्निहितकानने

(घ) स्थविरां ब्रह्मन् ।

(ङ) कनीयान् कनिष्ठः, (अयमनयोरेषां वा अतिशयेन युवा अप्यो वा इति
 युवशब्दात् अल्पशब्दात् वा द्वयसु इति तद्धितप्रत्ययेन युवस्थाने अल्पस्थाने वा कनादेशे
 सिद्धम्) ।

(च) उपयम्य परिणीय, विवाहं कृत्वा इत्यर्थः ।

(छ) सासूयम् अक्षय्या द्दिसया सङ्घ वर्त्तमानं यथा तद्या, हिंसावशेनेत्यर्थः ।

(ज) मिषेण कृत्वेन ।

(झ) तटिन्या नद्यां, कावेर्यामित्यर्थः ।

(ञ) प्लवमाना सत्तरन्ती, (प्लुधातोः शानच्) ।

(ट) उच्चमाना गौयमाना, (वृद्धधातोः कर्मणि शानच्) ।

(ठ) शरण्यः रक्षाकर्ता आश्रयदाता वा ।

(ड) वराक्री दीना ।

त्रौप्रधिविशेषमन्विव्य प्रत्यागच्छन् मृतां ताम् अलोकयन् । तदनु
अग्निसंस्कारं विधाय व्याकुलचेता बालमेनमगतिम् (ढ) आदाय
भवद्दमात्यनन्दनस्य भवानिव रक्षितेति भवदन्तिक्रमानौतवानस्मि ।”

तदाकर्ण्य राजा सत्यवर्मचिन्तया खिन्नमनाः सुमतेये मन्त्रिणो
सोमदत्तं नाम तदनुजतनयं समर्पितवान् । सोऽपि सोदरमिव तं मन्य-
मानो विशेषेणापुषत् (ण) ।

इत्थं मिलितेन कुमारवर्गेण सह बालकेलिमनुभवन् राजवाहनः
क्रमेण चूडीपनयनादिकं संस्कारमवाप (क) । ततः सकललिपिषु
सकलदेशभाषासु षडङ्गसहितवेदेषु (ख) काव्यनाटकाख्यानादिषु धर्मशास्त्र-
ज्योतिषतर्कमीमांसादिषु शस्त्रविद्यासु नीतिशास्त्रेषु कलासु मणिमन्त्रौ-
षधादिप्रयोगेषु हस्तितुरगादिविद्यासु अन्येषु च विविधेषु वैषयिकव्यापारिषु
तत्तदाचार्यैर्भ्यः सम्यक् वैचक्षण्यं समासाद्य यौवनेन विलसन्तम् अनलसं
कुमारनिचयं वीक्ष्य राजा साम्प्रतं शत्रुदुर्द्वेषीऽहं जात इति मन्यमानः
परमानन्दमविन्दत (ग) ।

इति प्रथमोच्छ्वासः ।

(ढ) अगतिम् अनाद्यं, निराश्रयमित्यर्थः ।

(ण) अपुषत् अपालयत् ।

(क) संस्कारं वेदविहितकर्मणि योग्यतासम्पादकमनुष्ठानविशेषम्, अवाप लिभे ।

(ख) षडङ्गसहितवेदेषु “शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं कृन्दसां चितिः ।
ज्योतिषामयनञ्चैव षडङ्गो वेद इष्यते ॥” इत्युक्तरूपेषु षडङ्गषट्कसहितवेदचतुष्टयेषु ।

(ग) अविन्दत अलभत ।

अथ द्वितीयोच्छ्वासः ।

९३

एकदा वामदेवः राजानं कुमारनिचयञ्च प्रणतशिरसं गाढमालिङ्ग्य विहिताशीर्म्धुरया वाचा प्रावोचत्, “राजन् ! राजपुत्री राजवाहनः साम्प्रतं समृद्धलावण्यं तारुण्यमनुभवति, ससहचरस्यास्य दिग्विजयाय अयं कालः, तदस्य विजयप्रस्थानमङ्गलमाचरतु भवान्” इति । कुमाराञ्च सर्वे तद्वाक्यमभिनन्दुः (क) । ततः स राजा तत्त्वाचिव्यमितरेषां (ख) विधाय समुचितमुपदिश्य शुभे मुहूर्ते सपरिजनं कुमारं विससर्ज (ग) । राजवाहनः पित्रा कृताशीः शुभशकुनं (घ) विज्ञोकयन् कांश्चित् देशानतिक्रम्य विन्ध्याटवीमविशत्, अपश्यञ्च तत्र ह्येतिहतिकिणाडं (ङ) कालायस-कर्कशकायं (च) यज्ञोपवीतमात्रानुमितविप्रभावं प्रकटितकिरातप्रभावं दुर्दंशं (छ) कमपि पुरुषम् । तेन च कृतातिथ्यः स राजतनयः समभ्यधात्, “ननु निर्जने घोरिऽस्मिन् कान्तारे किमिति एकाकी भवान् निवसति ? भवत्कण्ठस्थितमेतत् यज्ञोपवीतं विप्रभावमवगमयति, हेतिहतिभिश्च किरातभावम् । तत् कथय को भवान् ? कथमिदम् ?” इति । स पुमान् राजवाहनं महानुभावप्रकृतिं महापुरुषं मन्यमानः तद्वयस्येभ्यस्तन्नामजनने च विदित्वा सविनयमवादीत्, “राजकुमार ! अत्राटव्यां

(क) अभिनन्दुः प्रशंसयामासुः ।

(ख) इतरेषाम् अन्येषां कुमाराणां, तत्त्वाचिव्यं राजवाहनस्य सन्निवन् ।

(ग) विससर्ज दिग्विजयाय प्रेषयामासेत्यर्थः ।

(घ) शुभशकुनं शुभनिमित्तं, मङ्गलज्ञापकलक्षणसमूहमित्यर्थः ।

(ङ) हेतिहतिकिणाडं हेतिभिः अस्त्रसमूहैः, या इतिः आघातः, तस्याः किणः आघातजनितः ‘घाटा’ वा ‘कडा’ इति प्रसिद्धः शुष्कत्रणविशेषः, स एव अङ्गः चिह्नविशेषो यस्य तादृशं, पुरुषमित्यस्य विशेषणम् ।

(च) कालायसवत कण्ठलोह इव, कर्कशः कठिनः, कायः देहो यस्य तादृशम् ।

(छ) दुर्दंशं भीषणदर्शनम् ।

कैचित् स्वाचारं हित्वा पुलिन्दानुचरास्तदन्नभोजिनो (ज) बह्वो ब्राह्मण-
 ब्रुवाः (झ) प्रतिवसन्ति । तेषां कस्यापि पुत्रो दुश्चरितमालपरः मातङ्गो
 नामास्मि । स च किरातबलेन विचरन् ग्रामं नगरञ्च प्रविश्य तत्रत्यान्
 धनिनः सदारपुत्रान् बधवन्धनादिना निर्जित्य तेषां सर्वस्वानि अपहरन्
 निर्दयं व्यचरन् ।

कदाचित् क्वचित् विपिने सखहचरगणैर्जिघांसमानं (ञ) कश्चित्
 द्विजमालोक्य सहसा सञ्जातदयोऽहमब्रुवं, 'ननु पापाः ! न हन्तव्यो
 ब्राह्मणः' इति । ते मां सक्रोधा निरभर्त्सयन् । अहं तेषां निर्भर्त्सनम-
 सहमानस्तस्य ब्राह्मणस्य रक्षणार्थं चिरं प्रयुध्य तैर्निहतोऽभवम् । ततश्च
 यमपुरीनेत्य सभामण्डपे रत्नसिंहासनस्थं प्रेतपतिं (ट) दृष्ट्वा प्राणमम् ।
 सोऽपि मामवेक्ष्य चित्रगुप्तमब्रवीत्, 'मन्तिन् ! पश्य, अयमस्य न मृत्यु-
 समयः । अयञ्च निन्दितचरितोऽपि द्विजरक्षार्थं मृतः, इतः परमस्य
 निष्पापस्य पुण्यार्जने मतिरुदेष्यति । तदयं पापिभिः अनुभूयमानां
 यातनां विलोक्य पुनः पूर्वशरीरं लभताम्' इति । चित्रगुप्तोऽपि तत्र तत्र
 निरयवासिनां (ठ) दुर्गतोर्दर्शयित्वा सुबुद्धिसुपदिश्य माममुञ्चत् ।
 ततस्तदेव पूर्वशरीरमवाप्य तैर्नैव विप्रेण परिरक्ष्यमाणः क्षणमतिष्ठम् ।
 अथासौ द्विजः कृतज्ञः सङ्घं विविधविधां शिचयित्वा सदाचारमुपदिश्य
 शिवपूजायां मां निवेश्य प्रायात् । ततः प्रभृति किरातसम्बन्धमुत्सृज्य
 देवं शङ्करं मनसि स्मरन् अत्रैव निवसामि ।

राजपुत्र ! भवते किञ्चित् विज्ञापनीयं रहस्यम् (ड) अस्ति, तदा-

(ज) पुलिन्दानां स्वेच्छजातिविशेषाणाम्, अनुचराः सहचरा इत्यर्थः ।
 तदन्नभोजिनः तेषां पुलिन्दानाम्, अन्नं भक्तं, सुञ्जन्ति भक्षयन्तीति तादृशाः ।

(झ) ब्राह्मणब्रुवाः "गर्भधानादिसंस्कारैः संस्कृतो ब्रह्मवच यः । नाध्या-
 ययति नाधीते स ज्ञेयो ब्राह्मणब्रुवः ॥" इत्युक्तञ्चत्वाः ब्राह्मणधमाः ।

(ञ) जिघांसमानं इत्युक्तिविशेषार्थं, इतनीदृशमित्यर्थः । (सन्तात् कृतधातोः
 कर्मणि शानच्) ।

(ट) प्रेतपतिं यमराजम् । (ठ) निरयवासिनां नरकस्थितानाम् ।

(ड) रहस्यं गोपनीयम् ।

गम्यताम्” इत्युक्त्वा स मातङ्गः वयस्यगणादपेतं तं रहसि (ठ) समभाषत,
 “नृपजन्दन ! अतीति निशान्तं (ण) गौरीपतिः स्वप्नसन्निहितः निद्रालीढ-
 लोचनं मां विबोध्याब्रवीत्, ‘मातङ्ग ! दण्डकारण्यमध्ववर्तिन्यास्ताटिन्या-
 स्तीरदेशे सिद्धसाध्वाराध्यस्य (त) स्फटिकलिङ्गस्य पश्चात् पार्वतीपद-
 पङ्क्तिविक्रितस्य अश्विनः सविधे (थ) विधिराजनमिव किमपि विलं (द)
 वर्तते । तत् प्रविश्य तत्र निक्षिप्तं ताम्रशासनं शासनमिव (ध) विधातुः
 समादाय तदुपदिष्टं विधिं विधाय त्वया पातालाधोश्चरेण भाव्यम् ।
 भवसाहाय्यकरो राजकुमारः अथ श्वो (न) वा समागमिष्यति’ इति ।
 तदादेशानुगुणमेव (प) भवदागमनं, तत् साहाय्यार्थिनो मम कुरु
 साहाय्यम्” इति ।

अथ राजवाहनः “तथा” इति प्रतिज्ञाय तान् सहचरान् प्रसुप्तान्
 निशीथे विहाय तेन मातङ्गेन चचाल । ते च कुमाराः प्रातः समुत्थाय
 राजपुत्रमनवलोक्यन्तः विषलचित्तसः अन्विष्यन्तः समन्तात् यदा न
 प्रापुस्तदा निश्चितपुनःसङ्गमसङ्केताः परस्परं वियुज्य ययुः । मातङ्गोऽपि
 तेन लोकवीरेण रक्ष्यमाणः महेश्वरनिर्दिष्टं विलं निर्भयं प्रविश्य गृहीत-
 ताम्रशासनः रसातलं गत्वा शासनविधिना ह्योमं विरच्य तस्मिन्नेव
 ज्वलद्ग्नौ समन्तं स्वदेहमाहुतीकृत्य दिव्यां तनुम् (फ) अवाप ।

(ठ) रहसि निजने । (ण) निशान्ते प्रत्यये ।

(त) सिद्धेति ।—सिद्धाः देवयोगिविशेषाः, साध्या अपि देवयोगिविशेषाः,
 तैः आराध्यत्वं अर्चनीयस्य ।

(थ) पार्वत्याः दुर्गायाः, पदपङ्क्तिभिः चरणविन्यासरेखाभिः, विक्रितस्य
 अङ्कितस्य, अश्विनः पत्न्याखण्डस्य, सविधे समीपे ।

(द) विलं गर्भम् । (ध) ताम्रशासनं ताम्रफलके लिखितं राजादीनामाज्ञा-
 विशेषम् । शासनम् आज्ञाम् । (न) श्वः परदिने ।

(प) तदिति ।—तस्य स्वप्नदृष्टस्य गौरीपतेः शिवस्य, आदेशानुगुणम् आजानु-
 रूपम् ।

(फ) आहुतीकृत्य ज्वा, अग्नौ प्रविष्येत्यर्थः । दिव्यां तनुम् अलौकिकदेहं,
 ज्योतिर्मयं पूर्वमुन्दरश्च शरीरमित्यर्थः ।

अथ काचन सर्वावयवसम्पन्नः सर्वालङ्कारालङ्कृता कन्यका समा-
 गत्य मणिमेकं समुज्ज्वलमुपायनीकृत्य उदङ्गलिः (ब) तमभाषत,
 “विप्रवर्य्य ! अहमसुरराजनन्दिनी कालिन्दी नाम, मम पिता अस्य
 लोकस्य शासिता भगवता विष्णुना समरे निहतः । मान्नु पितृ-
 शोकसागरपतितामालोक्य कश्चित् सिद्धतापसः सदयमवादीत्, ‘वत्से !
 कश्चिन्मानवो दिव्यदेहधारी तव वल्लभो भूत्वा पातालं पालयिष्यति’
 इति । तदादेशात् चातकीव घनागमनं (भ) तवागमनं प्रतीक्षमाणा
 अतिष्ठम् । अथ मम सुप्रभातं येन त्वं मयाऽद्य प्राप्तः, तदिदानीं मां
 परिगृह्य रसातललक्ष्मीमनुभव’ इति । मातङ्गोऽपि राजपुत्रानुमत्या तां
 तरुणीं परिणीय रसातलसिंहासनमध्यास्य परमानन्दमलभत ।

राजपुत्रस्तु वयस्यगणान् प्रति समुत्सुकः कालिन्दीदत्तं क्षुत्पिपासादि-
 क्लेशहरं मणिं साहाय्यकरणतोषितात् मातङ्गात् सनवाप्य कञ्चन
 पन्थानम् अनुवर्तमानं तं विष्टव्य तेनैव विलपथेन निर्ययौ । तत्र च
 मित्रगणमप्राप्य भुवं क्रमेण भ्रमन् कस्यचित् महतो ग्रामस्य उपश्रल्ये
 आक्रीडम् (म) एकमासाय विश्रामाय तत्र प्रविश्य आन्दोलिकारूढं (य)
 रमणीसहितम् आप्तजनपरिवृतं कमपि पुरुषमपश्यत् । सोऽपि राजपुत्रं
 दृष्ट्वा आनन्दविह्वलः “ममेषः खामी सोमकुलावतंसो राजवाहनः, महा-
 भाग्यतया सहसा मे दर्शनपथं गतः” इत्यभिधाय आन्दोलिकाया
 अवतीर्य सत्वरमुपेत्य प्रणनाम । राजवाहनश्च प्रत्यभिज्ञाय “कथं स एष
 मे वयस्यः सोमदत्तः !!” इति व्याहरन् गाढमालिलिङ्ग । ततः कस्यचित्
 पुत्रागतरोः (र) प्रच्छायशीतले तले समुपविश्य सप्रणयमभाषत, “सखे !

-
- (ब) उपायनीकृत्य उपहारीकृत्य, उपटोकनं दत्तव्यर्थः । उदङ्गलिः वङ्गाङ्गलिः ।
 (भ) चातकी पक्षिणीविशेषः, घनागमनं मेघोदयं, वारिवर्षणमिति यावत् ।
 (म) उपश्रल्ये ग्रामान्ते, ग्रामप्रान्ते इत्यर्थः । (“ग्रामान्तं उपश्रल्यं स्नात्”
 इत्यमरः) । आक्रीडम् उद्यानं, नागरिकाणां विहारस्थानमित्यर्थः ।

(य) आन्दोलिकारूढं दोलायामधिष्ठितम् ।

(र) पुत्रागतरोः नागकेशरश्चस्य ।

कालमेतावन्तं कथं तिष्ठसि ? तरुणी चेयं का ? कश्चायं परिजनः ?” इति । सोऽपि आनन्दमुकुलितः सविनयं स्ववृत्तान्तमाख्यातुमुपचक्रमे ।

इति द्वितीयोच्छ्वासः ।

अथ तृतीयोच्छ्वासः ।

सोमदत्तचरितम् ।

“देव ! भवच्चरणदर्शनार्थी अहं भ्रमन् कस्यामपि वनभूमौ पिपासाकुलः लतावेष्टितं शीतलं नदसलिलं पिबन् समुञ्ज्वलं रत्नमेकमासादयम् । आदाय च तत् कियन्तमध्वानं गत्वा प्रखरसूर्यकिरणासहिष्णुतया गन्तुमक्षमः किमपि देवतायतनं प्राविशम्, अपश्यञ्च तत्र बहुतनयसमेतं वृद्धं भूसुरम् (क) एकम् । स तु दैन्यकारणं पृष्टो मया साग्रहमवोचत्, ‘महाभाग ! सुतान् एतान् साट्टहीनान् अनेकैः उपायै रक्षन् इह कथञ्चित् भैक्ष्यम् आचर्य अस्मिन् शिवमन्दिरे वसामि’ इति । ‘ब्रह्मन् ! एतत्कटकाधिपतिः कस्य देशस्य राजा ? किन्नामधेयः ? कथं वा अत्र आगमनमस्येति कञ्चित् (ख) विदितमस्ति ?’ इति पुनः पृष्टोऽब्रवीत्, ‘सौम्य ! भक्तकालो नाम लाटेश्वरो देशस्य अस्य पालयितुर्वीरकेतोस्तनयां वामलोचनां नाम तरुणीललामभूतां श्रावं श्रावम् अवधूततप्रार्थनस्य (ग) पाटलीं नाम नगरीभरौत्सीत् । वीरकेतुस्तु भीतो महदुपायनमिव (घ) तां कन्यां तस्मै प्रादात् । स च तरुणीलाभसन्तुष्टः ‘परिणयेया निजपुरे एव’ इति निश्चित्य गच्छन् निजदेशं गथाऽऽदरेण वनेऽस्मिन् शिवे रमकल्प-

(क) भूसुरं ब्राह्मणम् । (ख) कञ्चित् इति प्रत्यायकमव्ययम् ।

(ग) श्रावं श्रावं श्रुत्वा श्रुत्वा, पुनः पुनः श्रुत्वा इत्यर्थः, (आनन्तर्यार्थं णमुल्) । अवधूता अवज्ञाता, तस्य लाटेश्वरस्य महाकालस्य, यथा—सा तादृशी, वामलोचना-नामस्तनयाविषयिणीत्यर्थः, प्रायेणा याज्ञा येन तादृशस्य, वीरकेतोरीत्यस्य विशेषणम् ।

(घ) उपायनम् उपहारम् ।

यत् । कन्याऽपसारणार्थं नियुक्तो मानपालो नाम वीरकेतुमन्त्री चतुरङ्ग-
बलसमन्वितः स्वप्रभोरवमानखिन्नमानसोऽन्यत्र रचितशिविरस्तसन्त-
र्विभेद' (ङ) इति ।

तदाकर्ण्य 'विप्रोऽसौ बहुतनयः विद्वान् दरिद्रः स्थविरश्च दानयोग्यः'
इति तस्मै सकरुणं तत् रत्नं दत्त्वा अध्वशमात् तत्र एकदेशे निद्राम्
अलभे ; ब्राह्मणश्चासौ कुत्रचित् जगाम । क्षणेन च पश्चात् निगडित-
बाहुयुगलः स विप्रः कशाहतगालः बहुनिस्त्रिंशधारिपुरुषैः (च) अनुगम्य-
मानोऽभ्येत्य मां 'दस्युः' इति अदर्शयत् । ते च तं परित्यज्य मदन्तं
रत्नावाग्निप्रकारमनाकर्ण्य मां गाढं नियम्य (ङ) रज्जुभिः आनीय कारा-
वासम् 'एते तव सख्यः' इति निगडितान् (ज) काञ्चित् निर्दिशन्ती
भामपि निगडितचरणमकार्षुः । तान् कारावासिनः उद्दिश्य मयोक्तं,
'ननु पुरुषाः वीर्यवन्तः ! कथं निर्विशय (झ) कारावासदुःखम् ? यूयं
वयस्या इति निर्दिष्टमेतैः किम् ?' इति । ते च मामवेक्ष्य चौरवीराः
अवोचन्, 'महाभाग ! वीरकेतुमन्त्रिणो मानपालस्य किङ्करा वयं, तदाज्ञया
लाटेश्वरनिधनाय रात्रौ सुरङ्गद्वारेण तदागारं प्रविश्य तत्र राजाभावेन
विषसाः बहुधनमपहृत्य महाटवीं प्राविशाम । अपरिदुश्च अन्वेषिणो
राजानुचरा बहवोऽभ्येत्य (ञ) धृतधनचयान् अस्मान् परितः (ट) परिहृत्य
दृढं बद्ध्वा निकटमानीय समस्तवस्तुप्रत्यर्पणोऽपि एकस्य अमूल्यरत्नस्याभावेन
अस्मद्बधाय इत्यमष्टङ्गलयन्' इति ।

अथ अहं रत्नलभतृत्तान्तं ब्राह्मणाय तद्दानं तेन च आत्मनो दुरवस्थां
नाम धाम अमणकारणञ्च सर्वं तेभ्यः सम्भाष्य तैः मैत्रीमकार्षम् । ततो-

(ङ) अन्तर्विभेदं अन्तर्भेदे तत्परो बभूव, लाटेश्वरस्य सैन्यमध्ये भेदं जनयितुं
प्रेषयामासेत्यर्थः ।

(च) बहुनिस्त्रिंशधारिपुरुषैः अनेकखड्गधारिजनैः ।

(ङ) नियम्य बद्ध्वा । (ज) निगडितान् शृङ्खलाबद्धान् ।

(झ) निर्विशय मुद्ध, ("निर्विशो भृतिभोगयोः" इत्यमरः) ।

(ञ) अभ्येत्य अभिसुखमागत्य । (ट) परितः चतुर्दिक्षु ।

ऽह्नरात्रे तेषां सम च षट्कलबन्धनं निर्भिद्य तैः अनुगम्यमानो निद्रितस्य
 द्वाःस्थगणस्य (ठ) अस्त्रजालसादाय पुररक्षकान् पुरतोऽभिसुखागतान्
 पराक्रमेणाभिद्राव्य (ड) मानपालशिविरं प्राविशम् । मानपालो निज-
 किङ्करेभ्यः सम वृत्तान्तं तात्कालिकविक्रमञ्च निशम्य सामार्चयत् ।

अन्वेद्यः सत्कालिज प्रेषिताः कतिपये मानपालमुपेत्य अवीचन्,
 'मन्त्रिन् ! मदीयराजमन्दिरे सुरङ्गया बहुधनमपहृत्य चौरा भवत्कटकं (ढ)
 प्राविशन् ; तान् अर्पय, नो चेत् महान् अनर्थः सम्भविष्यति' इति । तदा-
 कर्ण्य कोपाकणनयनो मानपालो 'लाटपतिः कः ?' इति तान्
 निरभर्क्षयत् । तदनु ते प्रत्येत्य सत्कालाय सर्वभक्षयन् । स च कुपितो
 भुजवीर्य्यदपेण अस्त्रसैन्यसमेत एव योद्धुमभ्यगात् । पूर्वमेव कतरणनिश्चयो
 मानो मानपालः सन्नद्धयोधो (ण) निःशङ्कं निरगात् । अहमपि सबहु-
 मानं मन्त्रिदत्तातिबहुलतुरङ्गभीषितं चतुरसारथिं रथं दृढतरं कवचम्
 अनुरूपं चापं विविधवाणपूर्णां तूणद्वयम् अन्यानि च विविधानि आयुधानि
 गृहीत्वा युद्धसन्नद्धो मन्त्रिणामन्वगाम् । इत्थं प्रवृत्ते शस्त्रसम्पाते अरातीन्
 अवलीलया प्रहरन् सत्कालस्येत्य निशितशरेण तच्छिरःकर्तनम-
 कार्षम् । तस्मिंश्च निपतिते पलायितेषु शेषसैनिकेषु मन्त्री मम अनेक-
 संविधां सम्भवनाम् (त) अकार्षीत् ।

अथ मानपालप्रेषितात् तदनुचरात् सर्वमुदन्तजातमाकर्ण्य राजा
 परमप्रौढमनाः समभ्यागतो मत्पराक्रमेण विस्मयमानः समहोत्वाम्
 अमात्यवान्धवः सुमत्या शुभेऽहनि निजतनयां सद्यमदात् । ततो यौव-
 राज्याभिषिक्तोऽहमनुदिनं राजानमनुरञ्जयन् भवद्विरहवेदनाकुलमानसः

(ठ) द्वाःस्थगणस्य द्वारि काराद्वारे, तिष्ठन्ति वृत्तन्ते ये ते द्वाःस्थाः, तेषां
 गणस्य समूहस्य, द्वारपालसमूहस्य ।

(ड) अभिद्राव्य वेगेनाक्रम्य, पराक्रिय इत्यर्थः ।

(ढ) भवत्कटकं तव सेन्यं, तव क्लृप्तावारं वा, सेनासन्निवेशस्थानमित्यर्थः ।

(ण) सन्नद्धेति—सन्नद्धाः वर्मिताः, योधाः सेनिकाः यस्य तादृशः, वर-
 परिधानेन शतदुर्भेद्य इत्यर्थः ।

(त) अनेकसंविधां विविधप्रकारां, सभाषनां समादरम् ।

सिद्धादेशेन (घ) सुहृज्जनावलीकनफलप्रदेशं (द) महाकालनिवासिनः शङ्करस्य आराधनाय अथ कान्तासमेतः समागतोऽस्मि । भक्तवत्सलस्य अस्य देवस्य प्रसादेन भवच्चरणारविन्दसन्दर्शनसुखमद्य लब्धम्” इति ।

तदाकर्ण्य अभिनन्दिततत्पराक्रमः राजवाहनस्तस्य निरपराधकेश-
प्रदं देवमुपालभ्य तस्मै (ध) क्रमेण आत्मवृत्तान्तमकथयत् । अस्मिन्नेव
अवसरे सहसा पुरतः समुपस्थितं पुष्पोद्भवं विलोक्य तं कृताञ्जलिं गाढ-
मालिङ्ग्य “सोमदत्त ! अयं स मे पुष्पोद्भवः” इति साजन्दं तं दर्शयामास ।
तौ च चिरविरहदुःखं विहाय अन्योऽन्यालिङ्गनसुखमन्वभूताम् । तत-
स्तथैव तरोष्कायायामुपविश्य राजपुत्रोऽब्रवीत्, “वयस्य ! भूसुरकाय्यं
चिकीर्षुरहं ‘मित्तगणो विदितार्थः सर्वथा अन्तरायं (न) करिष्यति’ इति
निद्रितान् भवतः परित्यज्य निरगाम् । तदनु प्रबुद्धो वयस्यवर्गः किमिति
निश्चित्य मद्दन्वेषणाय कुत गतवान् ? भवांश्च एकाकी क्व गतः ?” इति ।
सोऽपि कृताञ्जलिः सविनयमवादीत् ।

इति तृतीयोच्छ्वासः ।

अथ चतुर्थोच्छ्वासः ।

पुष्पोद्भवचरितम् ।

“देव ! देवेन गन्तव्यं देशं निर्येतुमशक्नुवाने (क) मित्तगणो

(घ) सिद्धादेशेन योगसिद्धस्य कस्यचित् महात्मनः अनुज्ञया ।

(द) सुहृदिति ।—सुहृज्जनानां भवदादोर्णां वस्तुगणानाम्, पवलीकनमेव
साक्षात्प्राप्तिरेव, फलं परिणामः, यस्य प्रदेशस्य यत्प्रदेशगमनस्य तादृशं प्रदेशं
स्थानमित्यर्थः ।

(घ) उपालभ्य निन्दयित्वा । तस्मै सोमदत्ताय ।

(न) अन्तरायं विघ्न, गमने प्रतिबन्धमित्यर्थः ।

(क) अशक्नुवाने असमर्थे । (स्वादिगणोपशक्तपातोः शानच्) ।

देवान्प्रणय इतस्ततः प्रद्रुते (ख) अहमपि तदेककर्मा महीमटन् कदाचित् प्रखरसौरकिरखोत्तापितशिराः कस्यचित् गिरितटरुहस्य (ग) तरौः प्रच्छायशीतले तले चणम् उपाविशम् । सहसा मध्यङ्गसमये मत्पुरतः भानुप्रच्छायां निरौच्य उन्मुखः पतन्तं कमपि पुरुषमम्बरतलात् अन्तराले एव सञ्जातदयोऽवलम्बा शनैः अवनीतले स्थापयित्वा दूरापातवीतसञ्ज्ञं (घ) तं शिशिरोपचारेण विबोध् (ङ) शोकावेगविगलद्वाभ्यं कारणमपृच्छम् । सोऽपि कराभ्यमशूणि प्रमृज्य अभाषत, 'सौम्य ! मगधेश्वरमात्यस्य पद्मोद्भवस्य आत्मजो रत्नोद्भवो नामाहं वाणिज्येन कालयवनहीपमुपेत्य तत्र कामपि वणिक्तनयां परिणीय तथा सह प्रत्यागच्छन् अशुभौ तीरस्य अनतिदूरे एव प्रवहणस्य मग्नतया सर्वेषु निमग्नेषु कथमपि दैवानुकूत्येन तीरमवाप्य कोन्ताविरहदुःखार्णवे भ्रवमानः (च) कस्यापि सिद्धतापसस्या-देशत् षोडशवत्सरान् कथञ्चित् नीत्वा दुरवस्थापारम् (छ) अनवेक्षमाणी गिरिपतनम् (ज) अकार्षम्' इति ।

अस्मिन्नेव अवसरे किमपि नारीकूजितम् (झ) अश्रुवि, 'न खलु समुचितमिदं यत् सिद्धादिष्टे पतितनयमिलने विरहसहिष्णुतया अग्नि-प्रवेशः' इति । तदाकर्ण्य मनोविदितजनकभावं (ञ) तमवादिषं, 'तात !

(ख) प्रद्रुते प्रस्थिते ।

(ग) गिरितटे पर्वतप्रखे, रोहति सञ्जायते इति तादृशस्य पार्वतीयस्य इत्यर्थः ।

(घ) दूरेति ।—दूरात् बहू ऊर्ध्वप्रदेशात्, चापातेन चापतनेन, शीता अपगता, सञ्जा चेतना यस्य तादृशम् अत्युच्चप्रदेशात् पतनेन मूर्च्छायुक्तम् ।

(ङ) विबोध् प्रबोध्, संज्ञां जनयित्वा इत्यर्थः ।

(च) भ्रवमानः सत्तरन् ।

(छ) दुरवस्थायाः दुर्दशायाः, पारम् अन्तं, दुर्दशायाः अरमसोमानम् ।

(ज) गिरिः पर्वतात्, पर्वतशिखरादित्यर्थः, पतनम् आत्मपातनमित्यर्थः ।

(झ) नारीकूजितं स्त्रीकण्ठोच्चारितं शब्दम् ।

(ञ) मन इति ।—मनसा चेतसा, विदितं ज्ञातं, जनकभावं पितृत्वं यस्य तादृशम्, अग्रमेव मे जनक इति निश्चित्य इत्यर्थः ।

भवते विज्ञापनीयानि बहूनि सन्ति ; भवतु, पश्चात् तत् सम्भवति, अधुना नारीकूजितमनुपेक्षणीयं, तत् क्षणसात्वमत्र भवता स्थीयताम्' इति । तदनु सोऽहं त्वरथा किञ्चित् अन्तरं गत्वा पुरतो ज्वलद्गनि-प्रवेशोद्यतां कामपि वनितामवलोक्य ससम्भ्रमम् अनलात् अपनीय कूजन्या (ट) वृद्धया सह सत्पितुरत्तिकमभिगमय (ठ) स्थविराम-ब्रवं, 'वृद्धे ! भवत्यौ कुतस्थे ? (ड) कथमत्र कात्तारे केन निमित्तेन दुरवस्था अनुभूयते ?' इति । सा सगद्गदम् अवादीत्, 'पुत्र ! कालयवन-द्वीपे कालगुप्तनाम्नो बणिजः कथेषु सुवृत्ता नाम रत्नोद्भवेन निजकान्तेन आराच्छन्ती जलधौ मने प्रवृत्तये निजधात्र्या मया सह फलकमेकमव-लम्बा देवयोगेन कूलमुत्तीर्णा आसन्नप्रसववेदना कस्याञ्चिदटव्यां सुतम-सूत । मम तु मन्दभाग्यतया बालि वजसतङ्गेन रट्हीति मदेकाग्रया परिभ्रमन्ती 'षोडशवर्षान्तरं भर्तृपुत्रसङ्गमो भविता' इति सिद्धवाक्य-प्रत्ययात् (ठ) एकस्मिन् पुण्याश्रमे तावत्तं समग्रं नीत्वा शोकमपारं सोढुम-क्षन्ना साम्प्रतं समुज्ज्वलिते हृताशने शरीरमाहुतीकर्तुमुद्यता' इति । तदकर्ण्य स्थां जननीं ज्ञात्वा दण्डवत् प्रणय तस्थे महृत्तान्तमखिल-माख्याय धात्रीभाषणमुद्धवदनं विस्मयविकसिताक्षं जनकमदर्शयम् । पितरौ तु साभिज्ञानम् अन्योऽन्यं (ण) शिदिचा मुद्रितान्तरात्मानौ विनीतं साम् आनन्दवाष्येण अभिवृष्य गाढनाश्लिष्य शिरसि उपात्राय कस्याञ्चित् महोरुहच्छायायामुपाविशताम् । 'कथं वर्तते महोपतिः राजहंसः ?' इति

- (ट) कूजन्या पूर्वोक्तद्वयं शब्दं कुर्वन्त्या ।
 (ठ) अभिगमय प्रापय, आनयित्वा इत्यर्थः, (अभिपूर्वकात् पिजत्तगमधातोः यप्) ।
 (ड) कुतस्थे ? कस्मात् आगते ? ।
 (ठ) निश्चेति ।—मिडस्य योगमिडस्य पुरुषस्य, वाक्ये "षोडशवर्षान्तरं स्वामिपुत्राभ्यां सङ्गसिद्धमं भविष्यति" इति वचने, प्रत्ययात् विश्वासात् ।
 (ण) साभिज्ञानम् अभिज्ञायते अनेन इति अभिज्ञानं तेन—अथमेव सत्यतिः अथमेव सत्यतो इति, निश्चयकारकशरीरस्थासाधारणविह्वलविशेषेषु सङ्गवर्तमानं यथा तथा । अन्योऽन्यं परस्परम् ।

सकलगुणनिलयेन बन्धुपालनाम्ना चन्द्रपालपित्रा नीयमानो मालवनाथ-
दर्शनं विधाय तदनुमथा गृहवसतिमकार्षम् । ततः काननेषु भवदन्वेषणोद्-
युक्तं मां परममित्रं बन्धुपालो निशम्य अबदत्, 'मित्र ! अखिलां धरित्री-
मन्वष्टुमचमो भवान् साम्प्रतं निरुद्धेगेन अत्र तिष्ठतु, भवग्रभोरवलोकनाय
शुभशकुनं निरीक्ष्य पश्चात् कथयिष्यामि' इति । अहञ्च तद्वचनमनुसरन्
तदन्तिके एव अतिष्ठम् ।

कदाचित् बालचन्द्रिकां नाम कामपि ब्रह्मिककन्यां नयनचन्द्रिकां
निरीक्ष्य तद्भावखलुमुग्धचित्तः मदनशरशरव्यताम् (य) अयासिषम् । साऽपि
माम् अवलोक्य मदवस्थाभेव नीता सकरकेतनेन । अहन्तु तस्याः सुख-
सङ्गमोपायं चिन्तयन् परेशुर्बन्धुपालेन शकुनैः भवङ्गतिं प्रेक्षिष्यमाणेन सह
पुरप्रान्तविहारवजमुपेत्य शकुनवचनानि (र) शृण्वन् स्थितः । तत्र च
तामेव मत्प्राणेश्वरीं दीनवदनां बालचन्द्रिकामागतां वोच्य तदीयमुखार-
विन्दे विषादं मदनाविश्रजनितां विभाव्य तदन्तिकमेत्य अवादिषं, 'सुन्दरि !
कथं ते मुखारविन्दे दैन्यलक्षणम् ?' । सा रहसि सञ्जातविश्रम्भतया (ल)
विहाय लज्जाभये शनैः अवादीत् ।

'महाभाग ! मानसारो मातृवधीशो वार्द्धक्यात् निजनन्दनं दर्प-
सारम् उज्जयिन्याम् अभ्यषिञ्चत् । स च सप्तसागरपरिखां महीं पाल-
यिष्यन् निजपितृष्वस्त्रेथौ (व) चण्डवर्मदासवर्माशौ राज्यरक्षणे नियुज्य
तपश्चरितुं कैलासगिरिमगमत् । राज्यं सर्वमसपन्नं (श) प्रासति चण्डवर्मणि

(य) मदनशरस्य कामवाणस्य, शरव्यतां लक्ष्यतां, वैश्रवणश्रीभूततामित्यर्थः ।

(र) शकुनानां पक्षिणां, वचनानि कूजनानि ; एतेन बन्धुपालस्य पक्षिभाषा-
भिज्ञत्वं सूच्यते ।

(ल) सञ्जातविश्रम्भतया लज्जाविश्रम्भतया, मां प्रति विश्वासादित्यर्थः. उत्पन्न-
प्रणयतया इति वा, मां प्रति अनुरागवशादित्यर्थः । ("विश्रम्भः कैलिकलहे विश्वासे
प्रत्ययेऽपि च" इति श्रुतिर्न) ।

(व) निजस्य आत्मनः, पितृष्वसुः पितुर्भंगिन्याः अपत्यं पुमान् तौ निजपितृ-
ष्वस्त्रेथौ पितुर्भंगिनीपुत्रौ ।

(श) असपन्नं शत्रुपत्यम् ।

दासवर्मा मातुलाग्रजन्मनोः शासनमतिक्रम्य दृष्टेत्तपरो मन्मथसदृशस्य
भवतो लावण्य यत्तवित्तां माम् एकदा विलोक्य बलात्कर्तुम् उद्यच्छति,
तच्चित्तया मे देव्यु । इति । अहन्तु तस्य मयि आसक्तिं तदन्तरायञ्च
तं निशय तान् अशुमुखीम् आश्रास्य प्राथोचं, प्रिये ! भवदभिलाषिणं
दुरात्मानम् एनं निहन्तुं सृदुरयम् उपायश्चिन्वते, यथा 'यत्तः कश्चित्
अविद्याय बलचन्द्रिकां निवसति । यः कश्चित् साहसिकः स्वस्वययोग्यः
तं यत्नं रतिमन्दिरे निर्जित्य तथा एकसखीतमेतया सृगाच्या संलापसुखम्
अनुभूय कुशलो निर्गच्छेत् तेन सा विवह्या' इति सिद्धेन एकेन उक्तमिति
युमद्वान्धवैः पूरजनस्य पुरतः पुनः पुनः कथनीयम् । तदनु दासवर्मा
तं प्रवादन् आकल्पं यदि भिया निवर्तते तदा भद्रं, (घ) यदि च भुजवीर्य-
दर्पणं तथा अङ्गीकरिष्यति तदा युमत्परिजनैः इत्थं वाच्यं, 'सहाभाग !
दर्पसारवृषामात्यस्य तव अस्मिन् लुटे निवसे साहसकरगमनुचितम् ।
पौरजनसमन्तं स्वमन्दिरं नीतया अनया सह क्रीडन् यदि कुशलो स्याः
तदा परिणीय एनां मनोरथान् निर्विश' (स) इति । स यदि तथा अङ्गी-
कृत्यात् तदा त्वं सर्वोविशधारिणा मया सह तस्य मन्दिरं गच्छ, ततो
मया निर्जनं तस्मिन् निकेतने सृष्टिजानुपादाघातेः तं तरसा (ङ)
निहृद्य पुनरपि तेनैव वेशेन भवतीं निःशङ्कं स्वगृहं निष्यामि । त्वच्च
विशतभयलज्जा मातापितृमहोदराणां पुरतः आवधोः प्रेमातिशयम्
आख्याय सर्वथा मत्परिणयाय तान् अनुनयैः, तेषुपि कुलसम्प्लावण्य-
शालिने यूने मद्यां त्वाम् अवश्यं दस्यन्ति । तदा एवं तेषाम् आख्याय
दासवर्मणो मरणोपायं तेषामुत्तरं महात् 'आवेदनीयम्' इति ।

मा च किञ्चिदुत्फुल्लवदना 'सुभग ! त्वयोक्तं सर्वमाचरिष्यामि'
इति कथयित्वा मामसकृत् विवृत्तवदना (क) विलोकयन्ती मन्दमन्दम्

(घ) भद्रं शुभम् ।

(स) निर्विश उपभुङ्क्ते । ("निवेशो मृतिभोगयोः" इत्यमरः) ।

(ङ) तरसा वेशेन, बलिनेत्यर्थः ।

(क) अथकृत् वारंवारम् । वि तददना पराङ्गतमुखी ।

अगारम् अगात् । अहमपि बन्धुपालशकुनयात् (ख) । तलशाह्नानन्तरमेव
भवत्सङ्घः सम्भविता' इति अष्टशवम् । अतान्तरे दारुवर्मणा रिरंसुना (ग)
रतिमन्दिरे समाहता बालचन्द्रिका तं गमिष्यतीति दूतिकां मत्समोपम्
अभिप्रेषितवती । अहमपि सखीवेशम् आस्थाय (घ) तथा वल्लभया
सह तदागारम् अगच्छम् । नगरप्रचारितां यच्चकथां परीक्षमाणो नागर-
जनोऽपि दारुवर्मणाः प्रतीहारभूमिम् (ङ) अगमत् । विवेकशून्य-
मतिरसौ रागातिरेकेण रत्नपर्यङ्के तरुणीं नीत्वा तस्यै मच्चञ्च मनोरमस्वी-
वेशाय सकर्पूरताम्बूलादिकं दत्त्वा मुहूर्तद्वयं हास्यकौतुकैः संलपन्
अतिष्ठत् । ततो यदा रागान्धः सुमुख्या आलिङ्गने मतिम् अकरोत्
तदा अहं रोषारुणाच्चः पर्यङ्गतलात् निःशङ्कः एनं निपात्य मुष्टिजानुपाद-
प्रहारैः न्यहनम् । ततो भयकम्पितां कान्तां समाश्वास्य मन्दिराङ्गणमुपेतः
साध्वसकम्पित इव उच्चैः अकूजं, (च) 'हा ! बालचन्द्रिकाऽधिष्ठितेन
घोरिण्य यक्षेण दारुवर्मा सहसा निहन्यते, समागत्य पश्यत' इति ।
तदाकर्ण्य मिलिता जनाः 'हा ! किमेतत् !! बालचन्द्रिकामधिष्ठितं यच्चं
जानन्नपि दारुवर्मा रागान्धः कथं तामकामयत ? तदसौ खेनैव कर्मणा
निहतः, किं तस्य अनुशोचनेन ?' इति वदन्तः प्राविशन् । तस्मिंश्च
तुमुले कोलाहले तया सह नैपुण्येन सहसा निर्गतो निजावासमगाम् ।
ततो गतेषु कतिपयेषु दिवसेषु पौरजनसमन्त्रं तां विवाह्य यथाभिलषितं
सुखमन्वभवम् ; अभूवच्च बन्धुपालशकुननिर्दिष्टे दिवसेऽस्मिन् पुराद्वि-
वर्त्तमानो भवच्चरणारविन्ददर्शनसुखभाजनम्" ।

-
- (ख) बन्धुपाल एव शकुनचः शुभाशुभलक्षणभिज्ञः पक्षिभाषाभिज्ञो वा तस्मात् ।
(ग) रिरंसुना रन्तुमिच्छुना, रमणोषिणेत्यर्थः । (रमणतोः सगन्तात् उः) ।
(घ) आस्थाय धृत्वा इत्यर्थः ।
(ङ) प्रतीहार इति ।— प्रतीहारस्य द्वाररक्षकस्य, भूमिम् अत्रास्तिस्थानं, भवन-
प्रवेशार्थं दौवारिकाधिष्ठितप्रधानद्वारे इत्यर्थः ।
(च) साध्वसकम्पित इव सभयकम्पित इव, भयजनितकम्पनस्य भावं दर्शयित्वा
इत्यर्थः, न तु यथार्थं भयं, न वा यथायं; कम्प इति भावः । उच्चैः अकूजं शीदकरवम्,
उच्चैश्चीत्कारसकारवमित्यर्थः ।

एवं मिलवृत्तान्तं निशम्य प्रफुल्लवदनो राजसूनुः स्वस्य सोमदत्तस्य च वृत्तमस्मै समाख्याय सोमदत्तं “महाकालेश्वराराधनानन्तरं भवद्वल्लभां स्वं निकेतनं प्रापय्य आगच्छ” इति समादिश्य पुष्पोद्भवान सह अवन्तिपुरम् अविशत् । तत्र “अयं मम स्वामिकुमारः” इति बन्धुपालप्रसुखाय बन्धुजनाय कथयित्वा तेन सादरं बहुविधां सपर्यां (क) कारयन् “सकलकलाकुशलो द्विजवर एषः” इति प्रख्यापयन् पुष्पोद्भवः स्वमन्दिरे एनं पर्यचरत् ।

इति चतुर्थोच्छ्वासः ।

अथ पञ्चमोच्छ्वासः ।

राजवाहनचरितम् ।

एकदा वसन्तीदाररमणीये काले अवन्तिसुन्दरी नाम मानसार-
नन्दिनी वयस्यया बालचन्द्रिकया सह नगरोपान्ते रम्योद्याने पौर-
विलासिनीजनपरिवृता मनोभवम् (क) अर्चयितुमगात् । तत्र रतिमिव
अवन्तिसुन्दरी दिदृक्षुः काम इव वसन्तसहायः पुष्पोद्भवानुचरो राजवाहनः
समाजगाम । सा तु अवन्तिसुन्दरी तं क्रमेण अन्तिकम् आयान्तं खेनैव
आराध्यमानं वाञ्छितप्रदानार्थम् आविर्भूतं मूर्त्तिमन्तम् अनङ्गमिव
समालोक्य मन्दमारुतान्दीलिता लतेव मदनावेश्वती चकम्पे ; तस्थौ
च तत्समग्रं लज्जमाना सखीजनान्तरिता अपाङ्गवौक्षणेन (ख) तमव-

(क) सपर्यां पूर्जा, परिषर्यामित्यर्थः ।

(क) मनोभवं कन्दर्पम् ।

(ख) सखीजनेन सहसपर्यां बालचन्द्रिकया, अन्तरिता आच्छादिता, सख्या
अन्तराले अवस्थितेत्यर्थः । अपाङ्गवौक्षणेन कटाक्षेण । (“कटाक्षोऽपाङ्गदर्शने”
इत्यमरः) ।

लोकयन्ती । बालचन्द्रिका तु तयोः अन्योऽन्यरागवृत्तिम् (ग) अनुभवन्ती कान्तासमाजसन्निधौ (घ) राजनन्दनोदन्तं सम्यक् आख्यातुमयुक्तमिति लोकसाधारणैर्वचनैः अभाषत, “भर्तृदारिके ! (ङ) अयं सकलकालानिपुणो देवतासान्निध्यकरण आहवनिपुणो (च) द्विजकुमारो मणिमन्त्रौषधचतुर्दः परिचरणीयो (छ) भवत्या” इति । तदाकर्ण्य सा अभिनन्दिततद्वचनम् जितमारं (ज) समुचितासनासीनं कृत्वा सखीहस्तेन गन्धमाल्यादिना समुपाचरत् ।

राजवाहनोऽचिन्तयत्, “नूनमेषा पूर्वजन्मनि मे जाया यज्ञवती, नो चित् कथमेतस्याम् एवंविधोऽनुरागो मे वर्तते ? शापावसानसमये तपोनिधिदत्तं जातिस्मरत्वम् (झ) आवयोः समानं, तत् यावत् विशिषसूचकेर्वाञ्चैः अस्याः स्मरणमुत्यादयामि” । तस्मिन्नेव समये कोऽपि राजहंसः केलिविधित्वया तदपकण्ठम् (ञ) अगमत् । समुत्सुक्या राजनन्दिन्या मरालग्रहणे नियुक्ता बालचन्द्रिकामालोक्य “समुचितो वचनावसर एषः” इति राजवाहनः सविलासमालपत्, “सखि ! पुरा शम्बो नाम कश्चित् नृपतिः कान्तया सह विहारार्थं सरोवरमेत्य तत्र निद्राधीनं राजहंसं शनैर्गृहीत्वा विसृज्येन (ट) तस्य चरणयुगलं निगडयित्वा कान्तामुखं विलोकयन् मन्दस्मितमवादीत्, ‘प्रिये ! मया बद्धो मरालः शान्तो मुनिरिव वर्तते,

(ग) अन्योऽन्यरागवृत्तिं परस्परानुरागव्यापारम् ।

(घ) कान्तासमाजसन्निधौ मण्डिलासङ्घसमीपे ।

(ङ) भर्तृदारिके ! प्रभुनन्दिनि ! राजकुमारि ! इत्यर्थः । (“राजा भट्टारको देवस्तुता भर्तृदारिका” इत्यनरः) ।

(च) देवतानां सन्निध्यं सामीप्यं, क्रियते अनेनेति तादृशः, मन्त्रादिप्रभावेण देवतानामाविर्भावकारकः इत्यर्थः । आहवनिपुणः युद्धकुशलः ।

(छ) मणीति ।—मणिषु विविधरत्नानां सटसत्परोच्चासु, मन्त्रेषु मन्त्रप्रयोगेषु, औषधेषु औषधप्रयोगेषु च, चतुरः दक्षः । परिचरणीयः सेवनीयः ।

(ज) जितमारं पराभूतकन्दर्पं, सौन्दर्येण कामजयिनमित्यर्थः ।

(झ) जातिस्मरत्वं जन्मात्तरीणश्रुतात्तामिञ्जलम् ।

(ञ) तदिति ।—तस्याः अवन्तीमुन्दर्याः, उपकण्ठं समीपम् ।

(ट) विसृज्येन मृषाज्ञतन्तुना ।

तत् स्वेच्छया अन्नं गम्यताम्' इति । तद्योक्ते स राजहंसः श्रावम् अग्रपत्, 'राजन् ! यदस्मिन् पद्मे अनुष्ठानपरायणतया परमानन्देन तिष्ठन्तं नैष्ठिकं (ठ) मामकारणं राज्यगर्वेण अवमानितवानसि, तदेतेन पातकेन रमणीविरहसन्तापमनुभव' इति । श्रावस्तु घोरमग्निपातमिव जीवितेश्चरीविरहमसहिष्णुभूतलनिहितशिरास्तं सविनयम् अभाषत, 'भगवन् ! अज्ञानतया मया कृतमेतत् क्षमस्व' इति । स तु कर्णार्द्रचेताः प्रावोचत्, 'राजन् ! जन्मनि अस्मिन् मा ते प्रापफलभोगोऽस्तु, महचनस्य अमोघतया भाविनि जनने देहान्तरं गताया अस्या रसेन रमणो (ड) भूत्वा सुहृत्तद्वयं मञ्जरुणयुगलबन्धनेन मासद्वयं षट्कलनिगडितचरणो रमणोवियोगविषादम् अनुभूय तदनु दीर्घकालं कान्तयाऽनया सह राज्यसुखमवाप्ससि' इति । ततश्च स भृशमनुनीतस्तयोर्जातिस्मरत्वमपि अन्वगृह्णात् । तस्मात् सरालबन्धनं त्वया न करणीयम्" इति ।

साऽपि राजबाला तद्वचनाकण्ठनाभिज्ञातस्वपुरातनजननवृत्तान्ता "नूनमद्यं मन्त्राणनाथः" इति मनसा जानती रागकुञ्जमानसा (ढ) समन्दहःसमभाषत, "सोम्य ! पुरा श्रावो यज्ञवतीसन्देहपरिपालनाय (ण) तथाविधं हंसं बबन्ध, तथा हि, लोके विद्वांसोऽपि दाक्षिण्येन (त) अकार्यं कुर्वन्ति" इति ।

(ठ) अनुष्ठानेति ।—अनुष्ठानं समाधिविधानं, परमात्मनि चित्तज्ञानसन्निवेश इत्यर्थः, तत्परायणतया तदामकतया, हंसरूपं भूत्वा कमलवने अवस्थाय योगानुष्ठानपरतन्त्रतयैत्यर्थः; "अनुष्ठानपरायणतया निजिद्वेषैवेत्यर्थः" इति केषित् । नैष्ठिकं यावज्जीवन्नृण्यारिणम् ।

(ड) अमोघतया अव्ययतया । भाविनि जनने भविष्यज्जन्मनि, जन्मान्तरे इत्यर्थः । देहान्तरं गतायाः अन्यशरीरं प्राप्तायाः, अस्याः भवत्येयस्याः यज्ञवत्याः, रसेन अनुरागेण, रमणः रतिदायकः, मत्तां इत्यर्थः ।

(ढ) रागेति ।—रागेण अनुरागेण, फुल्लप्रहृष्टं, मानसं मनो यस्यास्तादृशी ।

(ण) यज्ञवतीति ।—यज्ञवत्याः तन्नाम्ना निजमहिष्याः, सन्देहः वचनं, प्रार्थनावाक्यमित्यर्थः, तस्य परिपालनाय परिरेक्षयाय ।

(त) दाक्षिण्येन औदार्येण, दक्षिणनायकत्वेनेति वा, प्रियतमायाः प्रीति-सम्पादनेच्छया इत्यर्थः ।

कन्याकुमारौ इत्थम् अन्योऽन्यपुरातनजनननामधेये परस्परज्ञानाय
 साभिज्ञानमुक्त्वा मनोजरागाविष्टवैतसौ भृशमानन्दमन्वभूतान् । तस्मि-
 न्नेवासरे मालवेन्द्रमहिषी सपरिजना दुहितुः केलिदिदृचया तमुद्देशमा-
 जगाम । बालचन्द्रिका तामवलोक्य रहस्यनिर्भेदभिया हस्तसंज्ञया (घ)
 पुष्पोद्भवसेव्यमानं राजवाहनं वृक्षवाटिकान्तरितम् (द) अकार्षीत् । सा
 तु राजमहिषी चणं दुहितुः क्रीडाकौतुकमालोक्य निजागारगमनाय
 समुद्यता अभवत् । राजकुमारी कथमपि (घ) मातरमनुगच्छन्ती “राज-
 हंसकुलतिलक ! केलिवाञ्छया मदन्तिक्रमायातं भवन्तमकाण्डे एव (न)
 समुत्सृज्य नोचितमपि जनन्यनुगमनं क्रियते, तदनेन भवन्ननो मा
 अन्यथा भूत्” इति मरालमिव कुमारम् उद्दिश्य समुचितमालपन्ती पुनः
 पुनः परिव्रजानना दीननयना स्वमन्दिरमथासीत् । तत्र हृदयवल्लभ-
 कथाप्रसङ्गे बालचन्द्रिकया कथिततदन्वयनामधेया (प) ममथशरविद्ध-
 मानसा विरहवेदनया दिने दिने बहुलपक्षशशिकला इव चामचामा (फ)
 आह्वारादिसर्वव्यापारवर्जिता रहस्यमन्दिरे मलयजरसचालितपल्लवकुसुम-
 कल्पिततल्पमात्रायत्तदेहा (ब) तस्थौ । वयस्यागणक्तां तदवस्थाम् आलोक्य

(घ) रहस्यनिर्भेदभिया गोपनीयविषयस्य प्रकाशाशङ्कया । हस्तसंज्ञया हस्त-
 संज्ञितेन ।

(द) वृक्षवाटिकान्तरितम् उपवनस्थवृक्षसमुच्चान्तराले गोपायितमित्यर्थः ।

(घ) कथमपि अतिक्लेशित्यर्थः, अत्यन्तानिच्छयेति यावत् ।

(न) अकाण्डे एव अनवसरे एव, अनुपयुक्तसमये एवेत्यर्थः ।

(प) कथयति ।—कथिते उक्ते, तस्य राजवाहनस्य, अन्वयनामधेये कुलनामनो
 यस्यासादृशी ।

(फ) बहुलेति ।—बहुलपक्षे कथापक्षे, या शशिकला चन्द्रकला सा इव ।
 चामचामा अतिशयेन कथा ।

(ब) रहस्यमन्दिरे निर्जनरुद्धे । मलयजेति ।—मलयजरसेन घृष्टश्वेतचन्दनेन,
 चालिते धौते, विलिप्ते इत्यर्थः, ये पल्लवकुसुमे लवङ्गमलयं पुष्पञ्च, ताभ्यां कल्पितं
 विरचितं, यत् तल्पं शय्या, (“तल्पं शय्याऽऽदारेषु” इत्यमरः) तन्मात्रायत्तः केशलं
 तदधीनः, अतिरतं शय्याशयित्वर्थः, देहो यस्या सादृशी ।

नितान्तविषमः काञ्चनकलससञ्चितानि हरिचन्दनीशीरघनसर-
मिलितानि (भ) सलिलानि, विसतन्तुमयानि (म) वासांसि, नलिनो-
दलनालवृन्तानि च सन्तापहराणि सर्वाणि समाहृत्य ताम् असेवत । तच्च
शीतलोपचरणं सलिलमिश्रं तप्ततेजे तदङ्गे दहनमिव समन्तात् आविष्टकार ।
किं कर्तव्यं नाविषट्वां विवशां बालचन्द्रिकां ईषदस्मीलितेन कटाक्षवीक्षि-
तेन वाष्पाकुत्रेण विलोक्य नताङ्गाः सगद्गद्मभाषि, “सखि ! पञ्चशरः
कुसुमायुध इत्यलीकमुच्यते, अहन्तु अनेन अयोमयैः (य) असङ्ख्यैः
इषुभिः (र) ह्ये । चद्रमसं बडवानलादधिकसन्तापकरं मये, यदस्मिन्
चद्रमसि अन्तः प्रविशति शय्यति समुद्रः, सति निर्गते एव वर्द्धते । (ल)
नास्य दृष्क्यायै किमपि, यदनेन सहोदरायाः पद्मालयायाः आश्रयभूतमपि
कमलं (व) ताड्यते । विरहानलसन्तप्तहृदयस्यैव नूनमुष्णोक्ततः स्वल्पा-
यते मलयपवनः । नवप्रलवकल्पितं तस्यमिदम् अनङ्गानिशिख पटल-
मिव सन्तापं तनोति तनोः, हरिचन्दनमपि पुरा निजयष्टिसंश्लेषवद्भ्रग-
रदनलिप्रोत्खण्णगरलसङ्कलितमिव (श) तापयति शरीरम् । तदल-

(भ) हरिचन्दनेति ।—हरिचन्दनं पिङ्गलवर्णचन्दनविशेषः, शुक्लचन्दनी वा, उशीरं
वीरणमूलं, घनसारः कर्पूरः तैः मिलितानि संयुक्तानि, सगन्धिशीतलानोति भावः ।

(म) विसतन्तुमयानि मृषालतन्तुनिर्मितानि, सूक्ष्माणि शीतलानि चेति भावः ।

(य) अयोमयैः स्त्रीनिर्मितैः । (र) इषुभिः बाणैः ।

(ल) यदिति ।—यत यस्मात्, अस्मिन् चन्द्रमसि चन्द्रे, अन्तः समुद्रमध्ये
इत्यर्थः, प्रविशति समुद्रः गृह्यति शोथते । सति निर्गते समुद्रजलात् निष्कान्ते सति,
उदिते सति इत्यर्थः, वर्द्धते वर्द्धिं गच्छति, अत्रुदितचन्द्रनिशायां समुद्रजलस्य क्रास-
दर्शनात् उदितचन्द्रनिशायाच्च समुद्रजलस्य उच्छ्वासदर्शनादिति भावः ।

(व) सहोदरायाः पद्मगर्भोत्पन्नायाः, पद्मालयायाः लक्ष्म्याः, उभयोरपि
समुद्रमन्थनकाले समुद्रगर्भात् उत्थितत्वात् परस्परसौदर्यत्वं बोद्धव्यम् ; (“लक्ष्मीः
पद्मालया पद्मा” इत्यमरः) आश्रयभूतं निवासस्थानं, पद्मस्यैव लक्ष्म्या पालयभूत-
त्वादिति भावः । ताड्यते पीड्यते, चन्द्रोदये पद्मनिमीलनात् चन्द्रकर्पूरकमलनिपीडनं
बोद्धव्यम् ।

(श) निजेति ।—निजयष्ट्यां निजदण्डे, हरिचन्दनवृक्षशाखायामित्यर्थः,

मायासैनवः, अत्र तावत् राजकुमार एव भिषक्, सोऽपि अलभ्य एव, किं करोमि ?” इति । बालचन्द्रिका तादृशीं ताम्रवलीक्य समचिन्तयत्, “अत्र तावत् कुमारः सत्वरमानेतव्यो मया, नो चेत् एनां स्मरणीयां गतिं (घ) निष्यति मदनः । कुमारयोश्च तस्मिन् उद्याने अन्योऽन्यवलीकन-वेलायामसमसायकः समं मुक्तसायक एव, (स) तस्मात् कुमारानयनं सुकरमेव” ।

इत्यवधार्य सा सखीगणं राजवालाया रक्षणे नियुज्य राजसूनो-रन्तिकमगमत् । सोऽपि प्राणवल्लभासुद्दिश्य पुष्योद्भवेन सह तत्सङ्गमोपायं तर्कयन् आगतां तां सखीमालीक्य सन्तुष्टमनाः “इतो निषीद” (ह) इति निर्दिष्टालनोपवेशिताम् अवन्तिसुन्दरोप्रेषितं सकर्पूरं ताम्बूलादिकं विनयेन ददतीं कान्तोदन्तमपृच्छत् । सा सविनयमवादीत्, “देव ! विहारोद्याने भवदवलोकनादारभ्य मन्मथमध्यमाना सा पुष्यतल्यादिष्वपि सन्तापशमनसत्त्वध्वती वामनेव (क) उन्नततरुफलवत् अलभ्यचटुरःस्थला-लिङ्गनसुखं लिप्सुः स्वयमेव पत्रिकामालिख्य ‘वल्लभाय एनाम् अर्पय’ इति मां विसृष्टवती, तदत्र देवः प्रमाणम्” इति । राजकुमारः पत्रिकां पपाठ ।

“सुभग ! कुसुमसुकुमारं जगदनवयं निरीक्ष्य ते रूपम् ।

मम मानसमभिलषति त्वं चित्तं कुरु तथा मृदुलम् ॥” (ख)

संश्लेषवन्तः संसर्गत्रिणिष्टाः, शाखामालिङ्गा पवञ्चिता इत्यर्थः, ये उरगाः सर्पाः, तेषां रदनेषु दन्तेषु, क्षिप्तं लघ्नमित्यर्थः, स्थितमिति यावत्, यत् लक्षणं सुतीव्रं, गरलं विषं, तेन सङ्कलितमिव सम्मिश्रितमिव ।

(घ) स्मरणीयां स्मरणाहं, न तु दर्शनाहंनिति भावः, गतिं दर्शां, मरण-दर्शमित्यर्थः ।

(स) असमसायकः बिषनेषुः, पञ्चबाणः काम इत्यर्थः । मुक्तसायकः निक्षिप्तबाणः । समं युगपत्, एकदेव इत्यर्थः, युगपत् हावेव शरीणाताडयदिति निष्कर्षः ।

(ह) इतः षष्ठीन् आसने, निषीद उपविश ।

(क) वामना इव ङ्खलाकारा कन्यका इव ।

(ख) सुभगेति ।—सुभग ! हे सुन्दर ! हे प्रियतम ! इत्यर्थः, ते तव, कमममकमारं पश्यत सक्तोत्तलं, जगति पृथिव्याम्, अनवद्यम् अनिन्दनीयं, सर्व-

इति पठित्वा सादरसंवादीत्, “सखि ! छायावन्मामनुवर्तमानस्य पृष्ठीङ्गवस्य वल्लभा त्वमेव तस्या मृगाख्या वह्निश्चराः प्राणा इव वर्तसे, त्वच्चातुर्यमस्यां क्रियायां लतायामालवालमिव (ग) वर्तते । यत् तवाभीष्टं, येन मनोरथः सिध्यति, तत् सर्वं करिष्यामि । तथा मन्वनसः काठिन्यमाख्यातं, परन्तु यदा अहं तद्दर्शनपथं गतः तदैव सा अपहृत-मन्मानसा स्वं मन्दिरमगात्, तत् कस्य चेतसः काठिन्यं कस्य वा माधुर्यं तत् स्वयमेव सा वेत्ति । दुष्करः कन्यान्तःपुरप्रवेशः, तदनु रूपमुपाय-मुद्भाव्यश्चः परश्चो वा प्रियां सङ्गमिष्ये (घ) इति । एवं मद्दृत्तान्तमुक्त्वा यथा शिरीषमृद्धाः शरीरबाधां न जायेत तथा अविलम्बम् उपाय-माचर” इति । सा ह्रूती अपि तस्य एवं सप्रेमवचनं श्रुत्वा प्रीता कन्याप्रमयासीत् ।

राजपुत्रोऽपि पृष्ठीङ्गवेन सह यत् हृदयवल्लभावलोकनं जातं तलैव विरहवेदनाविनोदनाय प्रतस्थे । तत्र समन्तात् विचरन् क्वचिदपि अवस्थातुमशक्नुवन् कमपि चतुरवेशं (ङ) मुण्डितशिरसं द्विजमवालीक-यत्, अपृच्छ च आशिषा संवर्द्धयन्तं (च) “को भवान् ? कस्यां विद्यायां निपुणः ?” इति । स “विद्येश्वरनामाहम् ऐन्द्रजालिकविद्याकोविदो नाना-देशेषु राजन्यान् तोषयन् उज्जयिनीमद्यागतः” इत्यभिधाय राजपुत्रं सम्यगालोक्य “अस्मिन् लीलौद्यानि किमिति भवतः पाण्डुरतानिमित्तम् ?”

जनमनोहरमित्यर्थः, रूपं सौन्दर्यं, निरोक्ष्य अवलोक्य, मम मे, मानसं चित्तम्, अभिलषति वाञ्छति, त्वां तव रूपं वा इति शेषः, त्वां मनोपे प्राप्तुमाकाङ्क्षति इत्यर्थः, त्वं भवान्, चित्तं मनः, त्वेति शेषः, तथा तादृक्, यथा ते रूपं सुकुमारं तादृमित्यर्थः, मृदुलं सुकोमलं, कुरु विधेहि, मां प्रति सदयो भव इत्यर्थः ।

(ग) आलवालं वृक्षमूले जलधारणार्थम् “आइल्” इति प्रसिद्धवैजनिविशेषः ।

(घ) “सङ्गमिष्ये” इत्यत्र “सङ्गमिष्यामि” इति पाठे—सम्पूर्वकस्य गतेः सकर्मकत्वेन नात्मनेपदम् ।

(ङ) चतुरः निपुणः, सर्वकर्मसु दक्षताज्ञापक इत्यर्थः, वेशः परिच्छेदो यस्य तादृशम् ।

(च) संवर्द्धयन्तम् आप्याययन्तं, “नयोऽस्तु” इति आशोवांःकारिणमिति यावत् ।

इति पप्रच्छ । पुण्योद्भवस्य चातुर्थ्ये स्वकार्योपयोगि तर्कयन् सादरं तमुवाच “ननु ब्रह्मन् ! सख्यस्याभाषणपूर्वतया (छ) भवानस्माकं वयस्यो जातः, वयस्यप्रबन्धिषो न खलु किमपि अवाच्यम् । अस्मिन् केलिवने वसन्तमहोत्सवागताया मालवेन्द्रनन्दिन्या अस्य राजपुत्रस्य च आकस्मिक-दर्शनेन अन्योऽन्यानुरागातिशयः सञ्जातः, तस्याञ्च सङ्गमोपायविरहेण असौ ईदृशीमवस्थामनुभवति” इति ।

विद्येश्वरो (ज) लज्जावनतवदनं राजवाहनमालोक्य सस्मितम् अभाषत, “राजनन्दन ! अनुचरे मयि विद्यमाने भवतः किम् असाध्यमस्ति ? अहम् इन्द्रजालविद्यया मालवेन्द्रं मोहयन् पौरजनसमक्षमेव तत्तनया-परिणयं सत्याद्य कन्यान्तःपुरं प्रवेशयिष्यामि, वृत्तान्तश्चैत्रः राजबालायै सखीमुखेन पूर्वमेव सन्देष्टव्यः” (झ) इति । राजपुत्रः प्रीतात्मा तम-कृतिममित्रं विद्येश्वरं सबहुमानं विसृज्य फलितमिव आत्मनो मनोरथं मन्यमानः स्वमन्दिरं सख्या सह उपेत्य बालचन्द्रिकामुखेन प्रियायै विद्ये-श्वरकरिष्यमाणं सङ्गमोप-यं वेदयित्वा कौतुकाकण्टकेतः कथञ्चिदपि क्षपां (ञ) क्षयितवान् ।

परेशुः प्रभाति विद्येश्वरो गीतिनीतिचतुरः सहता परिजनेन सह राजभवनद्वारमुपेत्य दैवारिकेण स्ववृत्तान्तं निवेद्य तद्दर्शनमुक्तूहलाविष्टेन सावरोधेन (ट) मालवनाथेन समाहृतः कक्षान्तरं प्रविश्य सविनयम् आशिषं प्रयुज्य राजानुमत्या परिजनवाद्यमानेषु वादितेषु गायिकासु सुस्वरं गायन्तीषु पिच्छिकां भ्रामयन् (ठ) मुकुलितनयनः क्षणमस्थात् ।

(छ) सख्यस्य निवृत्तायाः, आभाषणम् आलापः, पूर्वै प्रथमं यस्य तस्य भावः तसा तथा, “सख्यस्याभाषणपूर्वमाहुः” इति रघुवंशीयश्लोकांशोऽत्र आसन्त्यः, परस्पर-आपेनैव सखित्वं जायते इति भावः ।

(ज) विद्येश्वरः पूर्वीकं ऐन्द्रजालिकः ।

(झ) सन्देष्टव्यः वाचयितव्यः, ज्ञापयितव्य इत्यर्थः, (“सन्देष्टवाक् वाचिकं स्यात्” इत्यमरः) ।

(ञ) क्षपां रात्रिम् । (ट) सावरोधेन अन्तःपुरस्थरमणोवर्गसहितेन ।

(ठ) पिच्छिकां मयूरपुच्छमथद्रव्यविशेषं, सा तु इन्द्रजालप्रदर्शनसमये

अनन्तरं विप्रभं विप्रमुद्गमन्तः फण्यवन्तः (ङ) शिरोरत्नराजिभिस्तमुद्देशम् उद्गासयन्ती विचरन्ति स्म । गृध्राश्च बहवः तुण्डैस्तान् क्षणेन अहीन्द्रान् आदाय अन्तरीक्षमलञ्चक्रुः (ढ) । ततो द्विजवरः नरसिंहस्य हिरण्यकशिपोर्विदारखमभिनीय राजानं मद्भदाश्चर्यान्वितं कृत्वा अभाषत, “राजन् ! उपसंहारे (ण) भवता किञ्चित् शुभशकुनं द्रष्टव्यं, तत् कल्याणवाप्तये भवदात्मजाकृतेः कस्या अपि तरुण्याः सर्वगुणालङ्कृतेन केनचित् राजकुमारिण परिणयः सम्पादनीयः ; तत् यदि अभ्यनुज्ञा स्यात् तदा दर्शयामि” इति । अथ “तथा” इति अनुमोदितः सः सर्वजन-सोहनमञ्जनं चक्षुषोर्निश्चिद्य समन्तात् व्यलोकयत् । सर्वेषु तदैन्द्रजालिकमेव पश्यत्सु साङ्गतं रागफुल्लहृदयेन राजवाहनेन पूर्वसङ्केतसमागतामनेक-भूषणभूषिताङ्गीमवन्तिसुन्दरीं वैवाहिकमन्त्रतन्त्रनैपुण्येनाग्निं प्रज्वाल्य साक्षीकृत्य च समयोजयत् । तदनु “सर्वे ऐन्द्रजालिकाः स्वस्थानं व्रजन्तु” इति द्विजेनाभिहितं सर्वे ते मायापुरुषाः (त) यथायथमन्तर्हिताः ; राज-वाहनश्च यथासुखं कन्यान्तःपुरमविशत् । मालवपतिस्तु तदङ्गुलं मन्यमान-स्तस्मै द्विजमनि प्रभूतं धनं दत्त्वा विस्तृज्य स्वं मन्दिरमाविवेश । एवं दैव-मानुषबलेन मनोरथसाफल्यम् उपेतो रहसि कान्तया सुरतसुखमुपभुञ्जन् दिने दिने चतुर्दशभुवनवृत्तान्तवर्णनेन प्रियां रञ्जयामास ।

इति पञ्चमोच्छ्वासः ।

दर्शकानां नेत्रविभ्रममुत्पादयतीति मन्त्रव्यम् । आसयन् मन्त्रपाठसहितं मन्त्रकोपदि वारवयं वारसप्तकं वा घूर्णयन् ।

(ङ) फण्यवन्तः फणिनः, सर्पा इत्यर्थः ।

(ढ) तुण्डैः मुखैः, अहीन्द्रान् महासर्पान् । अलञ्चक्रुः शोभयामासुः ।

(ण) उपसंहारे क्रीडाप्रदर्शनावसानकाले ।

(त) मायेति ।—मायया इन्द्रजालविद्यया, प्रदर्शिताः पुरुषाः जनाः ।

उत्तरखण्डे

अथ प्रथमोच्छ्वासः ।

कदाचित् सुरतखेदमुपशोक्तयोः स्वप्ने विसगुणनिगडितपादो (क) हिंसः कश्चिददृश्यत अबुध्यतां (ख) चोभौ । अथ (ग) तस्य राजपुत्रस्य रजतशृङ्खलानिगडितं (घ) चरणयुगलमालोक्य “किमेतत् !!” इति परिवासाकुला राजवाला उच्चैश्चक्रन्द, येन तत् सकलमेव कन्यान्तः-पूरमग्निपरीतमिव पिशाचोपहतमिव वेपमानं, (ङ) किंकर्तव्यविमूढम्, अगण्यमानरहस्यरक्षासमग्रम्, अवनितलाहन्यमानगात्रम्, आक्रन्दविदीर्य-माणाकण्ठम्, अश्रुप्लुतकपोलमाकुलीबभूव (च) । तुमुले च अस्मिन् समये अबाधितप्रवेशाः “किं किम् ?” इति सहसा उपसृत्य विविशुः

(क) विसृति ।—विसृस्य मृषालस्य, गुणेन तन्नुना, निगडितौ शृङ्खलितौ, पादौ चरणौ यस्य तादृशः ।

(ख) अबुध्येतां जागरितवन्तौ ।

(ग) अथ जागरणान्तरम् । (घ) रजतेति ।—रजतशृङ्खलया रौप्यनिर्मित-निगडेन, निगडितम् आवडम् ।

(ङ) येन उच्चैः क्रन्दनेन । अग्निपरीतमिव अनलव्याप्तमिव । पिशाचेति ।—पिशाचेन हिंसाप्रकृतिदेवयोनिविशेषेण, उपहितमिव आकान्तमिव । वेपमानं कम्पमानम् ।

(च) अगण्यमानेति ।—अगण्यमानः अविविच्यमान इत्यर्थः, रहस्यस्य गोपनीय-विषयस्य, अवन्तौमुन्दरीराजवाहनयोः प्रणयघटितव्यापारस्येत्यर्थः, रक्षायाः पालनस्य, अप्रकाशस्येत्यर्थः, समग्रः कालो यस्य तादृशम् । अवनोति ।—अवनितले भ्रुतले, आहन्यमानानि ताड्यमानानि, इतस्ततो लुठ्यमानानीत्यर्थः, गात्राणि देहाः, सखोजनानामिति भावः यस्य तादृशम् । आक्रन्देति ।—आक्रन्देन उच्चैः रोदनेन, विदीर्यमाणाः भिद्यमानाः, विक्रियमाणा इति यावत्, कण्ठाः अन्तःपुरिकाणां कण्ठस्वरा यस्य तादृशम् । अश्रुप्लुतेति ।—अश्रुभिः नेत्रजलेः, मुताः विक्ताः, कपोलाः अन्तःपुरिकाणां गण्डदेशा यत्र तादृशम् । आकुलीबभूव विवशीबभूव ।

अन्तःपुरचारिणः पुरुषाः, (ज) ददृशुश्च तदवस्थं राजकुमारम् । तत्रभावं-
निरुद्धनिग्रहसामर्थ्यास्तु ते (झ) सद्य एव तमर्थं चण्डवर्मणे निवेदयामासुः ।
सोऽपि कोपादागत्य निर्दहन्निव दहनगर्भया दृष्ट्वा निशाम्य जात-
प्रत्यभिज्ञः (ञ) “कथं स एवैषः मद्भुजमरणाभिन्नभूतायाः (ट) पापाया
बालवद्विज्ञायाः पथुर्वनगर्वितस्य वेदेशिकत्रयिऋपुत्रस्य पृथोद्भवस्य
मित्तं रूपाभिमानो कलाकोविदः नैकविधविप्रलम्भापायपाटवावर्जित-
मूढपौरजनाध्यारोपितवितथदेवतानुभावः (ठ) कपटधार्मिकः निगूढ-
पापशीलः (ड) चपलो ब्राह्मणबुवः !! कथमिव एनम् अनुरक्ता मादृशेव्वपि
पुरुषसिंहेषु सावमाना (ढ) पापियमवन्तिसुन्दरी !! पश्यतु पतिसयैव
शूलाधिरूढमनार्थशीला कुलपांसनी” (ण) इति निर्भर्त्सयन् भीषण-

(ज) अन्तःपुरचारिणः पुरुषाः अन्तःपुररक्षकाः ।

(झ) तदिति ।—तस्य राजवाहनस्य, प्रभावेण तेजसा, दृष्टप्रभवेति भावः,
निरुद्धं प्रतिदहतं, निग्रहसामर्थ्यं धीमनश्चक्तिः येषां तादृशाः । ते अन्तःपुररक्षकाः ।

(ज) निर्दहन् इव भस्मीकुर्वन्निव । दहनगर्भया अथन्तरानलया, अग्निं
विकीरन्त्या इवेत्यर्थः । निशाम्य दृष्ट्वा । जातेति ।—जाता उत्पन्ना, प्रत्यभिज्ञा
कारणसदृक्तं ज्ञानं यस्य तादृशः, पूर्वदृष्टोऽर्थजनः इति ज्ञानसम्पन्न इत्यर्थः ।

(ट) मदिति ।—मम भुजस्य दारुवर्भणः, मरणे मृत्युविषयं, निमित्तभूतायाः
कारणस्वरूपायाः ।

(ठ) कलाकोविदः कलासु चतुःषष्टिकलात्रिंशत्सु, कोविदः अभिज्ञः ।
नैकविधेति ।—नैकविधेषु बहुप्रकारेषु, विप्रलम्भस्य वञ्चनायाः, उपायेषु साधनेषु,
यत पाटवं नेपुण्यं, तेन आवर्जितैः वशीकृतैः, मूढैः अनभिज्ञैः, पौरजनैः नगर-
वासिभ्योक्तैः, अध्यारोपितः प्रख्यापित इति यावत्, वितथः मिथ्या, देवताऽनुभावः
देवप्रभावो यस्य तादृशः, विविधप्रतारणानिपुणस्य यस्य मोहनवाक्येन विसुग्धैः
पौरैः देवोऽयं कश्चित् खीलया नरदेहं धृत्वा विराजते इति मन्वमान इत्यर्थः ।

(ड) निगूढेति ।—निगूढं गुप्तं यथा लघा, पापे पापानुष्ठाने, यदा—पापं पाप-
प्ररायणं, शीलं स्वभावो यस्य तादृशः ।

(ढ) सावमाना सावज्ञा, चपलाकारिणीत्यर्थः ।

(ण) अनाथ्यशीला असस्तरिणा । कुलपांसनी कुलाङ्गारा, कुलकलङ्क-
कारिणीत्यर्थः ।

भुक्कुटिद्रूपितललाटः काल इव काललोहदण्डकर्कशेन (त) बाहुदण्डेन
 अवलम्ब्या हस्ताम्बुजे रेखाऽम्बुजरथाङ्गलाञ्छने (थ) राजपुत्रं
 सरभसम् (द) आचकर्ष । स तु स्वभाववीरः सहिष्णुतैकप्रतिक्रियां (ध)
 देवीमेव ताम् आपदमवधार्यै “स्मर तस्यः हंसगामिनि ! हंसकथायाः, (न)
 सहस्र वासु ! (प) मासद्वयम्” इति प्राणत्यागरागिणीं (फ) प्राणसमां
 समाश्वास्य रिपुवश्यतामगात् ।

अथ विदितवार्तावार्त्ता (ब) महादेवीमालवेन्द्री जामातरमाकार-
 पक्षपातिनौ प्राणत्यागोपन्यासेन (भ) शत्रुणा जिघांस्यमानं ररक्षतुः, न तु
 श्रेयतुः तमप्रभुत्वादुत्तारयितुम् (म) आपदः । स किल चण्डश्रीलः (य)

(त) भोषणेति ।—भोषणया भयानकथा, भुक्कुट्या भूमङ्गेन, दूषितं कुम्भित-
 दर्शनं, भयङ्करमिति यावत्, ललाटं भालदेशो यस्य तादृशः ।

(थ) रेखेति ।—रेखा सार्वभौमत्वसूचकोद्गण्डिलीखा, अम्बुजं पद्मं, रथाङ्गं चक्रं,
 लाञ्छनं चिह्नं यत्र तथाभूते, राजचक्रवर्तित्वसूचकोद्गरेखादिचिह्नशोभिते इत्यर्थः ।

(द) सरभसं सवेगम् । (ध) सहिष्णुतेति ।—सहिष्णुता सहनशीलता एव,
 उपेक्षा एवेति यावत्, एका केवला, प्रतिक्रिया प्रतीकारो यस्यास्तादृशीम् ।

(न) हंसकथायाः हंसरूपधरमुनेः मासद्वयभोग्यायाः शापवार्तायाः ।

(प) वासु ! बाले ! (“अथ बाला स्थात् वासुः” इत्यमरः) ।

(फ) प्राणेति ।—प्राणत्यागे जीवनविसर्जने, रागः अनुरागः, इच्छा इत्यर्थः
 यस्यास्तादृशीं, जीवनविसर्जनोद्यताम् इत्यर्थः ।

(ब) विदिता ज्ञाता, वार्त्ता कुमारीकुमारयोर्वृत्तान्तः याभ्यां तादृशौ, अत एव
 वार्त्ता कान्तरो, दृष्टितस्तेहादिति भावः ।

(भ) आकारेति ।—आकारेण मूर्तिदर्शनेन, राजवाहनस्य चक्रवर्तित्व-
 सूचकमनोहररूपदर्शनेनेत्यर्थः, पक्षपातः स्नेहाकर्षणमसि अनयोरिति तादृशौ ।
 प्राणेति ।—प्राणत्यागस्य जीवनविसर्जनस्य, उपन्यासेन कथनेन, “कुमारमेतं हन्यात्
 चेदावां जीवनपरित्यागं करिष्यावः” इत्येवं-कथनेनेत्यर्थः । शत्रुणा चण्डवर्मणा ।
 जिघांस्यमानं हन्तुमिच्छमाणं, हननोद्यतमित्यर्थः ।

(म) अप्रभुत्वात् स्वामित्वाभावात्, पुत्रे राज्यभारप्रदानात् स्वस्य प्रभुत्वाभाव
 इति भावः । उत्तारयितुम् उद्धारयितुं, मोचयितुमित्यर्थः ।

(य) चण्डश्रीलः अत्यन्तशोपनस्तभावः ।

चण्डवर्मा सर्वसुदन्तजातं राजराजगिरो (र) तपस्यते दर्पसाराय सन्दिश्य सर्वमेव पुण्योद्भवपरिजनं सर्वस्वहरणपूर्वकं सद्य एव बन्धने (ल) निक्षिप्य कृत्वा च राजपुत्रं मृगराजशावकमिव दारुपञ्जरनिबद्धम् (व) अवधूत-दुहितप्रार्थनस्य अङ्गराजस्य उन्मूलनाय अङ्गानभियास्यन् अनन्य-विश्वासान्निनाय, रुरोध च बलभरदत्तकन्यश्च याम् । (श) चम्पेश्वरोऽपि सिंहवर्मातिं ह इव अतद्व्यतिक्रमः प्राकारं भित्वा (ष) महता बलसमुदायेन निर्गत्य स्वप्रहितदूतगणाद्भूतानां (स) साहाय्यदानाय अतिसत्वरमा-पततां (ह) राज्ञामधिरभावित्यपि सन्निधौ अदत्तापेक्षः साक्षादिवावलेपो वपुष्मान् प्रतिबलमाचक्राम, (क) जगृहे च महति सम्प्रहारे अतिमानुष-

(र) उदन्तजातं वृत्तान्तसमुद्भम् । राजेति ।—राज्ञां यक्षाणां, राजा अधिपतिः राजराजः कुबेरः, ("राजराजो धर्माधिरः" इति कुबेरपर्व्याये अमरः) तस्य गिरौ पर्वते, कैलासाचले इत्यर्थः । तपस्यते तपस्यां कुर्वते ।

(ल) बन्धने कारागारे, ("कारा दूष्यां प्रसेवके । बन्धने बन्धनागारे ह्येककारिकथोरपि" इति विश्वः) ।

(व) दारुपञ्जरनिबद्धं काष्ठनिर्मितपिञ्जरावद्धम् ।

(श) अवधूतेति ।—अवधूता अवज्ञाता, उपेक्षिता इत्यर्थः, दुहितुः अङ्गराजतनयायाः, प्रार्थना चण्डवर्मकर्तृकयाज्ञा येन तादृशस्य, चण्डवर्मा अङ्गराजान्तिके तदुहितुः पाणिं प्राथेयामास, स तु तां प्राथेनां न पूरयामास इति तं प्रति यात्रा इति भावः । उन्मूलनाय राज्यात् विताडनाय, विनाशायेत्यर्थः । अङ्गान् अङ्गाख्यदेशान् । अनन्यविश्वासात् खेतरस्त्रिन् जने प्रत्ययाभावात्, अस्त्रिन् अपि जने राजबाह्वनरक्षणेभारार्पणे विश्वासाभावादित्यर्थः । निनाय नीतवान्, खेन सहेवेति भावः । वलेति ।—बलानां नैन्यानां, भरेण आतिशय्येन, पदभरेण वा, दत्तः जनिताः इत्यर्थः, कन्यः चलनं येन तादृशः । अस्यां तदाख्याम् अङ्गदेश-राजधानीमित्यर्थः ।

(ष) प्राकारं प्राचीरं, नगरवेष्टनप्राचीरमित्यर्थः । भित्वा उल्लङ्घा इत्यर्थः ।

(स) खेति ।—खेन आत्मना, अङ्गराजनेत्यर्थः, प्रहितैः प्रेरितैः, दूतगणैः दूतसमुद्दैः, आहूतानाम् आकारितानां, कृताह्वानानामित्यर्थः ।

(ह) आपतताम् आगच्छताम् ।

(क) अधिरभावित्यपि शीघ्रमेव भविष्यत्यपि, सन्निधौ सनीपवर्चिते, समागमे

प्राणबलेन (ख) चण्डवर्षणा । स च तदुहितरि अम्बालिकायामति-
मात्राभिलाषः प्राणैरेणं न व्यग्रयुजत्, परमजीनयत् बन्धनग्रहम्,
अजोगण्ड मणिकैः “अग्रेव निशान्ते (ग) राजवाला विवाद्या” इति ।

इत्थं गते च तस्मिन् कुबेराचलात् (घ) प्रतिलिङ्गत्य एणजङ्घो नाम
कश्चित् दूतः प्रभोर्दर्पसारस्य प्रतिसन्देशम् (ङ) आवेदयत्, “रे मूढ !
किमस्ति कन्यान्तःपुरद्रुषकैःपि कश्चित् कृपावसरः ? स्थविरः स राजा
जराविमूढचित्तो दुहितृपत्न्यात् यदेव किञ्चित् प्रलपति, त्वयाऽपि किं
तदनुमत्या स्यात्तव्यम् ? अविलम्बितमेव तस्य कामोन्मत्तस्य चित्रवधवार्त्ता-
प्रेषणञ्च अस्माकं श्रोतव्यवो(च)विधेयः, सा च दुष्टकन्या सहानुजेन कोर्त्ति-
सारिण्य निगडितचरणा कारायां निरोद्धव्या” इति । तदाकर्ण्य “प्रातरेव
राजभवनद्वारे तं कुमारीपुरद्रुषकं स्थापय, अहं कृतविवाहश्च समुत्थाय
चण्डपोतेन मातङ्गपतिना तं विनाश्य तदधिकरूढ एव शत्रुसाहाय्याय प्रत्या-
सीदतो राजन्यान् प्रतिग्रहीष्यामि” (क) इति समाहिदेशे पार्श्वचरान् ।

इति यावत् । अदत्ता अकृता इत्यर्थः, अपेक्षा समयतिवाचनं येन तादृशः, निरपेक्षः
इत्यर्थः, तेषामागमनस्य प्रतीक्षामकलैव इति भावः । साक्षात् प्रत्यक्ष, वपुष्मान्
देहधारो, मूर्त्तिनानित्यर्थः, अवलेप इव गर्वं इव । प्रतिबल शत्रुमेत्यम् ।

(ख) सम्पराये युद्धे । अतीतिः—अतिमानुषं मानुषातीतम्, अलौकिक-
मित्यर्थः, प्राणानाम् अमृतं, बलं सामर्थ्यं यस्य तादृशेन ; यद्वा—अतिमानुषाः
प्राणा असवः, जीवनीशक्तिरिति यावत्, बलञ्च यस्य तादृशेन ।

(ग) व्यग्रयुजत् वियोजितवान्, सारितवानित्यर्थः । (षिजन्तयुजैर्लुङ्) ।
बन्धनग्रहं कारागारम् । अजीगणत् गणयामास, शुभवैवाहिकलक्षण्यरीकरणार्थ-
मिति भावः । (षिजन्तगणघातौर्लुङ्) । निशान्ते रात्रेरवसाने ।

(घ) तस्मिन् चण्डवर्षणि, इत्यम् एवम्पकारं, गते अनुष्ठिते इत्यर्थः, निशान्ते
राजवाला विवाद्या इत्येवं कृतनिश्चये सतीत्यर्थः । कुबेराचलात् कुबेरावास-
भूतपर्वतात्, कैलासादित्यर्थः ।

(ङ) प्रतिसन्देशं प्रतिवचनं, प्रत्युत्तरमित्यर्थः ।

(च) चित्रेति ।—चित्रवधः विविधयातनादानपूर्वकहननं, तस्य वार्त्ताप्रेषणेन
संवादप्रेषणेन । श्रोतव्यवोः कथंमुखम् ।

(क) तदधिकरूढ एव तस्मिन् चण्डपोताख्यगजाधिपे, अधिकरूढः अधिक्रियः ।

अथ प्रत्युषे एव राजद्वारानीतस्य राजवाहनस्य अङ्घ्रियुगलममुच्यत (ज) रजतशृङ्खलाया । सा च काचित् अप्सरोरूपिणी (झ) भूत्वा प्राञ्जलिर्व्यजिज्ञपत्, “देव ! कुरु कृपां मयि, अहमस्मि सोमरश्मिसम्भवाः (ज) सुरतमञ्जरी नाम सुरसुन्दरी । एकदा मे नभसि नलिनलुध्रमुग्ध-कलहंसानुवद्धवक्त्रायाः तन्निवारणचोभविच्छिन्नविगलिता हारयष्टिर्हेमवते सरसि मन्दोदके मग्नीन्मग्नस्य (ट) महर्षेर्माकण्डेयस्य मस्तके सम्पतत् ; पातितञ्च कोऽपि तेन कौपितेन मयि श्रापः, ‘पापे ! भजन्न लोहजाति-मजातचैतन्या सती’ इति । स पुनः प्रसाद्यमानस्त्वत्पदपद्मद्वयस्य (ठ) मासद्वयमात्रं सन्दानतामेत्य निस्तरणीयामिमाम् आपदमपरिचीर-

श्रुत्वाद्यायाय सिद्धवर्षेणः साहाय्यकरणार्थं, प्रत्यासीदतः प्रत्यासन्नाम् । प्रति-
यक्षीथ्यामि अवरोक्ष्यामि, विनाशधिष्यामीत्यर्थः ।

(क) अङ्घ्रियुगलं चरणद्वयम् । अमुच्यत मुक्तम् ।

(झ) सा रजतशृङ्खला । अप्सरोरूपिणी अप्सरसी रूपधारिणी ।

(ज) सोमरश्मिसम्भवा अन्द्रकिरणोत्पन्ना ।

(ट) नभसि आकाशे, गच्छत्या इति शेषः । नलिनेति ।—नलिने पद्मे,
कम इत्यल्लोलाकमले इति भावः, लुब्धः लोलुपः, तद्गच्छेच्छुरित्यर्थः, मुग्धः
सुन्दरः, यः कलहंसः मञ्जरवकारो गगनचारी कादम्बाख्यहंसविशेषः, तत्र
अनुवद्धम् आसक्तं, वक्त्रं मुखं यस्यास्तथाभूतायाः, हंसं प्रति निवद्धदृष्टिज्ञाया इति
भावः ; यद्वा—नलिने पद्मे, लुब्धः अन एव मुग्धः मुदः, मन्मुखमेव कमलमिति
भ्रान्तिमानिति भावः, यः कलहंसः तेन अनुवद्धं संसृष्टं, कमलबुद्ध्या मन्मुख-
भक्षणेद्यमादिति भावः, वक्त्रं यस्यास्तथाभूतायाः । तदिति ।—तस्य कलहंसस्य,
निवारणे निराकरणे, दूरीकरणे इत्यर्थः, यः चोभः चाञ्चल्यं, मनसः सन्धुम इत्यर्थः,
तेन विच्छिन्ना वृटिता, रुवेगहृत्तचालनेन इति भावः, अत एव विगलिता पतिता ।
हेमवते हिमालयोत्पन्ने, सरसि सरोवरे । मन्दोदके खल्वजले । मग्नीन्मग्नस्य
अवगादोद्गादस्य, निमग्नौ मूला ललितस्य इत्यर्थः ।

(ठ) प्रसाद्यमानः अनुनीयमानः, मयेति शेषः । त्वत्पादपद्मद्वयस्य भवच्चरण-
कमललुगलस्य ।

शक्तित्वञ्च इन्द्रियाणाम् (ङ) अकल्पयत् । तथाभूताञ्च (ढ) मां कदाचित्
ऐस्लाकस्य (ण) राज्ञो वेगवतः पौत्रः पुत्रो मानसवेगस्य वीरशेखरो
नाम विधाधरः शङ्करगिरौ समध्यगमत् । (त) अथासौ पितृप्रयुक्ते (थ)
वैरे वर्तमाने विधाधरचक्रवर्तिनि नरवाहनदत्ते निराशः (द)
“तदपकारचमोऽयम्” इति तपस्यता दर्पसारिण समसृज्यत, प्रतिश्रुतञ्च तेन
अस्मै स्वसुः (ध) अवन्तिसुन्दर्या दानम् ।

एकदा मनोरथप्रियाम् (न) अवन्तिसुन्दरीं दिदृच्छुरसौ कामपरवशः
तत्कुमारीपुरसुपेत्य अन्तरितक्षिरस्करिण्या विद्यया तां त्वदङ्गोपाश्रयां (प)
सुरतखेदखिन्नगालीं ददर्श । स तु कुपितोऽपि त्वदनुभावप्रतिबद्ध-
निग्रहाध्यवसायः पाण्डुलोहशृङ्खलमय्या (फ) मया तव पादपद्मयुगलं

(ङ) सन्धानतां वस्त्रनरञ्जतां, शृङ्खलरूपतानित्यर्थः । निस्तरणीयां मोचनीयाम् ।
आपदं विपत्तिं, शापमित्यर्थः । अपरिचीयेति ।—अपरिचीया अपहोना, शक्तिः
सामर्थ्यं, ज्ञानमिति भावः, तस्य भावस्तत्त्वम् ; लोहजातिलेऽपि ऐन्द्रियकं ज्ञानं नै
अप्याहृतमेव आसीदिति भावः ।

(ढ) तथाभूतां लोहजातिं प्राप्ताम् ।

(ण) ऐस्लाकस्य इस्लाकुर्वंश्रीयस्य ।

(त) शङ्करगिरौ कैलासाचले । समध्यगमत् अलभित ।

(थ) पितृप्रयुक्ते पित्रा कृते ।

(द) निराशः नरवाहनदत्तस्य अपकारसाधने अक्षमतया हताशः ।

(ध) समसृज्यत संसृष्टः, मिलित इत्यर्थः । प्रतिश्रुतं प्रतिज्ञातम् । तेन दर्प-
सारिण । अस्मै वीरशेखराय । स्वसुः भगिन्याः ।

(न) मनोरथप्रियां मानसप्रणयिनीं, न तु साक्षात् प्रियां, दर्पसारिण भगिनी-
दानप्रतिश्रुतेः प्राक् अवन्तिसुन्दर्या सह परिचयाभावादिति भावः ।

(प) अन्तरितः तिर्रोहितः, अदृश्यभावेन अवस्थित इत्यर्थः । तिरस्करिण्या
विद्यया आत्मनः अदृश्यत्वसाधिकया शक्त्या । त्वदङ्गोपाश्रयां तव क्रीडोपशानां,
तव क्रीडे मस्तकं संस्थाप्य शदानानित्यर्थः ।

(फ) त्वदिति ।—तव भवतः, अनुभावेन प्रभावेण, तेजसा इत्यर्थः, प्रतिरुद्धः
वाञ्छितः, प्रतिहतः इत्यर्थः, निग्रहस्य पीडनस्य, अश्ववसायः उदयोगः, प्रवृत्तिरित्यर्थः
यस्य तथाभूतः । पाण्डुलोहशृङ्खलमय्या रौप्यशृङ्खलरूपिण्या ।

निगडयिचा (व) सक्रोपमपासरत् । अवसितश्च (भ) ममाद्य शापः, प्रसीद, किमिदानीं तव करणीयम् ?” इति प्रणिपतन्तीं तां स राजपुत्रः “वार्त्तया अनया मन्त्राणसमां समाश्वासय” इति व्यादिश्य (म) व्यसर्जयत् ।

अस्मिन्नेव क्षणे “हृती हृतश्चण्डवर्मा केनचित् दुष्करकर्मकारिणा तस्करेण एकेनैव नखरप्रहारेण, राजमन्दिरोद्देशे च श्वश्रतमयमापादयन् अचकितगतिः (य) असौ विहरति” इति वाचः समुदचरन् । तदाकर्ण्य राजवाहनतमेव मत्तहस्तिनमधिरुह्य सत्रेणं राजभवनमुपेत्य गम्भीरेण स्वरेण समभ्यवात्, “कः स महापुरुषः धेनेतत् मानुषमालदुष्करं महत् कर्म अनुष्ठितम् ? आगच्छतु, स भया सह इमं मत्तहस्तिनमारोहतु । अभयमेव मदुपकण्ठवर्त्तिनो देवदानवैरपि विगृह्यमाणस्य” (र) इति । निश्रम्य एतत् सज्जातहृषे तं पुमांसं कृताञ्जलिमारोहन्तं कुञ्जराधिपं निर्वण्य (ल) हर्षोऽद्भुतदृष्टिः “अहो ! प्रियवयस्यो मे अपहारवर्मा !!” इति पश्चात् निषीदतः (व) अस्य बाहुदण्डयुगलमुभयभुजमूलप्रवेशित-मग्नेवलम्बा स्वमङ्गमालिङ्गग्रामास, पर्यवेष्टय च स्वयं पृष्ठतः चालिताभ्यां बाहुभ्याम् ।

अनन्तरञ्च अपहारवर्मा विविधग्रहरणजातमुपयुञ्जानः प्रतिबलवीरान्

(व) निगडयित्वा शृङ्खलयित्वा, बद्धा इत्यर्थः ।

(भ) अवसितः अवसानं गतः, भोगकालः समाप्त इत्यर्थः ।

(म) व्यादिश्य आज्ञाप्य, कथयित्वा इत्यर्थः ।

(य) एकेनैव नखरप्रहारेण नखराकारैकमात्रशस्त्रावातेन । श्वेतः ।—श्वानां विगतजीवप्राणिनां, श्रतमर्थं बहुश्रतमङ्गकं, बहुश्वव्याप्तमित्यर्थः । अचकितगतिः निभंयप्रचारः, स्वच्छन्दगतिरिति यावत्. (“चकितं भयसम्भूते” इत्यमरः) । अशौ तस्करः ।

(र) मदुपकण्ठवर्त्तिनः मन समीपे अवस्थायिनः । विगृह्यमाणस्य युज्यमाणस्य ।

(ल) कुञ्जराधिपं राजवाहनाभिष्ठितं चण्डपीताम्बुमातङ्गराजम् । निर्वण्यं दृष्ट्वा ।

(व) निषीदतः उपविशतः ।

बहुप्रकारयोधिनः (श) क्षितौ विचिक्षेप, ददर्श च क्षणेन तदनि
मन्येन समन्तोऽभिमुखमभिधावता सेन्यनिचयेन परिक्षिप्तम् । (।
कश्चित् परमसौम्याकृतिः इषुवर्षेण रिपुकुलमभिवर्षन् प्रजविना
सन्निक्षिप्य पूर्वपरिचयदानप्रत्ययात् (स) “अयमेव स देवो राजः
इति प्रणम्य अपहारवर्मणि निविष्टदृष्टिः आचष्ट, (ह) “वयस्य !
दृष्टेन मार्गेण उपस्थापितम् (क) एतत् अङ्गराजसाहाय्यदानाय
राजन्यकम्, (ख) अरिवलञ्च विहृतविध्वस्तं स्त्रीबालहार्थ्यश
वर्तते, किमन्यत् करणीयम् ?” इति । हृष्टस्तु व्याजहार
वर्मा, “देव ! दृष्टिदानेन अनुगृह्यतामयमाज्ञाकरः । व
अहमेव, अमुना रूपेण धनमित्नाख्यया च अन्तरितो (घ)

(श) विविधप्रहरणजातं धनुः-खड्ग-भस्त्रादिनानाविधास्त्रसमूहम्,
प्रयुक्तानः, निक्षिपन् इत्यर्थः । प्रतिबलवीरान् शत्रुसेनान् बह्विति ।—
नानाविधः, योधः युद्धम् एषामस्तीति तादृशान् विविधयुद्धकुशलिन इत्यर्थः
बहुप्रकाराः योधाः योद्धारः यत्र सन्तीति तादृशान् । विचिक्षेप पातयामा
त्यर्थः ।

(घ) परिक्षिप्तं निराकृतं, विमुखीकृतमित्यर्थः ।

(स) इषुवर्षेण बाणवर्षणेन । अभिवर्षन् आच्छादयन्नित्यर्थः । प्रजा
विगशालिना, शीघ्रगामिना इत्यर्थः । सन्निक्षिप्य समीपमागत्य । पूर्वे
प्राक्, यत् परिचयदानम् “एवंविधाकारः एवंविधस्वभावः देवो राजवाहन
रूपेण अपहारवर्मकर्तृकलक्षणावर्णनमित्यर्थः, तत्र प्रत्ययात् विशासात् ।

(ह) निविष्टदृष्टिः निक्षिप्तदृष्टिः । आचष्ट अवीचत् ।

(क) त्वदादिष्टेन त्वया कथितेन । मार्गेण पथा, प्रणाल्या व
स्त्रापितं समानोतम् ।

(ख) राजन्यकं राजसमूहः ।

(ग) विहतेति ।—विहृतं प्रतिहृतं, पराजितमित्यर्थः, तत्र
विनाशितञ्चेति तादृशम्, अत्र एव स्त्रीभिः अबलाभिः, तथा बालैः दुर्बलै
हार्थ्येण अपहरणयोगानि, याह्याणीति यावत्, शस्त्राणि शस्त्राणि यस्य तत्र

(घ) धनमित्नाख्यया धनमित्नाज्ञा, अन्तरितः आच्छादितः,
इत्यर्थो वा, धनमित्नेण सद्ध मन कोऽपि भेदो नास्ति इति भावः ।

स एव अथ निर्गमय (ङ) बन्धनात् अङ्गराजम् अस्मत्पत्नीयेण
अमुना च राजन्येन सह एकान्ते सुखोदविष्टं देवमुपतिष्ठतु (च) यां दे न
दोषः ?” इति । देवोऽपि “यथा ते रोचते” इति तम् आभाष्य क्वचित्
गङ्गातरङ्गपवनशीतले (छ) महीरुहतले विरदात् अवतीर्य (ज)
प्रथमसमवतीर्णेन उपहारवर्मणा स्वहस्तसत्वरसमीकृते भागीरथी-
पुलिनदेशे (झ) सुखं निप्रसाद । तथा निप्रसाच्च तम् उपहारवर्माऽर्थपाल-
प्रमति-मिलगुप्त-मन्त्रगुप्त-विश्रुतैः मैथिलेन च प्रहारवर्मणा काशीभर्ता च
कामपालेन चम्पेश्वरेण सिंहवर्मणा च सह समुपेत्य धनमित्रः प्रणिपपात ।
सोऽपि सहर्षमभ्युत्थितः “कथं समस्त एवैषः मिलगणः समागतः !! को
नाम अस्मभ्युद्यः !!” इति कृतग्रथोचितीपचारान् गाढं परिरेभे, (ञ)
काशीपतिमैथिलाङ्गराजांश्च सुहृद्विवेदितान् पिष्टवत् अपश्यत् । तैश्च
हर्षकल्पितपलितं सवेगमुपगूढः (ट) परमभ्यजन्दत् । ततः प्रवृत्तासु

(ङ) स एव धनमित्र एव । निर्गमय विहरामीय, उदाय्य इत्यर्थः ।
बन्धनात् कारागृहात् ।

(च) एकान्ते निर्जने । देवं भवन्तं राजवाहनमित्यर्थः । उपतिष्ठतु आराधयतु,
सेवतामित्यर्थः ।

(छ) गङ्गति ।—गङ्गायाः भागीरथ्याः, तरङ्गपवनेन जर्मिंसृष्टवायुना,
शीतले, गङ्गाश्रमः शीकरंसृष्टमुशीतलवायुप्रवाहसंस्पर्शनितशीतले इत्यर्थः ।

(ज) विरदात् क्लिनः ।

(झ) स्वहस्तेति ।—स्वहस्ताभ्यां निजकराभ्यां, सत्वरं शीघ्रं, समीकृते
उपतावनतभावं दूरीकृत्य समभूमौकृते, सुखेन उपवेशनाऽर्हतां सन्पादिते इति भावः ।
भागीरथीपुलिनदेशे गङ्गासेकते ।

(ञ) कृतेति ।—कृतः अनुष्ठितः, यद्योचितः यथायोग्यः, उपचारः सत्कारः
समादरो वा सेवां तान् । गाढं निविडम् । परिरेभे आलिङ्गितः ।

(ट) हर्षेति ।—हर्षेण आनन्देन, कम्पितं क्लितं, पलितं वाऽहं क्वजनित-
घवलकेशकलापः यस्मिन् कर्मणि तद्ग्रथा तथा । सवेगं निर्दयं यथा तथेत्यर्थः,
उपगूढः आलिङ्गितः ।

प्रोतिसङ्ख्यासु प्रियवयस्यगणानुयुक्तः (ठ) स्वस्य सोमदत्तपुष्पोद्भवयोश्च
चरितमनुवर्ष्यं सुहृदां वृत्तान्तं क्रमेण श्रोतुं कृतप्रसङ्गः तान् अपृच्छत् ।
तेषु प्रथममाह स्म किल अपहारवर्मा ।

इति उत्तरखण्डे प्रथमोच्छ्वासः ।

अथ द्वितीयोच्छ्वासः ।

अपहारवर्मचरितम् ।

“देव ! त्वयि पातालमवतीर्णं त्वदन्वेषणार्थं सुहृत्सु इतस्ततः प्रस्थि-
तेषु अहमपि प्रस्थितः कदाचित् ‘अङ्गेषु वह्निः चम्पायाः कश्चित् मन्हा-
सुनिरस्ति’ इति लोकवादात् (क) अवगम्य तस्मात् भवदुद्देशं (ख)
जिज्ञासुः तत्त्वमीपमगमम्, अदर्शञ्च कमपि मलिनकान्तिं तापसम् ;
अप्राचञ्च (ग) तं ‘कासौ महर्षिः ?’ इति ।

असौ निःश्वस्य अवादीत्, ‘भद्र ! आसीदत्र मन्हाप्रभावो मुनिः ।
एकदा काममञ्जरी नाम अत्रत्या काचित् वाराङ्गना सनिर्वेदमुपेत्य (घ)
चरणयोस्तस्य अपतत् । क्षणे च तस्मिन् तस्या माटप्रभृतय आप्तवर्गाः (ङ)
समुपस्थिताः । स तु मुनिक्षां समाश्रास्य कारणमपृच्छत् । सां सलज्ज-
विषादगौरवन् (च) अब्रवीत्, ‘भगवन् ! अहं श्रेयःसाधनाय भवत्पादमूलं

(ठ) प्रवृत्तासु आरब्धासु । प्रोतिसङ्ख्यासु प्रियाणामपिषु । प्रियेति ।—प्रियवयस्य-
शब्देः प्रीतिप्रदमित्यस्य मूढेः, अनुयुक्तः पृष्टः, (‘प्रश्नोऽनुयोगः पृच्छा च’ इत्यमरः) ।

(क) लोकवादात् परस्परमालपतां जनानां वचनात् ।

(ख) तस्मात् मन्हासुनेः । भवदुद्देशं तत्र वृत्तान्तम् ।

(ग) अप्राचञ्च अजिज्ञासिषञ्च, जिज्ञासामकार्षमित्यर्थः ।

(घ) सनिर्वेदं सचेराग्यम् । उपेत्य समागत्य ।

(ङ) तस्याः काममञ्जर्याः । आप्तवर्गाः आत्मीयसमुदाः ।

(च) सलज्जेति ।—लज्जया व्रीडया, विषादेन दुःखेन, गौरवेण सम्भ्रमेण

प्रपन्ना' (क) इति । तस्यास्तु जननी कृताञ्जलिरभाषत, 'भगवन् ! वयं जात्या वैश्याः, अस्याश्च वैश्याया मातुर्मे वैश्योचिताचरणानुशासनम् एनां प्रतीपयति । (ज) अथञ्चेदृगाचारः, आजन्म परिमितेन धातुसाम्यकृता वर्णरूपभेदाजननेन (झ) आहारेण प्रतिपालनं, पञ्चमात् वर्षादारभ्य क्रमेण कामशास्त्रशिक्षणं, नृत्यगीतवाद्यनाट्यादिमानाविधासु विलासकलासु उपदेशः, निखिलव्यापारेषु सामान्यज्ञानं, (ञ) दृतादि-क्रीडासु नैपुण्यविधानं, विश्वस्तजनात् प्रथमसुरताभ्यासः, उत्सवादिषु सुसज्जितायाः प्रेषणं, सुलक्षणाख्यापनं, नागरिकपुरुषेषु रूपशील-चातुर्यादिप्रस्तावनं, (ट) क्रमेण तरुणाजनलक्ष्यीभूतायाः समधिकशुल्केन

इत्यर्थः सद्य बर्त्समानं यथा तथा, लज्जां विषाटं नयि सम्मानञ्च प्रदर्शयन्तीवेत्यर्थः ; यदा—लज्जायाः विषादस्य च गौरवेण चाधिक्येन सद्य बर्त्समानं यथा तथा इत्यर्थे लज्जां विषादञ्च अभिनयन्तीवेत्यर्थः, न तु वास्तवी लज्जा वास्तवी वा विषादः, कलनापूर्णत्वात् वैश्याव्यवहारस्य इति भावः ।

(क) श्रेयःसाधनाय पारत्रिककल्याणलाभाय । प्रपन्ना माता, चाश्रिता इत्यर्थः ।

(ज) वैश्येति ।—वैश्यायाः बाराहनायाः उचितं योग्यं, यत् चाचरणं व्यवहारः, तस्य अनुशासनम् उपदेशः, वैश्यातुरुपाचारपालनार्थमुपदेशदान-मित्यर्थः । प्रतीपयति प्रतिकूलयति, विरक्तोक्तरोति इत्यर्थः ।

(झ) अथच एषः, आचारः वैश्याव्यवहारः, ईदृक् बह्यमाणरूपः । आ-जन्म जन्मप्रभृति । परिमितेन नातिप्रभृतेन नातिस्वल्पेन इत्यर्थः । धात्विति ।—धातूनां रसरक्तादीनां, सास्यं ज्ञासहडाभावं, करोति जनयतीति तादृशेन, शारीर-धातूनां वैषम्यमकुर्वता इत्यर्थः । वर्णोति ।—वर्णस्य गौरादिदेहिकवर्णस्य, रूपस्य सौन्दर्यस्य, मेधायाः स्मृतिशक्तेश्च, जननेन उत्पादकेन ।

(ञ) निखिलव्यापारेषु व्यवहारोपयोगिसर्वविधविषयेषु, सामान्यज्ञानं सङ्गिताभिज्ञता ।

(ट) सुलक्षणाख्यापनम् "इयमतीव सुलक्षणा सौन्दर्यशालिनी" इत्यादि-प्रचारीकरणम् । नागरिकपुरुषेषु नगरस्थतरुपाविद्यासिजनेषु, रूपस्य सौन्दर्यस्य,

अवस्थापनं, (ठ) भावत्रिलासदृशिनः सत्तात् जनान् छत्रेन (ड) बह्वर्थ-
ग्रहणं, निःस्त्रीकृतानां वच्छिन्नारणम्, अर्थदानाक्षमात् धर्माधिकरणे
अभियोगेन (ढ) अर्थादानम्, इत्थं बहुधा युवजनवचनम् । अस्याश्च
युवजनानां विविधेन वञ्छत्यापारेण मनसोषणं न तु सङ्गेन, (ण)
सत्यामपि प्रीतौ मातुः प्रासनेन तथाऽऽचरणमिति । (त)

एवं स्थिते एषा हतभाग्या स्वधर्मसुल्लङ्घ्या क्वचित् आगन्तुके रूप-
मातृधने (थ) विप्रकुमारे खेनैव धनेन समासक्ता मासमतिवाहितवती,
अर्थवन्तं कसपि न आदृतवती, अस्माभिः अर्थागमविरहेण अवसयते । (द)
'एषा कुमतिर्न कल्याणी' इति निवारयस्तां मयि वनवासाय क्रीपात्
प्रस्थिता इयं यदि न प्रत्यानीयते तदा सर्व एव स्वकुटुम्बवर्गः अजज्ञेन
अत्रैव संस्थास्यति' (ध) इत्यरोदीत् ।

शीलस्य सहस्यस्य, चातुर्यस्य चतुरतायाः, सर्वकर्मसु दक्षताया इत्यर्थः, प्रस्तावनं
प्रसङ्गोक्त्यापनम् ।

(ठ) तरुणजनलज्जीभृतायाः युवजनमयनपद्यवर्तिन्याः । ससाधिकशुक्लेन
प्रचुरपणेन, अवस्थापनं नियोगः, संयोजनमिति यावत्, तरुणजनस्येति
भावः ।

(ड) भावति ।—भावस्य पुरुषाणां मन्वथोटिककरणस्यापारविशेषस्य, बिलासस्य
अङ्गभङ्गादिः, दर्शनेन अवलोकनेन, सत्तात् मोहितत्वात् । कृत्विन विविधकपटेन ।

(ढ) धर्माधिकरणे विचारालये । अभियोगेन व्यवहारानधनेन ।

(ण) वञ्छत्यापारेण सुवेशकरणेन पुञ्जनाङ्गेषादिनाः ह्यस्यपरिहासापाङ्ग-
वौचशादिवाङ्मकभावप्रदर्शनेन । सङ्गेन संसर्गेण, सुरतादिविधानेनेत्यर्थः ।

(त) प्रीतौ प्रेमणि, चतुरागि इति यावत् । मातुः प्रासनेन जनन्याः आदेशेन ।
तथाऽऽचरणं वञ्छत्यापारेण मनसोषणं, न तु सङ्गेनेत्यर्थः ।

(थ) एवं स्थिते ईदृशे निधने वर्त्तमाने । स्वधर्मे विश्वोचितव्यवहारम् ।
आगन्तुके समागते, भित्तदेशीये इत्यर्थः, अपरिचिते इति यावत् । रूपेति ।—
रूपमात्रं केवलं सौन्दर्यमेव, धर्मं शस्य तादृशं, न तु वित्तशालिन इति भावः ।

(द) अवसयते खिद्यते, शोचनधारणोपयुक्ताहाराभावादिति भावः ।

(ध) संस्थास्यते मरिष्यते, ("संस्था स्थितिर्विनामयोः" इति शाश्वतः) ।

अथ तां वाराङ्गनां (न) मुनिरब्रवीत्, 'भद्रं ! वनवासोऽतिदुःखाकरः, फलमद्य मोक्षः स्वर्गो वा, आद्यस्तु प्रकृष्टज्ञानेन स ध्यत्वात् प्रायेण दुःसत्यादनोयः । (प) द्वितीयस्तु सर्वस्यैव स्वधर्मानुष्ठायिनः सुलभः ; (फ) तदशक्यादारम्भात् (ब) विरम्य स्वधर्ममनुसर' इति । 'यदि भगवता मे प्रसादो (भ) न क्रियते तदा अहमग्निं प्रवेक्ष्यामि' इतिवादिर्जी तां दृष्ट्वा तन्मातरमवदत्, 'सम्प्रति गच्छ गृहं, प्रतीक्षस्व कानिचित् दिनानि, इयं सुकुमाराङ्गो अत्र स्थिता तपःक्लेशमश्रुत्वती सोढुम् अचिराय एव पुनर्गृहाय यथा प्रतिगमिष्यति तथा प्रबोधप्रदानादिना (म) करिष्यामि' इति ।

ततः 'तथा' इति तस्याः प्रतियाते स्वजने सा युवतिः तष्टुभिर्मलक्षुभक्ति-
र्नात्यादृतशरीरसंस्कारा (य) तरुपोतकालवालपूरयोः देवार्चनकुसुमाव-
चयनैः स्थानसम्मार्जनादिभिश्च (र) शिवपूजार्थं गन्धमालधूपदीपन्त्य-
गीतादिभिः एकान्ते (ल) धर्मार्थकामसम्बन्धिभिः आलापैरल्पेनैव कालेन
अन्तरङ्गयत् । (व)

(न) तां वाराङ्गनां काममञ्जरीम् । (प) आद्यः प्रथमः, मोक्षः इति
यावत् । प्रकृष्टज्ञानेन उत्तमया विद्यया, ब्रह्मज्ञानेनेत्यर्थः ।

(फ) द्वितीयः स्वर्गः । स्वधर्मानुष्ठायिनः निजनिजकार्यान्ततधर्माचरण-
शीलस्य । सुलभः अनयासेन प्राप्यः ।

(ब) अशक्यादारम्भात् दुःसाध्यादध्यवसायात् । (भ) प्रसादः अनुग्रहः ।

(म) प्रबोधप्रदानादिना सुबुद्धिजनकसान्त्वनावाक्यादिना ।

(य) अलक्षुभक्तिः अतिशयभक्तिमतोत्यर्थः । जेति ।—न अति अतिशयेन,
आदृतः कृतादरः, शरीरस्य टिडस्य, संस्कारः मार्जनादिव्यापारो यथा सा तादृशो,
प्रसाधनव्यापारे नात्याद्यद्वेषतोत्यर्थः ।

(र) तरुपोतकेति ।—तरुपोतकानां नवोद्गतचुद्रवृक्षाणाम्, बालवालस्य जल-
धारणार्थं मूलस्थितवेष्टनविशेषस्य, पूरणोः जलेन पूर्णिकरणोः, जलसेचनैरित्यर्थः ।
देवार्चनकुसुमावचयनैः देवताराधनार्थं पुष्पसङ्गृह्यैः । स्थानसम्मार्जनादिभिः पूजार्थ-
क्षुपवेशनस्थानस्य प्रक्षालनादिना विशुद्धिसम्पादनादिभिः ।

(ल) एकान्ते निजने । (व) अन्तरङ्गयत् समतोषयत्, अनुरक्तमकारयदित्यर्थः ।

एकदा तं मुनिं रक्तं (श) विलोक्य सा सस्मितम् अवादीत्, 'मूढोऽयं लोकः यः सह धर्मैश्च अर्थकामौ गणयति' इति । मुनिः अवोचत्, 'वत्से ! कथय किंलक्षणेन अर्थकामातिशायी (ष) धर्मस्तव विदितः ?' इति । सा सलज्जम् अभाषत, 'ब्रह्मन् ! अस्मात् किल जनात् भगवतस्त्रिवर्गबलाबलज्ञानं (स) नैव सम्भवति, अथवा एषः अनुग्रहप्रकारो दास्याः ; तत् श्रूयतां, धर्मो हि अर्थकामयोः प्रभवः, स तु तन्नपेक्ष एव, (ह) अर्थः कामश्च धर्मैश्च बाध्यते, (क) स तु तत्त्वदर्शनीपवृद्धितः कश्चिच्चित् सेविताभ्यामाभ्यां (ख) न बाध्यते, बाधितोऽपि अन्यायासेनैव प्रति-समाधीयते । (ग) तथा हि, भवानोपतेः मुनिपत्नीसहस्रसन्दूषणेन, (घ) पितामहस्य तिलोत्तमाभिलाषेण, (ङ) विष्णोः ब्रजाङ्गनाविहारेण,

(श) रक्तम् अनुरागिणम् । (ष) अर्थेति ।—अर्थः धर्मः, कामः अभिलाषः, भोगवासनादिरिति यावत्, तौ अतिशयेति अतिक्रम्य वर्तन्ते इति तादृशः, अर्थकामा-पेक्षया आधिक्येनाभिमतः ।

(स) अस्मात् मादृशात् वैश्याजनात् । भगवतः षडैश्वर्यशालिनः महाप्रभावश्च भरतः । त्रिवर्गति ।—अथायां धर्मार्थकामानां, वर्गैः समुहः, तस्य बलाबलयोः सत्कार्यपरकर्मयोः, ज्ञानं ज्ञातुमिच्छा इत्यर्थः ।

(ह) प्रभवः उत्पात्तस्थानं, कारणमित्यर्थः, अर्थाद्वृत्ते अर्थकामो नैव लभते जन इति भावः । सः धर्मः । तदनपेक्षः अर्थकामानिरपेक्षः, धर्मजिने अर्थकामयोः किमपि प्रयोजनं नास्तीत्यर्थः ।

(क) बाध्यते पीड्यते, बाधां प्राप्नोतीत्यर्थः ।

(ख) स धर्मः । तत्त्विति ।—तत्त्वदर्शनेन पारमार्थिकज्ञानेन, उपवृद्धितः सङ्कितः । आभ्याम अर्थकामाभ्याम् ।

(ग) अन्यायासेन स्वल्पेनैव प्रथमेन । प्रतिसमाधीयते प्रतिक्रियते, प्रतीकारं कारुं शक्यते इत्यर्थः ।

(घ) भवानोपतेः शिष्यः । मुनीति ।—मुनिपत्नीनाम् अविभार्याणां, सहस्रस्य सन्दूषणेन दोषोत्पादनेन, सतीत्वनाशनेनेत्यर्थः ।

(ङ) पितामहस्य ब्रह्मणः, तिलोत्तमाभिलाषेण तिलोत्तमानामासुरसं प्रति कामोद्रेकेण ।

प्रजापतेः खंडुहितरि (च) प्रणयेन, देवराजस्य गुरुदाराभिगमनेन, (छ) चन्द्रमसो गुरुपत्नीहरणेन, (ज) सूर्यस्य बड्वालङ्कनेन, (झ) अनिलस्य अञ्जनागमनेन, (ञ) बृहस्पतेर्ज्येष्ठभार्याऽभिसरणेन, (ट) पराशरस्य योजनगन्धागमनेन, (ठ) व्यासस्य आटदारसङ्गत्या, (ड) अलेः मृगीसमागमेन (ढ) च समुत्पन्नं धर्मपीडनमचिरिणैव अग्निपतितम् इन्धनमिव (ण) दह्यते । देवानाञ्च तेषु तेषु कार्येषु असुरविप्रलम्भनानि (त) ज्ञान-प्रभावात् न धर्मं पीडयन्ति ; तत् मन्थे, धर्मो न अर्थकामयोः समानः, प्रत्युत तदतिशायी' इति ।

(च) प्रजापतेः विधातुः. खंडुहितरि निजतनयायां, सरस्वत्यामित्यर्थः ।

(छ) देवराजस्य इन्द्रस्य, गुरुदाराभिगमनेन गुरोः गौतमस्य, दारेषु भार्याया-महत्यायाम्, अभिगमनेन सहवासेन ।

(ज) गुरुपत्नीहरणेन गुरोः वृहस्पतेः, पत्न्याः भार्यायाः तारायाः, हरणेन अपहरणपूर्वकसहवासेनेत्यर्थः ।

(झ) बड्वालङ्कनेन बडवायाः अश्वीरुपायाः संज्ञायाः, लङ्कनम् आक्रमणं, बलपूर्वकसहवास इत्यर्थः ।

(ञ) अनिलस्य वायोः, अञ्जनागमनेन अञ्जनायां केशरीनामकवानरविशेषस्य भार्यायां, गमनेन तथा सह सुरतसञ्चोगेन इत्यर्थः ।

(ट) ज्येष्ठेति ।—ज्येष्ठस्य उत्तम्यनामकज्येष्ठभातुः, भार्यायां पत्न्याम्, अभिसरणेन अभिगमनेन ।

(ठ) योजनगन्धाबाः मर्त्यगन्धाख्याया द्वासरारजकन्यकायाः, गमनेन कुमारी-धर्मनाशनेनेति यावत् ।

(ड) आटदारसङ्गत्या भातुर्विचित्रवीर्यस्य, दारेषु अश्विकाऽम्बालिकाख्य-भार्यायोः, सङ्गत्या सहवासेन ।

(ढ) अलेः तद्वानकमृतेः, मृगीसमागमेन कयाचित् हरिण्या सह सङ्गमेन ।

(ण) धर्मपीडनं धर्मलङ्घनम्, अधर्माचरणमित्यर्थः । इन्धनं काष्ठम् । दह्यते भस्मीभूयते, ज्ञानाधिना धर्मलङ्घनजनितपापं भस्मीभवति इत्यर्थः ।

(त) तेषु तेषु कार्येषु समुद्रमन्थनोत्पन्नामृतविभागादिव्यापारेषु इत्यर्थः । असुरविप्रलम्भनानि दैत्याणां प्रतारणानि ।

श्रुत्वेतदृषिः उद्दीप्तरागः (थ) अब्रवीत्, 'अयि विलासिनि ! साधु उक्तं त्वया, तत्त्वदर्शेषु अधर्मो न स्थानमाप्नोतीति । परम् आ-जन्मनः अर्थकामयोः अनभिज्ञा वयं, तदाचक्ष, किं-स्वरूपावेतौ ? किं-फलौ ? किं-परिवारौ ? (द) कथं वा ज्ञेयौ ?' इति । सा अबोचत्, 'ब्रह्मन् ! अर्थः तावत् अर्जनवर्द्धनरक्षणालम्कः, कृषिपाशुपाल्यबाणिज्यसन्धिविग्रहादि-परिवारः, तीर्थप्रतिपादनफलश्च । (ध) कामश्च विषयातिसक्तचेतसोः (न) स्त्रीपुंसयोर्निरतिशयसुखस्यर्शविशेषः, परिवारस्त्वस्य यावद्दिह (प) रम्य-सुज्वलञ्च, फलं पुनः परमाह्लादनं परस्परविमर्दजन्म । (फ) एतदर्थमेव जनाः कष्टानि तपांसि महान्ति दानानि युद्धानि समुद्रलङ्घनादीनि समाचरन्ति' इति ।

निश्चयैतत् स मुनिः स्वनियममनादृत्य तस्यां प्रासजत् । (व) स तु अतिप्रमत्तं तं प्रवहणेन (भ) आरोग्य राजमार्गेण स्वभवनमनैश्रीत् अघोषयच्च 'श्वः कामोत्सवः' इति । परैशुश्च तं मुनिं कामिजनवत् सुसज्जि-

(थ) उद्दीप्तेति ।—उद्दीप्तः उद्विक्तः, प्रवृद्ध इत्यर्थः, रागः तां प्रति अनुरा-
गस्य तादृशः ।

(द) किं-स्वरूपौ ? किमात्मकौ ? एतौ अर्थकामौ । किं-फलौ ? अर्थकान-
लने किं फलं भवति ? किं-परिवारौ ? केन विधानेन अनयोरागमो भवति
इत्यर्थः ।

(ध) तीर्थेति ।—तीर्थेषु पावेषु, सत्यावेषु इत्यर्थः, ("भवतारे विदुस्त्वं
पावोपाख्यायमानेषु" इति शाश्वतः) प्रतिपादनं दानमित्यर्थः, फलं परिण
यस्य तादृशः ।

(न) विषयेति ।—विषयेषु सक्चन्दनवनितादिषु भोगसाधनेषु, अतिसः
अत्यन्तानुरक्तं, चेतो मनः यथोः तादृशयोः ।

(प) परिवारः पोषकः, वर्द्धक इत्यर्थः । इह अधिन् संसारे ।

(फ) परस्परविमर्दजन्म अन्योऽन्यालिङ्गनसङ्घर्षादिसम्भूतम् ।

(व) स्वनियमं निजव्रतं, ब्रह्मचर्यादिरूपमित्यर्थः । अनादृत्य उपे
परित्यज्येत्यर्थः । प्रासजत् सङ्गतीऽभवत् ।

(भ) अतिप्रमत्तस्य अर्थे प्रसादयत्नं, स्वनियमं परित्यज्य वैश्यायामत्यासक्त

नितान्तरक्तम् उखवसमाजं (म) नीत्वा युवतिशतद्वयस्य राज्ञः पुरतः समुपतस्थे । तेन च हसता 'भगवता सह निषीद' (य) इति समादिष्टाः सविभ्रमकृतप्रणामा (र) निषसाद् । तत्र काचित् युवतिकृत्वाय कृताञ्जलि-रभाषत, 'देव ! जिताऽहमनया, अद्य प्रभृति अस्या दासी मेवृत्ताऽस्मि' इति राजानं प्रणामम् ; अभूच्च सविभ्रमं महान् कोलाहलः । ततश्च हृष्टन राज्ञा सत्कृता सा वाराङ्गनाभिः पौरैश्च प्रशस्यमाना (ल) तन्मृषिमभाषत, 'भगवन् ! अयमञ्जलिः, चिरमनु-गृहीतोऽयं दासजनः, स्वार्थं (व) इदानीमनुष्ठेयः' इति । स तु नितर-मनुरक्तोऽगनिहत इव उद्वभाम्य (श) अब्रवीत्, 'प्रिये ! किमेतत् ? कुतस्ते एतादृगोद-सोन्यम् ? (घ) क्व गतस्ते मध्यनुरागः ?' इति । सा सस्मितम् अबोचत्, 'ब्रह्मन् ! यया अद्य राजसमीपे मत्तः पराजयोऽभ्युपेतः, तस्या मम च क्वचित् सङ्घर्षे 'मरीचिमावर्जितवतीव श्लावसे' इति तया साधिक्षेपम् (स) उक्ताऽस्मि, दास्यप्रणवन्वनेन अस्मिन् अर्थे प्रावर्त्तिषि, सिद्धार्था (ह) च अस्मि भवत्यसादतः' इति ।

अन्वये मूढनित्येः । प्रवृत्तयेन कर्णोरधेन, स्त्रीजनोचितवस्त्राच्छादितधान-विशेषेत्यर्थः । ("कर्णोरधः प्रवृत्तयेन" इत्यमरः)

(म) उत्सवसमाजं कासीस्ववार्थसंज्ञितवमान् ।

(य) भगवता मारीचेन । सोपहासोक्तिरियम् । निषीद उपविश्य ।

(र) सेति ।—सविभ्रमं सविलासं, कृतः सम्पादितः, प्रणामः नतिः यथा तादृशी ।

(ल) सत्कृता समाहृता । पौरैः नागरिकजनैः । प्रशस्यमाना श्लाघ्यमाना ; प्राप्तप्रशंसेत्यर्थः ।

(व) स्वार्थः स्वप्रयोजनं, तप इत्यर्थः । (श) अगनिहत इव वज्रताडित इव । उद्वभाम्य उद्वभानो भूत्वा, उन्मत्तवत् ज्ञानशून्यो भूलेत्यर्थः ।

(घ) शौदासीत्यर्थः ? उपेक्षा ? । (स) सङ्घर्षे परस्परविवादे, परस्परस्पर्धाकरणे इत्यर्थः । आवर्जितवतीव चायत्नोक्तवतीव, वशीकृतवतीव इत्यर्थः । श्लावसे विकृत्यसे, आत्मप्रशंसां करोषीत्यर्थः । साधिक्षेपं सतिरस्कारं, सावज्ञानित्यर्थः ।

(ह) दास्येति ।—दास्येतिव "यद्यहं मरीचिं वशीकर्तुं शक्नुयां तदा कः

इत्यमवधूतः तया स मुनिः कृतानुशयः (क) शून्यवत् न्यवर्त्तिष्ठ । यस्तथैवं कृतः, तमेव मां मन्यस्व । अचिरादेव त्वदर्शसाधनक्षमो भवितुं यते, (ख) अस्मिन्नेव पुण्यां तावत् वस' इति ।

अस्मिन्नेवान्तरे रविः अक्षमगात् । कृतसन्ध्योपासनश्च तं मुनिमनु-
मान्य (ग) तत्रैव कथञ्चिन् नौतरात्रिः प्रभति नगराय प्रातिष्ठे, (घ)
अपश्यञ्च नगरसन्धिरे रक्ताशोकतरुतले निषसम् अतिविरूपं
विषादपूर्णं कमपि क्षणकम्, (ङ) अप्राचञ्च तमन्तिकीपविष्टः तस्य
आधिकारणम् । (च) सोऽब्रवीत्, 'सौम्य ! अहमस्यां चम्यायां निधि-
पालितनामकस्य श्रेष्ठिनो ज्येष्ठतुर्बसुपालितो नाम, वेरूल्यात् तु
विरूपकः इति प्रसिद्धः । अन्यञ्च अत्र सुन्दरक इति यथार्थनामा
कलागुणैः सृष्टो वसुना नातिपुष्टः (छ) अभूत् । रूपधनाभ्यां निमित्ताभ्यां
तस्य मम च वेरं धूर्त्तैरुदपाद्यत । ते निरवारयन् 'रूपं धनं वा
न पुंस्त्वमूलम्, (ज) अपि तु परमसुन्दरी नारी यं कामयते स एव पुंसः ॥

पथो देवः ?" इत्युक्ते मयि सः "तव दासी भविष्यामि, परन्तु अकृतकार्यायां त्वयाऽपि
अवश्यमेव मे दासीत्वं कार्यम्" इत्येवं, पथः तस्य बन्धनेन दृढनिश्चयेन इत्यर्थः ।
अस्मिन् अर्थे तवावर्जनविषये । प्रावर्त्तिषि प्रवृत्ता अभूवन् । सिद्धार्थां सफलपयोजना ।

(क) अवधूतः परित्यक्तः इत्यर्थः । कृतानुशयः सज्जानानुतापः, निजाविश्लेष-
कारिताक्षरणेन अनुत्तम इत्यर्थः । ("अथानुशयो दीर्घदेशानुतापयोः" इत्यमरः) ।

(ख) त्वदिति ।—तव भवतः, अर्थः प्रयोजनं, सुहृदो गतिनिर्णयकूपं कार्य-
मित्यर्थः, तस्य साधने सम्पादने, क्षमः समर्थः । यते क्षेपे, प्रयत्नं करोमीत्यर्थः ।

(ग) अनुमान्य स्त्रीकृत्य इत्यर्थः, तद्वचनानुसारेण चम्यायासवस्थानुं स्त्रीकृत्येति
भावः ।

(घ) प्रातिष्ठे अगच्छम् । ("ससवप्रविश्यः स्थः" इति प्र-पूर्वकात् स्थाधातो-
रात्मनेपदम्) ।

(ङ) नगरसन्धिरे नगरसमीपे । क्षणकं दिगम्बरं बौद्धसत्यासिनम् ।

(च) आधिकारणं मनोव्यथायाः हेतुम् । ("पुंस्वाधिर्मानसो व्यथा" इत्यमरः) ।

(छ) यथायेनामा साधकनामा, अतिशयेन सुन्दर इत्यर्थः । वसुना धनेन,
नातिपुष्टः नातिस्फीतः, अल्पधन इत्यर्थः ।

(ज) ते धूर्ताः । निरवारयन् नियन्त्रणकारयन् । पुंस्त्वमूलं पौरुषकारणम् ।

अतो युवतिललामभूतया काममञ्जर्या यः प्रार्थ्यते स एव सुभगपताकां (भ) लभताम्' इति । आवाच्च 'तथा' इति तस्यै दूतं प्राह्मिणुव, (ज) आगतायाश्च तस्याः स्मरोन्मादहेतुरहमेवासम् । सुभगेन च मया स्म स्वधनजीवनयोरधीश्वरीकृता, तथा च अहं कृतः कौपीनशेषः । (ट) ततश्च लोकोपहास्यतामेत्य इह जैनायतने (ठ) केनचित् जेनेन समुपदिष्टमोक्ष-वर्त्मा 'सुकर एष वेशो वेशविनिर्गतानाम्' (ड) इति जातवैराग्यः तदपि कौपीनमत्यजम् । 'मम एतत् निन्द्यवेशं निरयफलं विपलम्भप्राय-मधर्मवर्त्म धर्मवत् समाचरणीयम्' इति प्रत्याकलयन् विविक्तम् (ढ) एतदासाद्य दुःखेन रोदिमि' इति ।

श्रुत्वा चैतत् 'तिष्ठ कञ्चित् कालं यथा असौ वेश्या त्वां निज-धनेन योजयिष्यति तथा यतिष्ये' इति तमाभाष्य प्रस्थितोऽहं नगरमाविशन्नेव लोकावादात् 'धूर्तसमृद्धपूर्णे पुरम्' (ण) इति विदित्वा अर्थाणां नश्वरत्वं प्रदर्श्य प्रकृतिस्थान् अमुन् (त) विधास्यन् तस्कारवृत्तौ मतिमाधाय द्यूतसमाजम् (थ) अगसन् । तैश्च सङ्गत्य तेषां द्यूतक्रीडासु

(भ) सुभगपताकां सुभगस्य युवतीजनरञ्जकत्वात् नारोवाङ्मभ्यस्य, पताकां केतुरूपचिह्नविशेषम् ।

(ज) तस्यै काममञ्जर्या । प्राह्मिणुव प्रेरितवन्तौ ।

(ट) कौपीनशेषः सर्वधनशेषेण चौरखण्डनादावशेषः ।

(ठ) जैनायतने जैनाणां जिनोपासकानां बोडानां वा, आयतने आवासे, मठे इति यावत् ।

(ड) वेशविनिर्गतानां वेश्यास्यत्वात् वडिष्कृतानाम् । ("वेशो वेश्याजनाशयः" इत्यमरः) ।

(ढ) निरयफलं नरकजनकम् । विपलम्भप्रायं वञ्चनावङ्गलम् । प्रत्याकलयन् विवेचयन् । विविक्तं निर्जनम् ।

(ण) धूर्त्तः—धूर्तः वञ्चकैः, समृद्धैः धनिभिः, पूषे व्याप्तम् । पुरं चस्यापुरीम् ।

(त) प्रकृतिस्थान् स्वभावस्थान्, धूर्त्तां त्यागधिला सदाचारसम्पन्नान् इत्यर्थः । अमुन् धूर्त्तसमृद्धान् पौरान् ।

(थ) द्यूतसमाजं द्यूतगोष्ठीं, पणश्यापनपूर्वकपाशकक्रीडास्थानमित्यर्थः ।

नानाविधं कौशलं विदित्वा क्वचित् अनभिज्ञे कितवे (द) प्राहसम् ।
 प्रतिकितवस्तु (ध) सकीपं रक्तचक्षुर्मानभिषोद्य 'शिक्षयसि रे ! द्यूतकर्म
 ह्यस्यव्याजेन ? आस्तामयमशिक्षितो वराकः, त्वयैव तावत् विचक्षणो
 देविष्यामि' (न) इति अभिधाय द्यूताध्यक्षानुमत्या मया सह देवितुमा-
 सजत् । (प) मया च षोडशसहस्राणि दीनाराणां तस्मात् जिचा अर्द्धं
 द्यूताध्यक्षाय सन्ध्येश्च दत्त्वा उदतिष्ठम् । सर्वे च तत्रत्याः सहस्रं मां
 प्रशंसुः । द्यूताध्यक्षानुरोधत् च तदहः तदागारे विविधद्रव्य-
 सम्यवहरन् (फ) अतिष्ठम् । यन्मूलश्च मे द्यूतावतारः, स मे विमर्दको नाम
 विश्वास्यतरं (ब) द्वितीयं हृश्यमासोत् । तन्मुखेन च सर्वमेव नगर-
 वृत्तान्तमवगम्य तमिस्त्रायां (भ) निर्गत्य तस्करोचितविविधोपकरणयुक्तः
 कस्यचित् लुब्धेश्वरस्य (म) गृहे सन्धिं छित्त्वा प्रभूतं धनमादाय
 निर्गच्छन् घोरान्धकारसमावृतायां राजवीथ्यां भ्रष्टिति शतङ्गदासम्पात-
 मिव (य) क्षणमालोकमलक्षयम् । अथासौ नगरदेवता इव नगर-
 मोक्षरोषिता निःसम्बाधवेलायां (र) निःसृता काचित् युवतिः सर्वालङ्कार-

(द) कितवे घृते, अक्षदेविनि इत्यर्थः । ("घृतेऽक्षदेवो कितवोऽक्षधृतेः
 द्यूतकृत्स्नाः" इत्यमरः) ।

(ध) प्रतिकितवः प्रतिदन्धी अक्षदेवौ ।

(न) वराकः दीनः, कौडानभिज्ञत्वात् कृपापात्र इति यावत् । देविष्यामि
 कौडिष्यामि, पाशकमिति शेषः ।

(प) आसजत् प्रसक्तोऽभवत्, प्रहसोऽभवदित्यर्थः ।

(फ) तदागारे द्यूताध्यक्षस्य भवने । अन्धश्चक्षुर्भक्षयन् ।

(ब) द्यूतावतारः पाशककौडायामवतरणं, पाशककौडायां प्रवृत्तित्यर्थः ।
 विश्वास्यतरम् अतिशयेन विश्वासभाजनम् ।

(भ) तमिस्त्रायां ताम्ब्यां रात्रौ, अन्धकारनिशायाम् इत्यर्थः, ("तमिस्त्रा
 तामसौ रात्रिः" इत्यमरः) ।

(म) लुब्धेश्वरस्य लुब्धानाम् अर्थलोभिनाम्, ईश्वरस्य ऐश्वर्यस्य, कृपापक्षेत्यर्थः ।

(य) शतङ्गदासम्पातमिव विद्युत्स्फुरणमिव ।

(र) नगरदेवता इव नगराधिष्ठात्री देविव । नगरेति ।—नगरस्य नगर-

भूषिता सन्निकृष्टा आसीत् । 'कासि वासु !? क्व यासि ?' इति मया सद्यमुक्ता सा सत्वासगद्गदमगदत्, 'आर्य्य ! पुर्यामस्यां कुबेरदत्तो नाम वसति वैश्यश्रेष्ठः । तस्य अहं कन्या । मां जातमालां धनमित्रनाम्ने अत्रत्याय कस्मैचित् धनिकपुत्राय भार्यात्वेन प्रतिज्ञातवान् मे पिता । स तु धनमित्रः पितृरन्ते अत्युदारतया स्वधनेः क्रीत्वेवार्थिवर्गात् दारिद्र्यं (ल) दरिद्रति सति 'उदारकः' इति प्रीतलोकाधिरोपितापरश्लाघ्य-नामनि (व) च मां तरुणोभूतां वरयति एव 'अधनः' (श) इति अदत्त्वा अर्थपतिनाम्ने अपरस्मै यद्यार्थनाम्ने सार्थवाहाय पुनर्दिशति (घ) पिता । तस्यामङ्गलस्य अद्य प्रभाते भवित्वात् प्रागेव प्रियतमदत्तसङ्केता वञ्चितस्वजना निर्गत्य बाल्याभ्यक्षेन वर्त्मना तद्गृहमभिसरामि, (स)

वासिनाम अर्थस्य इति भावः, मोषिण अपहरणेन, रोषिता कोपिता । निःसन्वाध-वेलायां सङ्कटशून्यकाले, निजनसमये इत्यर्थः ।

(ल) पितोरन्ते मातापित्रोर्दोषावसाने । अत्युदारतया अतिशयदातृत्वेन हेतुना । ("उदारो द दृढमदृतीः" इत्यमरः) । अर्थवर्गात् याचकसमूहात् । स्वधनेः क्रीत्वेव दारिद्र्यतेभ्यः स्वधनं दत्त्वा तेषां दारिद्र्यं गृहीत्वेवेत्यर्थः ।

(व) उदारः दाता एव इति उदारकः । (स्वार्थे कन्) । प्रीतेति ।—प्रीतेः तस्य दातृत्वेन हृष्टैः, लोकेः नगरवासिभिः, अधिरोपितं दत्तमित्यर्थः, अपरं धन-मिवादन्यत्, ज्ञाज्यं प्रशंसनीयं, नाम संज्ञा यस्य तादृशे ।

(श) वरयति भार्यात्वेन वरणार्थं प्रायश्चमाने सति । अधनः दरिद्रः ।

(घ) यद्यार्थनाम्ने अर्थपतिरिति सार्थकनामधारिणे । सार्थवाहाय वधिजे । दिशति दातुमिच्छति ।

(स) अमङ्गलस्य अशुभस्य, बाल्यात् प्रभृति वाग्दत्तं पतिं परित्यज्य पत्यन्तर-यद्दण्डपत्य अप्रियस्यापारस्वैत्यर्थः । पियेति ।—प्रियतमेन अतिशयप्रीतिप्राप्तेण धन-मिषेण, यदा—प्रियतमेन भर्ता, बाल्यावधिपतिभावेन चिन्तनादिति भावः, ("धवः प्रियः पतिर्भर्ता" इत्यमरः) दत्तः प्रेरितः, सङ्केतः अभिसरणाधीर्माङ्गितः यस्यै तादृशी, यदा—प्रियतमाय दत्तः सङ्केतो यथा तादृशी । वञ्चिताः प्रतारिताः, उपेक्षिता इति यावत्, स्वजनाः पित्राद्याक्रीधवर्गाः यथा तादृशी । बाल्याभ्यक्षेन शैशवावधि गमनागमनवशात् परिचितेन । अभिसरामि कान्तार्थिनी सती गच्छामौत्यर्थः ।

तन्मां सुद्व, गृह्णन् एतदलङ्कारजातम्' इति उच्यते मन्त्रं अर्पितवती ।
सदृशमन्त्रं तान्, 'एहि साध्वि ! नयेयं (ह) त्वां त्वन्वियतभावासम्' इति
त्रिचतुराशिं पदानि अगच्छत् ।

अतन्तरे सहसा नागरिकबलं दीपिकऽऽलोकध्वस्ततिमिरमनल्यं
यष्टिकृपाणपाणि (क) समापतत् । कर्ममानां कन्यकामवदं, 'भद्रे ! मा
भेषीः, अस्ययमसिद्वितीयो बाहुः । परं त्वदर्थं रुद्रयसुपाय उज्जावितः,
अहं सर्पदष्ट इव श्रये, त्वया अमी (ख) वाच्याः, 'भद्राः ! निशि वयमिमां
पुरीं प्रविष्टाः, मनेष पतिर्भुजङ्गदष्टः, यदि वः (ग) कश्चिन्नन्वित् कृपालु-
रेनं जीवेयत् तदाऽहमनाथा जीवामि' इति । साऽपि बाला उपाया-
न्तरमपश्यन्ती रुदती तथैवान्वतिष्ठत् । तेषु कश्चित् विषवेद्याभिमानो
मां निर्वर्त्य सुद्रातन्त्रादिभिरुपायैरुपक्रम्य अक्रतार्थः (घ) 'गत एवायं काल-
दष्टः, शुचा अलं वासु ! श्रोऽग्निसात् (ङ) करिष्यामः, कोऽतिवर्त्तते
देवम् ?' इति सहितरैः प्रायात् ।

अहञ्चोत्थितः उदारकाय तां नीत्वा अवीचं, 'भद्र ! अहमस्मि
कश्चित्स्कारः, त्वद्वतेन मनसा त्वामभिसरन्तीमेनामन्तरे (च) प्राप्य
त्वत्समीपसुपानैषम् । इदञ्चास्या अलङ्कारजातम्" इति तत् सर्वमर्पितवान् ।

(ह) नयेयं प्रापयेयम् ।

(क) नागरिकबलं नगररक्षिणेभ्यः, प्रहरिकसमूहः इत्यर्थः । दीपिकेति ।—
दीपिकानां प्रदीपानाम्, आलोकित प्रमथा, ध्वस्तं विनाशितं, तिमिरम् अन्धकारो
येति दृशम् । अनल्यं बहू । यष्टिकृपाणपाणि दण्डखड्गदस्तम् ।

(ख) रुद्रः कोमलः, युद्धादिहिंसाविरहात् शान्तपूर्ण इत्यर्थः । श्रये श्रयणं
कारोमि । अमी नगररक्षिणः ।

(ग) वः युष्माकं मध्ये । (घ) विषवेद्याभिमानो अहं सर्पविषचिक्षिप्सां
जानामि इति अलङ्कारवान् । सुद्वेति ।—सुद्रा कराङ्गुलिमञ्चालनविशेषः, तन्त्रं
विषवेगोपशमार्थंमरिष्टावस्थनाद्युपायविशेष इत्यर्थः, तदादिभिः तत्प्रभृतिभिः । उप-
क्रम्य चिक्षिप्सां कृत्वा, ("उपक्रमसूपधार्या जालाऽऽरभे च विक्रमे । चिक्षिप्सायाम्"
इति मेदिनी) । अक्रतार्थः अक्रतकार्यैः, विफलप्रयत्नः सन् इत्यर्थः ।

(ङ) अप्रिप्सात् अग्रये देयं, करिष्यामः भक्षीकरिष्यामः ।

(च) अन्तरे मध्ये, मार्गमध्ये इत्यर्थः ।

स च तदादाय लज्जाहृषंसम्भ्रमसमन्वितः प्राब्रवीत्, ‘आर्य्य ! नाहं किमपि वक्तुं जानामि ; यदद्य त्वया कृतं तस्य निष्कृत्यो नास्ति, नैतादृशं केनापि कृतपूर्वं (क) नापि क्रियते न च करिष्यते, तदिदानीम् एतावदेव वाचं यदद्य प्रभृति भर्त्सव्यः (ज) अयं दासजनः’ इति मम पादयोरपतत् ।

अहञ्चोत्थाप्य तं गाढमाश्लिष्याब्रवं, ‘भद्र ! काऽयं ते प्रतिपत्तिः ?’ (झ) इति । सोऽभ्यधत्त, ‘सौम्य ! न शक्नोमि ज्ञेनामत्र नगरे पिबोरनुज्ञया विना उपयम्य जीवितुं, अतोऽस्यामेव रजन्त्यां देशमिमं त्यजामि । अथवा को वा अहम् ? यथा तुभ्यं रोचते’ इति । (ञ) मयोक्तं, ‘स्वदेशो विदेशो वेति नियं गणना विदग्धस्य, किन्तु बाला अनल्पसौकुमार्य्येण, कष्टाः विघ्नबहुलाश्च कान्तारपथाः, (ट) ईदृशेन देशत्यागेन अनर्थकरेण प्रज्ञासत्त्वयोः श्लैथिल्यमिव (ठ) प्रतिभाति । तत् सहैवानया अत्र नगरे सुखं वक्तव्यम् । एहि, नयावैनां स्वमावासम्’ इति । तेन च अविचार्य्यैव अनुमोदमानेन सद्य एव तां स्वगृहं नीत्वा तथैवापसर्पभृतया (ड)

(क) निष्कृत्यं प्रतिदानमिति भावः । कृतपूर्वं कृतम् अनुष्ठितं, पूर्वं प्राक् यत् तादृशं, पूर्वं कृतम् । (ज) भर्त्सव्यः पालयितव्यः ।

(झ) भद्र ! सार्धो ! । प्रतिपत्तिः ? निश्चयः ? इदानीं कर्त्तव्यतया किं निश्चिनोषि ? इत्यर्थः ।

(ञ) तुभ्यं तव इत्यर्थः, (“रक्षणां प्रीयमाणः” इति अनुर्थी) रोचते स्वहृद्यति, तव या इच्छा तदेव भविष्यति, ममाव किमपि वक्तव्यं नास्तीति भावः ।

(ट) विदग्धस्य पण्डितस्य, कालज्ञस्येत्यर्थः, चतुरस्य वा । अनल्पसौकुमार्या अतिशयेन कोमलाङ्गो । कान्तारपथाः आरण्यमार्गा दुर्गममार्गा वा । (“कान्तारोऽस्त्री मङ्गारण्ये बिले दुर्गमवर्त्मनि” इति मेदिनी) ।

(ठ) प्रज्ञासत्त्वयोः बुद्धिबलयोः । श्लैथिल्यमिव क्लृप्त इव, अभाव इवेति यावत् ।

(ड) स्वगृहं तस्याः निजभवनं, पित्रालयमित्यर्थः । तदेव उक्तया युक्त्या एव । अपसर्पभृतया चरस्वहृपथा, (“अपसर्पचरः स्पृशः” इत्यमरः) ।

तत्पिष्टगृहे सर्वं द्रव्यजातं, तदनन्तरमर्थपतिभवनं गत्वा तत्रत्यं सर्वस्वं चोरयित्वा स्वगृहं गत्वा शयनमशिश्रियाव । (ढ)

ततश्चोदिते भगवति गभस्तिमालिनि मिहिरे उच्याय आवां धौतवक्तौ प्रातःकृत्यमनुष्ठाय अस्मत्कर्मतुमुलं नगरमनुविचरन्तौ वरबधूगृहेषु (ण) कोलाहलमश्रुणुव । अथ, र्थैः कुवेरदत्तमाश्वास्य तत्कन्याविवहं मासा-
वधिकमकृत्ययत् । (त) अत्रान्तरे धनमितमहमशिक्षयं, 'सखे ! चर्मरत्न-
भस्त्रिकामिकां कल्पयित्वा एकान्ते (थ) राजानम् अङ्गराजमाचक्ष्व, 'जाना-
त्येव देवो महाधनस्य वसुमितस्य पुत्रं धनमितं मां, मयि अर्थनाशात् दरिद्रे
मदर्थमेव संवर्द्धितां कुलपालिकां नाम कन्यां तत्पिता कुवेरदत्तः अर्थ-
पतये दिक्षतीति ज्ञात्वा वैराग्यात् प्राणान् विहातुं जरदनं गत्वा
कण्ठन्यस्तशस्त्रः केनापि कृपालुना जटाधरेण (द) निवार्य एवमुक्तः,
'किमिति अक्रायं क्रियते ?' इति । मयोक्तं, 'लोकावमानसोदर्यात् (घ)

(ढ) अर्थपतिभवनं येन सः कुवेरदत्तः तनयाया वैवाहिकसम्बन्धमकार्षीत्
तस्य गृहम् । अशिश्रियाव आश्रितवन्तौ ।

(ण) गभस्तिमालिनि किरणमालिनि । मिहिरे मुखे । अक्षति ।—अस्माकं
कर्मणा चौर्यव्यापारेण, तुमुलं व्याकुलं, भयान्कुलमिति यावत् । ("तुमुलं व्याकुले
रणे" इति त्रिकाण्डशेषः) वरेणि ।—वरस्य अर्थपतेः । वध्याः भाविष्यद्वृद्धाद्यायाः,
कुमार्याः कुलपालिकाया इत्यर्थः, गृहेषु भवनेषु, कुवेरदत्तभवने इति भावः ।

(त) मासि ।—मासः अवधिः सीमा यस्य तद्योने, मासैकाभ्यन्तरे यस्मिन्
अस्मिन् दिने कर्तव्यमित्यर्थः । अकल्पयत निरधारयत ।

(थ) चर्मरत्नभस्त्रिकां चर्मनिर्मितरत्नरक्षणपेटिकां । कल्पयित्वा निर्माय ।
एकान्ते निर्जने ।

(द) जरद्वनं और्षोदानं, पुरातनत्वात् लोकावसानविरहेण निर्जनं धंसीवृक्ष-
मुपवनमिति यावत् । कण्ठेति ।—कण्ठे गलदेशे, न्यस्तं स्थापितं, अस्त्रं कुरिक
येन तादृशः, अक्षमिति शेषः । केवापि अपरिचितेनेत्यर्थः । जटाधरे
जटिलतपस्विना ।

(घ) लोकेति ।—लोके जगति, जनसमाजे वा, अवमानः अवहेला ए
श्लोड्यः सफोदरः यस्य तस्मात्, सोदरभाटहयं यथा एकमेव तिष्ठति तथा दारिद्र्या
मानावपि इत्यतः दारिद्र्यस्य अवमानसोदर्यत्वमिति भावः ।

दीरिद्रात् ।' स पुनरब्रवीत्, 'मूढोऽसि, नान्वत् पापतममात्मघातात्, आत्मानमात्मनेव अनवसाद्योद्धरन्ति सन्तः, (न) सत्युपाया बहवो घना- र्जस्य नेकोऽपि छिन्नकण्डप्रतिसन्धानस्य । (प) कथा मन्त्रबलेन एका चर्म- रत्नभस्त्रिका लक्ष्म्याद्विणी (फ) अधिगता, तामिमां दयमानस्तुभ्यं ददामि, प्रतिगृह्णाण, मदन्यत्र चेयं वणिग्भ्यो वाराङ्गनाभ्यश्च दुग्धिः; किन्तु यत्सकाशादन्यायपहृतं तत्तस्मै प्रथमप्रणोयं, न्यायार्जितन्तु देवब्राह्मणेभ्यो देयम् । (ब) ततश्चेयं देवतेषु शुचौ देशे निवेश्य अर्चमाना प्रातः प्रातः सुवर्णपूर्णेन दृश्यते इति अस्याः कल्पः' (भ) इयमिधाय कृताञ्जलये मन्त्र- मेनां दत्त्वा अन्तर्ध्वे । इयञ्च रत्नभूता चर्मभस्त्रिका देवाय अनिवेद्या नीपजीव्या इति आनीता, तदल देवः प्रमाणम्' (म) इति । राजा च नियतम् (य) एवं वक्ष्यति, 'भद्र ! प्रीतोऽस्मि, गच्छ, यथेच्छमेनामुपभुञ्छ्व'

(न) पापतमम् अथै पापकर्मः । आत्मानं स्वम् । आत्मनेव स्वेनेव । अनवसाद्य अहत्वा । सन्तः सत्युपायाः, सत्युपाया विपदि न अधीरा भवन्ति न वा आत्मघातिनो भवन्ति, परन्तु धैर्यमवलम्ब्य विपत्प्रतीकारार्थं चिन्तन्ते इति भावः ।

(प) छिन्नेति ।—छिन्नः क्षर्तितः, यः कण्डः गलदेशः, तस्य प्रतिसन्धानस्य संशोधनस्य ।

(फ) लक्ष्म्याद्विणी लक्षं गृह्णाति स्त्रीदरे स्थापयति या सा तादृशी, प्रतिदिनं लक्षदीनारप्रसविनीत्यर्थः ।

(ब) मदन्यत्र मत्तः अन्तेषु जनेषु मध्ये इत्यर्थः । इयं चर्मरत्नभस्त्रिका । (वणिग्भ्यः वाराङ्गनाभ्यश्च इति तादर्थ्यं अतुर्थी) । दुग्धे स्वयमेव लक्षदीनारान् प्रसूते इत्यर्थः । "यत्" इत्यादि "देयम्" इत्यन्तसन्दर्भं "यत्समीपे इयं तिष्ठति तेन" इति शेषो बोध्यः ।

(भ) अस्याः चर्मरत्नभस्त्रिकायाः, कल्पः नियमः, लक्षदीनारदीनविषये इति भावः ।

(म) रत्नभूता रत्नस्वरूपिणी, चर्मभस्त्रिकायु मर्षश्रेष्ठा इति भावः, "जातो जातो यदुत्कृष्टं तद्रत्नमिति कथ्यते" इत्युक्तेः । देवाय राज्ञे भवति । नीपजीव्या न भोक्तव्या । प्रमाणं प्रमाता, निर्णयकर्ता इत्यर्थः, अत्र मया यत् कर्तव्यं तत् भवानेव आदिशतु इति भावः । (प्रमाणं हितुमन्यादा-शास्त्रेयत्ताप्रमादेषु" इति मेदिनी) ।

(य) नियतं निश्चितम् ।

इति । भूयश्च द्रूहि, 'यथा न कश्चिदेनां मुष्णाति (र) तथा अनुगृह्यताम्' इति । सोऽवश्यं तदपि अभ्युपेक्षति । (ल) ततः स्वगृहमेव यथोक्तमर्थ-
त्यागं कृत्वा दिने दिने पूज्यमानां स्तेयलञ्छेरथैः नक्तमापूर्थ्य एनां (व) प्रातः
लोकाय दर्शयिष्यसि, ततः कुबेरदत्तस्तृणाय मचा (श) अर्घ्यपतिं कन्यकां
स्वयमेव तुभ्यं प्रदास्यति । यदि कुपितोऽर्घ्यपतिः अर्घ्यगवीन् अभि-
योच्यते तमपि चित्रैरुपायेः कोपीनावशेषं करिष्यावः, स्वकञ्च (ष) चौर्थ्य-
मनेनेव प्रच्छन्नं भविष्यति' इति ।

धनमिवास्वथैव प्रहृष्टश्चान्वतिष्ठत् । तदहरेव सदादेशात् विमर्दको-
ऽर्घ्यपतिसिवानियुक्तः तस्य उदारके (स) वेरमग्रईयत् । अर्थलुब्धश्च
कुबेरदत्तः धनमिवास्वथैव तनयां प्रादित्वात्, प्रथवप्रात् (ह) चार्घ्यपतिः ।

अत्रान्तरे काममञ्जरीः कतीयसो स्वसा रागमञ्जरी मां कथमपि
चक्रमे । (क) अह व तद्गुणाकृष्टः नितरां तदुरक्तः सञ्जातः । सा च
गुणानुरागिणी नार्थाकाङ्क्षिष्येव मयि अनुरागमकरोत्, परं तद्गनिनी
काममञ्जरी माता च माधवसेना विना शुल्कं (ख) मन्ववेशं न्यवारयत् ।
अहन्तु काममञ्जरीः दासीं धर्मरक्षितां नाम अर्थेनाऽऽवर्ज्य तस्मन्नेन तथा

(र) मुष्णाति चोरयति । (ल) अभ्युपेक्षति स्वीकरिष्यति ।

(व) अर्थत्यागं देवब्राह्मणेभ्यो धनदानम् । स्तेयलञ्छः चोर्थेषु सङ्गृहीतेः । नक्तं
रात्रौ । आपृथं पूरयित्वा । एनां चमरद्वयमस्त्रिकाम् ।

(श) तृणाय मत्वा तृणवत् अज्ञाय (चनादरे गम्यमाने चतुर्थी) ।

(ष) अभियोच्यते धनाभिचारणं व्यवहारमानयिष्यतीत्यर्थः । चित्रैः विविधैः ।
स्वकं निशम् ।

(स) विमर्दकः द्यूतसमाजे प्रथमपरिवितः अनभिज्ञः कौडिकः । तस्य अर्थपतेः ।
उदारके धनमित्रे ।

(ह) प्रादित्वात् प्रदातुमेच्छत् । प्रथवप्रात् विज्ञम् उदपादयत् ।

(क) चक्रमे प्रार्थयामास, मां प्रति अनुरागिणी जातेश्चक्रम् ।

(ख) शुल्कं पणम्, आत्मदानविनिमये शक्यं धनमित्यर्थः, स्त्रीभ्यः सभोगार्थं
द्वैधं धनमिति यावत् ।

बन्धव्याः पणवन्धुम् (ग) अक्षरत्वं यथा—‘चर्मरत्नं धनमित्रान् सुषिञ्चा
मया तु यं देशम्’ इति । तत्रज्ञायां ‘तथा’ इति प्रतिपन्नायां तथा तमर्थे
सम्पाद्य (घ) रागमङ्गरोमग्रहीषन् । यस्याञ्च निशि चर्मरत्नस्तयवाद्ः,
तस्याः प्रारम्भे मन्त्रिणिविनिर्दोः कोऽर्थप्रतिपत्तौ नाम (ङ) भू वा धनमित्रं बहु
अतर्जयत् । धनमित्रेणोक्तं, ‘भद्र! कल्लवार्थः यत् परस्यार्थे सामा-
क्रोशसि ? (च) किल्ले मयाऽपकृतम् ?’ इति । स भूयोऽपि तर्जयन्निवा-
ब्रवीत्, ‘स एष धनगर्वी नाम यत् परस्य भार्या’ शुल्कक्रोतां
पुनस्तत्पितरो द्रव्येण विलाभ्य स्वीकर्तुम् (छ) इच्छसि, ब्रवीषि च ‘कल्लवाप-
कारो मत्कृतः ?’ इति । ननु प्रतीतम् (ज) एवैतत् ‘विमर्दकोऽर्थपतेर्वह्नि-
श्चराः प्राणाः’ इति । अहं तदर्थं प्राणानपि परित्यजामि, ब्रह्महत्यामपि
न गणयामि, समैकराजजागरप्रतीकारस्तवैष चर्मरत्नाहङ्कारदाहज्वरः’ (झ)
इति । तथा ब्रुवाणश्च पोरैः सामर्थे निवार्य ताडितो गतोऽभूत् ।

(ग) आबन्धुं बन्धुः । तथा बन्धव्या कुचटया काममङ्गलां सङ् । पणवन्धुं
शुल्कव्यवस्थाम् ।

(घ) प्रतिपन्नायां लोकायाम् । तथा तमर्थे सम्पाद्य धनमित्रान् चर्ममन्त्रिका-
मान्नीय काममङ्गल्ये दत्त्वा ।

(ङ) चर्मरत्नस्तयवाद्. चर्ममन्त्रिका केनापि अपहृता इति लोचसमाजे प्रचारः ।
तस्याः निशायाः, प्रारम्भे प्रहृत्तो, निशामुखे इत्यर्थः । मन्त्रिणिविनिः मन गूढचरः ।
अर्थपतिगृह्यः अर्थपतेर्विद्यः, अर्थपतेः स्वजनः भूयो वा इत्यर्थः । नाम इति अलौकिक-
कूपटेन अर्थपतेः गृह्य इति आत्मानं प्रकटयित्वा इति भावः ।

(च) अर्थः प्रयोजनम्, उद्देश्य इत्यर्थः । आक्रोशसि ? तर्जयसि ? ।

(छ) तर्जयन्निव कूपटेन मत्संयत् इत्यर्थः । परस्य अर्थपतेरित्यर्थः । भार्या
वाग्दत्तां पत्नीमित्यर्थः । शुल्कक्रोतां शुल्केन पण्येन, वरात् गृहीतधनेनेत्यर्थः ; कन्या-
पत्नीभ्यो धनदानेनेत्यर्थः, (‘शु-क्लं घटादिदेये व्यात् वरादर्थेयहेऽस्त्रियाम्’ इति
मेदिनी) क्रीतां क्रतुक्रयाम्, आद्यतोऽक्रतमित्यर्थः, धननिनिमयेन कन्यामिति यावत् ।
तत्पितरो कन्यायाः मातापितरौ । द्रव्येण अर्थेन । स्वीकर्तुम् आत्मस्वीकर्तुम् ।

(ज) प्रतीतं प्रसिद्धम् । (झ) एकैति ।—एकरात्रम् एकनिशां, जागरः
जागरणमेव, प्रतीकारः उपमनः, निवारणीयाय इत्यर्थः, यस्य ताडयः ।

धनमित्रेण च अत्तिनेव इयं वार्त्ता पार्थिवाय प्रागेव (ज) निवेदिता ।
 स च अर्थपतिमाह्वय एकांतेऽपृच्छत्, 'अह् ! (ट) अलि कश्चित् विमर्शको
 नाम तव ?' । तेन च मूढात्मना 'अलि देव ! परं मित्रम्' इति कथिते
 राज्ञोक्तं, 'तेन किञ्चित् प्रयोजनमस्ति, तमाह्वय ।' अथ स खगृहमेत्य
 नानास्थानेषु तम् अन्वेष्टुम् आरब्धवान्, न च कुत्रापि प्राप । कथं लभ्यते ?
 स खलु तदहरेव सदादेशात् त्वदन्वेषणार्थम् उज्जयिनीं गतः । अर्थपतिस्तु
 तमदृष्ट्वा तत्कृतमपराधं स्वमेव स चा मोहात् भयाद्वा प्रत्याख्याय पुनर्धन-
 मित्तविभावितेन राज्ञा निगृह्य (ठ) निगड्ढबन्धनमनीयत ।

तेषु च द्वितीये कस्योक्तेन विधिना चनरत्वं दोग्धुक्तामा काममञ्जरी
 पूर्वदुग्धं क्षपणकौभूतं विरूपकं रहसि (ड) गत्वा ततोऽपहृतं सर्वमद्यं तस्मै
 प्रत्यर्पयामास । सोऽपि कथञ्चित् क्षपणकग्रहमोचितात्मा मयोपदिष्टो-
 ऽतिप्रीतः स्वधर्ममेव प्रत्यपद्यत । (ढ) काममञ्जरी अपि अजिनरत्नदोहेच्छया
 स्वमभ्युदयं (ण) निःशेषमकरोत् ।

चर्भेति।—चर्मरत्नेन चर्मरत्नलाभेन, यः अहङ्कारः गर्वः, स एव दाहज्वरः
 सन्नापाधिकज्वरः, अहम् एकरावे जागरित्वा ते चर्मरत्नं हरिष्यामि, तेन च
 ते धनाहङ्कारः चूर्णीभविष्यतीत्यर्थः ।

(ज) आत्तिनेव आत्मानमतोव व्यथितवत् प्रकटयित्वा इत्यर्थः । इयं वार्त्ता
 विमर्शकोक्तिः । प्रागेव चर्मरत्नकोषवादात् पूर्वमेव ।

(ट) अह् ! भोः ! । (ठ) प्रत्याख्याय प्रत्याह्वय, निजपूर्वोक्तिमस्वीकृत्यित्यर्थः ।
 धनमित्रविभावितेन धनमित्रकर्तृकोदाहितेनेत्यर्थः । निगृह्य निगड्ढं कृत्वा,
 फौडयित्वा इत्यर्थः ।

(ड) दोग्धुक्तामा लक्ष्मीनारं प्राप्तुं साभिलाषा । पूर्वदुग्धं प्राक् शोधित-
 संवधनमिति यावत् । क्षपणकौभूतं बौद्धसत्यासित्तेन परिणतम् । विरूपकं
 वसुपाक्षितापरनामानं वणिकृतनशम् । रहसि गोपने ।

(ढ) क्षपणकेति।—क्षपणकः बौद्धसत्यासधर्मं एव जैनधर्मं एव वा, यद्दः
 लपदवजनकदृष्टयद्विषेयः, यद्वा—क्षपणके यः यद्दः निर्वन्धः, अथासक्तिरिति
 यावत्, (' यद्दोऽनुयदनिर्वन्ध-यद्देषु रथोऽसि । सूर्यादौ पूतनादौ च सौन्दिकयोप-
 रागयोः ॥' इति मेदिनी) तस्मात् मोचिताः रचितः इत्यर्थः, आत्मा स्वं वे-
 दादृशः । प्रत्यपद्यत आश्रयदित्यर्थः ।

(ण) स्वं निजम्, अभ्युदयम् ऐश्वर्यम् ।

अथ मदादिष्टो धनमित्तः पार्थिवं मिथो (त) व्यजिज्ञपत्, 'देव ! वार-
। काममञ्जरी नितरां धनलुब्धा अथ सर्वस्वं निरपेक्षं (घ) वितरति,
३ मदीयचर्मरत्नलाभाऽस्य हेतुः, अथ च तादृश एव कल्प इति
४, तदमुयामति मे शङ्का' इति । राजा तु सद्य एव तां
ननौ च समाजुहाव । (द)

अहन्तु सविषादमिव रहसि तामकथयम्, 'आर्य्ये ! नूनं सर्वस्वत्यागात्
। प्रकाशात् आशङ्कनीयचर्मरत्नलाभाऽसि, तद्वार्त्ताप्रश्नाय (घ) राज्ञा
५ ह्यसे । पुनः पुनश्च आग्रहेण पृष्टया त्वया नियतमेव तदागतित्वे-
६ ष्वपदेश्यः, ततश्च भवो मम चित्रवधः, (न) मृते च मयि न जीवि-
७ त्वे ते भगिनौ, त्वच्च निःस्त्रीभूता, चर्मरत्नञ्च धनमित्तमेव भजिष्यति ;
८ यमापत् समन्ततोऽनर्थानुबन्धिनी, (प) तदत्र उपायश्चिन्त्यताम्' इति ।
। तन्माला च अशूणि विसुचोक्तम्, 'अस्मद्बालिश्यात् निर्भिन्नं
९ यं, परमर्थपती तदयग्री रुद्धं, तेन चास्माभिः सङ्गतं तदस्मभ्यं
१० मिति अपदिश्य अलमाज्ञानं शोधयितुम्' (फ) इति मासुक्ता
११ ज्ञान्तिकमगमत् ।

(त) मिथः मिथने ।

(घ) वारमुख्या गणिकाप्रधाना । नितराम् अर्थम् । अथ इदानीम् ।
। त्वम् अनासक्तमित्यर्थः । अविचारितमिति यावत् ।

(द) समाजुहाव आह्वानं चकार ।

(घ) आशङ्कनीयेति ।—आशङ्कनीयः सम्भावनीयः, चर्मरत्नस्य लाभः प्रातिघर्षाय
३ शो. त्वमिति शेषः । तद्वार्त्ताप्रश्नाय तस्य इत्थान्तं प्रष्टुम् ।

(न) आपहेण निर्वन्धेन । पृष्टया जिज्ञासितया । नियतमेव निश्चितमेव ।
इति ।—तस्य चर्मरत्नस्य, आगतित्वेन आगमनकारणत्वेन, प्राप्तिहेतुत्वेनेत्यर्थः ।
। ३ श्यः वर्णनीयः, मत्सक्ताशात् चर्मरत्नमधिगतमित्येव त्वं कथयिष्यसीत्यर्थः ।
को भविता । चित्रवधः विविधयन्त्रयादानपूर्वकद्वया इत्यर्थः ।

(प) समन्ततः सर्वतोभावेन । अनर्थानुबन्धिनी अनिष्टजननी ।

(फ) अस्मद्बालिश्यात् अस्माकं भौख्यात्, ("मूर्खवेधेश्चालिश्याः" इत्यमरः) ।
निर्भिन्नं प्रकाशितम् । रहस्यं गोपनीयविषयः । तदयशः चर्मरत्नद्वयरूपपापः

राज्ञा निर्बन्धेन पृष्टे च पुनः पुनः कर्णनासाच्छेदभीषिते तमेवार्थ-
पतिं तदागतित्वेन प्रकटितवत्यौ । (ब) कुपितं राजानं तस्य प्राणेषु
दण्डयन्तं (भ) धनमित्रः प्राञ्जलिर्निषिध्याव्रवीत्, 'देव ! सौख्यदत्त एष वरः
बणिजान्, ईदृशेषु अपराधेषु नास्त्यमुभिरभियोगः, (म) वरं हृतसर्वस्वो
निर्वासनीय एषः' इति । तेन च राजा सन्तुतोश्च, धनमित्रश्च लोकाः
प्राशंसन् । अर्थपतिश्च कौपीनावशेषः सर्वजनसमक्षं निरवास्यत । (य) तद्-
द्रव्याणाञ्च केनचिदंशेन जि.स्वा. काममञ्जरी धनमितानुबन्धेन (र) राज्ञा
सानुकम्पमनुगृहीता । धनमित्रश्च शुभे दिने कुलपालिकां परिणीतवान् ।

एवं सिद्धकामेन यथा लुब्धसमृद्धवर्गस्तथा मुषितः यथा
कपालप्राणिः (ल) स्वरेव धनेर्मूढः समृद्धीकृतस्यार्थिवर्गस्य गृहेषु
भिचार्यमश्नन् ।

न हि अतिनिपुणोऽपि जनो नियतिम् (व) अतिक्रमितुं शक्नोति ।
एकदाऽहं सुरापानमत्तः रागमञ्जरीगृहात् शृगालिक्रया नाम तद्वास्या
कौत्सिः । रुदं पमिडम् । अपदिग्य कौत्सिवा । अलं समर्था, भविष्यामीति
शेषः । शोचयितुं निर्दोषं पतिपादयितुमित्यर्थः ।

(ब) निर्बन्धेन व्याघ्रमदकारणम् । कर्णोति ।—कर्णनामयोः छेदः छेदनं,
तेन भीषिते भाषिते, प्राप्तभये इत्यर्थः, काममञ्जरीमाध्वसेने इति शेषः, स्वयं न
वदत्यस्यैतं श्रवणोन्मासाकर्णौ क्लेश्यामि इत्येवं राजवचनेन इति भावः । तदागतित्वेन
असंरत्नस्य प्राणिहेतुत्वेन । प्रकटितवत्यौ प्रकाशितवत्यौ ।

(भ) तस्य अर्थपतेः । प्राणेषु जीवने, दण्डयन्तं शक्तिं विदधतं, प्राणदण्डाज्ञां
ददतमित्यर्थः ।

(म) सौख्यदत्तः सौख्यदत्त इति नामान्तरेण प्रसिद्धः अर्थपतिः । बणिजां
वरः बणिक्कुले श्रेष्ठः । अपुभिः प्राणैः, अभिशोगः शक्तिः, प्राणदण्ड इत्यर्थः ।

(य) निरवास्यत देशात् निर्वासितः ।

(र) तद्द्रव्याणां तस्य अर्थपतेः, द्रव्याणां धनानां, केनचिदंशेन किञ्चिदंशेन ।
धनमितानुबन्धेन धनमित्रकतृकक्रतानुबन्धेन, सादुनयं प्रार्थितेन इति भावः ।

(ल) कपालप्राणिः कपालं खड्गपरं, भिचार्यपादमित्यर्थः, प्राणी इत्ये प्रस
सत्तादृशः ।

अनुगम्यमानो रजन्यां राजवीथ्यामटन् नागरिकबलेः 'तस्करः' इति अभिहन्यमानः पाणिस्थितेन निस्त्रिंशेन द्वितान् निहन्य अवचूर्णमानताम्र-
दृष्टिः (श) अपतम् आगमच्च ममाभ्यासं शृगालिका आर्त्तरवान् विसृजन्ती,
अवध्ये (घ) च अहम् अरिभिः । आपदा तु मत्तताऽपहारिण्या सद्य एव
बोधितो (स) व्यचिन्तयप, 'अहो ! मोहोऽयं मम ; प्रसृततरञ्च सख्यं मया
सह धनमित्रस्य, मत्परिग्रहत्वञ्च रागमञ्जर्याः, मत्पापेन च तौ श्रो
निग्राहयिष्येते, (ह) तदत्र तादृगुपायः कर्त्तव्यः यथा तौ नापदमाप्नुतः,
अहञ्च अनर्थात् मोक्ष्ये' इति विविच्य शृगालिकाः मन्त्रवम्, 'अपेहि
जरतिके ! या तामर्थलुब्धां दग्धगणिकां रागमञ्जरीम् अजिनरत्नमत्तेन
श्लुणा मे मित्रच्छन्ना धनमित्रेण सङ्गमितवती, सा हताऽसि ; (क)
तस्य पापस्य चर्मरत्नमोघात् दुहितुश्च ते साराभरणापहारात् अह-
मद्य एभिर्धृतो जिहासामि (ख) प्राणान्' इति । सा तु परमधूर्ता साशु-

(श) अभिहन्यमानः ताड्यमानः । निस्त्रिंशेन खड्गेन । द्वितान्, जनानिति शेषः ।
अवेति ।—अवचूर्णमाना धनलो, तासां चरुणवर्णा, दृष्टिः नेत्र यस्य तादृशः ।

(घ) ममाभ्यासं मम समीपम् । आर्त्तरवान् कातरध्वनीन्, विसृजन्ती
त्यजन्ती, क्रन्दन्तीत्यर्थः । अवध्ये संयस्ये, वद इत्यर्थः ।

(स) मत्तताऽपहारिण्या मत्ततानाशिन्या । बोधितः सञ्जातचेतस्यः ।

(ह) प्रसृततरम् अतिशयेन प्रसिद्धमित्यर्थः, सर्वत्र व्याप्तमिति भावः ।
मत्परिग्रहत्व मम पत्नीत्वं, ("परिग्रहः परिजने पत्न्यां स्वीकारमूलयोः" इति
मेदिनी) । अः परदिने । निग्राहयिष्यते पीडयिष्येते, राज्ञा रचिभिरिति शेषः ।

(क) अपेहि अपसर, दूरो भवेत्यर्थः । जरतिके ! हडे ! । दग्धगणिकां,
भक्षयत् तु क्वेक्ष्याम्, अत्युक्ष्वेक्ष्यामिति यावत् । मित्रच्छन्ना कपटसुहृदाः,
सङ्गमितवती संयोजितवती, निश्चितां कारितवतीत्यर्थः । हताऽसि स्वकीयपापात्
स्वयमेव विनष्टाऽसि ।

(ख) पापस्य पापात्मनः । सारिति ।—साराणां स्थिरांशानाम्, उल्कृष्टाना-
मित्यर्थः, आभरणानां भूषणानाम् ; यदा—साराणां धनानाम्, आभरणानाञ्च,
("सारी बले स्थिरांशे च मज्जनि न्याये च नीरे च धने च सारम् । वरेऽन्यवत्
सारमुदाहरन्ति" इति विश्वः) अपहारात् धौर्ध्व्या अपसारणात् । जिहासामि,
त्यक्तमिच्छामि ।

गङ्गदं तान् रक्षिकपुष्पान् मम पुरतः सविनयमब्रवीत्, 'भद्राः ! प्रतीच्यतां कञ्चित् कालं यावदस्मान् अस्मर्योयं सर्वं सुषितम् (ग) अब्रवीच्छ्रमम्' इति । 'तथा' इति तैः प्रतिपन्ने मामासाद्यावादीत्, 'सौम्य ! क्षमस्व दासोजनस्येकमपरधम्, अस्तु स त्वत्कल । अभिमर्षी वैरास्यदं (घ) धनमित्तः, स्मरंतु चिरकृतां परिचर्यामनुग्रहीतुमर्हसि दासीं रागमञ्जरीम् । तद्वद्ब्रूहि क निहितमस्या भूषणजातम् ?' इति । ततोऽहं दयमान इव ब्रुवं, 'भवतु, मृत्युहस्तपतितस्य किं ममासुष्यां वैरानुबन्धेन ?' इति कण्ठे एवैनामशिक्षयम्, 'एवमेवं प्रतिपत्तयम्' (ङ) इति । सा तु प्रतिपन्नार्था 'जीव वस्व ! चिरम्' इति अभिधाय क्षणात् प्रासरत् । रक्षिभिश्चाहमानोऽपि बन्धनगृहम् ।

उत्तरेद्युरागय दृप्ततरः सुभगमानो सुन्दरम्भ्यः (च) युवा कान्तक्री नाम काराध्यक्षः किञ्चिदिव भस्मयित्वा ममभ्यजात्, 'चेद्वनमित्रस्य अजिजरत्नं रागमञ्जरीभूषणजातञ्च न प्रयच्छसि, द्रव्यसि पारमष्टादशानां कारणात्मान्, अन्तं (छ) च मृत्युमुखी' इति । मया तु ईषद्वसता अभिहितं, 'यद्यपि दद्यामः-जन्मजो सुषितमर्थजातं, न त्वर्थपतिदाराप-

(ग) भद्राः ! साधवः !! सुषितम् अपहृतं, द्रव्यजातमिति शेषः ।

(घ) प्रतिपन्ने स्वीकृते । आसाद्य प्राप्त्य, मत्सनीपसःगत्वेत्यर्थः । अस्य रागमञ्जरीरूपस्य । त्वदिति—तव कलसं भाष्यां, क्षमिष्यष्टवान् क्षमितवानिति तथाभूतः, तव पत्नीधर्मैककारोत्यर्थः । वैरास्यद विद्वेषपापम् ।

(ङ) मृत्युहस्तपतितस्य यमसदृशरक्षिभ्योऽस्मागतस्य, आसन्नमृत्योरित्यर्थः । असुष्यां रागमञ्जर्याम् । वैरानुबन्धेन शत्रुताऽनुवर्त्तनेन । प्रतिपत्तयं प्रतिविधातयं, कृतंन्यमित्यर्थः ।

(च) उत्तरेद्युः परस्मिन् दिवसे । दृप्ततरः अतिशयेन गर्वितः । सुभगमानो आत्मानं सुभगं स्त्रीजनप्रियं मन्यते यः स तादृशः, यदा—सुभगम आत्मानं महासौभाग्य-शालिनं मन्यते यः स तादृशः, ('सर्वत्रतत्त्व सौभाग्यं तद्वान् सुभग उच्यते' इति दिवाकरः) । सुन्दरम्भ्यः आत्मानं सुन्दरं मन्यते यः स तादृशः सौन्दर्याभिमानो ।

(छ) पारम् अन्तं, सोमानमित्यर्थः । अष्टादशानाम् अष्टादशविधानां, कारणानां घातनानां, ('कारणा तु यातना तोत्रवेदना' इत्यमरः) अष्टादश-विधघातनायाः विवरणं नीतिशास्त्रे द्रष्टव्यम् । अन्ते शेषे, यातनाप्रदानानन्तरमित्यर्थः ।

हारिणः श्लोमे मित्तमुखस्य धनमित्तस्य चर्मरत्नप्रत्याशां पूरयेयमित्ति
मे द्रुदीयसि सन्वा' (ज) इति ।

अथ कदाचिद्विवसवसानि शृगालिका समेत्य सहर्षं मामब्रवीत्;
'सौम्य ! फलिता ते सुनीतिः, यथा त्वयाऽऽदिष्टाऽस्मि तथा धनमित्त-
मेत्याब्रवम्, 'आर्य्य ! तवेवमापन्नः (भ) सुहृदित्युवच, 'अहमद्य पानदोषात्
बद्धः, त्वया तु निःशङ्कम् अदौव राजा विज्ञापनीयः, 'देव ! देवप्रसादा-
देव पुनरपि तद्जिनरत्नमर्षपतिमुषितमासादितम् । अथ तु भर्ता
रागमङ्गार्याः कश्चिदक्षुत्तः (ज) कथञ्चित् मयः सख्यमबध्नात् । तत्सम्बन्धात्
वस्त्राभरणादिना सन्तोष्य तद्भार्यां रहसि प्रतिदिनमन्वदत्तं, तदसाव-
शङ्कित, (ट) कुपितश्च मम तद्जिनरत्नं तस्याश्चाभरणजातमसुष्णात् । साम्प्रतं
भूयस्तेयाय भ्रमन्वदत्त नागरिकबलैः, आपन्नेन च तेन रुदत्यै राग-
मङ्गरोपरिचारिकायै पूर्वप्रणयानुवर्तिना तद्भ्रूषणनिधानोद्देशः (ठ) कथितः,
ममापि चर्मरत्नं यथा प्रायच्छत् (ड) तथा देवपादैरनुग्रहः कार्य्यः' इति ।
तथा निवेदितश्च राजा मामसुभिरवियोज्य सान्त्वयन्नेव खं ते दापयित्

(ज) मित्तमुखस्य मित्तच्छदानः, कपटमित्तस्येत्यर्थः । ("मुखतु वदने मुखे
तुसे क्खणि वा पुमान्" इति मेदिनी) यथा—मित्तमुखस्य मुखे मित्ततां
प्रकटयत इत्यर्थः । द्रुदीयसौ अतिशयेन दृढा । सन्वा प्रतिज्ञा । ("सन्वा स्थितौ
प्रतिज्ञायाम्" इति विश्वः) ।

(भ) फलिता सञ्जातफला, सफला इत्यर्थः । आपन्नः विपदि पतितः ।

(ज) अक्षुत्तः द्यूतकरः । (ट) तत्सम्बन्धात् तेन सद्य मित्ततासम्पर्कात्
रहसि निजने । अन्वदत्तं अनुवर्तनमकरवम्, अन्वरञ्जयमित्यर्थः । असौ राग-
मङ्गार्याः भर्ता । अशङ्कित सन्देशमकार्षीत् ।

(ठ) क्षेत्राय औष्याय, अपहरणार्थमित्यर्थः । पूर्वप्रणयानुवर्तिना पूर्वप्रेमानु-
रोधिना, पूर्वप्रणयं स्मरन्मित्यर्थः । तदिति ।—तस्याः रागमङ्गार्याः, भूषणानाम्
अवस्थापनाम् ; यथा—तेषाम् अपहृतानां, भूषणानां निधानोद्देशः अवस्थापन-
स्थानम् ।

(ड) प्रायच्छत् प्राददात् । (प्रपूर्वकं "दानं धातोर्लङ्") ।

यतिष्यते, तन्नः पथ्यम्' (ठ) इति। शुचैव त्वदनुभावप्रत्ययाद्वस्तेन (ण) तेन तत्तथैव सन्वादितम्। अथाहं रागमञ्जर्याः सकाशात् यथेस्मितानि वस्तूनि आदय त्वदादिष्टेन मार्गेण राजदृहिनुरम्बालिकाया धात्रीं माङ्गलिकीमनुरञ्जयन्ती तामिव मङ्गुमीकृत्य (त) रागमञ्जर्यांश्चाम्बालिकायाश्च सख्यमवर्द्धयन्। क्रमेण तत्त्वमोपगतागतनाहं तस्याः परं प्रसादपालम् (थ) आसम्। एकदा च तस्याः स्थानस्थितमपि कर्णकुण्डलं स्रक्तमिति प्रति-समादधती प्रमत्तेव भ्रंशयित्वा पुनरुत्खिद्य भूतेः तेन, केनापि कारणेन कन्यकाऽन्तःपुरं प्रविष्टस्य कान्तकस्योपरि पारावतवासनापदेशात् (द) प्रहृतन्ती प्रहृतवती। सोऽपि किञ्चिद्दुःखः स्मयमानो मत्कर्म-प्रहासितायाः राजदृहिनुः विलासप्रायम् आकारमात्मभिलाषमूलमिव यथा तस्यैव तथा मयाऽपि संज्ञयैव किमपि चतुरमाचिष्टितम्। (घ)

(ठ) असुभिः प्राणैः, अत्रियोज्य अविच्छिद्य, प्राणविनाशम् अकलित्यर्थः। स्रं स्रं, अमंगलमस्त्रिक्कामिति यावत्। ते तुभ्यम्। नः अस्माकं, पथ्यं द्रितम्।

(ण) त्वदिति।—तव अनुभावे प्रभावे, कार्यनेपथ्ये इति यावत्, पत्ययात् विश्वासात्। अवस्तेन अमोतेन, तव विपत्तिं श्रुवाऽपि तव दक्षताकारणात् भयमप्रापुवता इत्यर्थः।

(त) यथेस्मितानि अभिलाषानुप्रायोनि। मार्गेण उपायेनेत्यर्थः। अनुरञ्जयन्ती प्रीणयन्ती। सङ्गुमीकृत्य उपायोक्त्य, हारीकृत्य इत्यर्थः, तत्साहाय्येनेति यावत्; सहा—सङ्गुमीकृत्य निःश्रेणीकृत्य, अशिरोदण्डीवरूपं कृत्येत्यर्थः। ("प्रत्युपाये सङ्गुमे अ निःश्रेण्यां सङ्गुमी मतः" इत्युत्पलिनौ)।

(थ) प्रसादपालम् अनुपदभाजनम्। (द) तस्याः राजकन्यायाः। स्थानेति।—स्थाने उचितावस्थितिप्रदेशे, कर्णे इति यावत्, स्थितमपि वर्तमानमपि। कर्णकुण्डलयं कर्णभूषणौभूतनीलोत्पलम्। स्रक्तं स्रखानात् स्रक्तमितम्। प्रति-समादधती यथास्थानं स्यादयन्तीत्यर्थः। प्रमत्तेव अनवहितेव, कृत्रिम प्रमत्तवत् भावं प्रदर्शयन्तीत्यर्थः। भ्रंशयित्वा पातयित्वा, कर्णादिति शेषः। तेन कर्णकुण्डलेन। पारावतवासनापदेशात् कपोतेभ्यो भीतिप्रदर्शनस्याज्ञात्।

(घ) स्मयमानः ईदम् हसन्। मदिति।—मम कर्मणा कान्तकोपरि कुवलयप्रक्षेपरूपव्यापारेण इत्यर्थः, प्रहासितायाः अतिशयं हसन्त्याः। विलासप्रायं विलासवद्गुलम्। आत्माभिलाषमूलं निजमनोरथसिद्धिनिमित्तमित्यर्थः। तस्मैवैव

स तु कामपरवश इव कथं-कथमपि कन्यकाऽऽगारात् (न)
अपासरत् ।

अथाहं सायं राजकन्येऽङ्कुरीयकमुद्रितां वासताम्बूलादिगर्भां (प)
पेटिकां रागमङ्गल्यै प्रेषितां नीत्वा कान्तकागारमगाम् । स च गाधे प्रे-
सागरे मग्नो नावमिव मामसाद्य परम् अह्वयत् । अस्थान्तराणि
च राजकन्यायः सुदारुणानि वर्णयन्त्या मया स दुर्मतिः सुदूरमुद-
माद्यत । (फ) इत्यञ्च सस्युचितकामाग्निरैकान्ते स मयोक्तः, 'आर्य्य ! मम
प्रतिवेशी कश्चिन् स मुद्रिकः (ब) तत्र सुलक्षणाणि दृष्ट्वा माम् एकान्ते-
ऽवदत् यथा, 'राज्यमिदं कान्तकस्य हृत्ते पतिष्यति' इति । तदनु-
रूपञ्च राजकन्या त्वां कामयति, तदेकपत्यञ्च राजा तथा सङ्गतञ्च
त्वामुपलभ्य कुपितोऽपि नोच्छेत्स्यति, प्रत्युत ग्राहयिष्यन्त्येव तुभ्यं राज्यं,
तदेवमर्थोऽर्थान्तरानुवन्धी (भ) कथं नानुष्ठोयते ? यदि कुमारीपुरप्रवेशाभ्यु-
पायं नावबुध्यसे, ननु काराभिनेय्यीमत्रयमत्तरालम् आरामप्रकारस्य, (म)

विचारयेत्, मन्वेत इत्यर्थः । मञ्जयेव इस्सचालनादिरुपेक्षितेनेव इत्यर्थः । ('सञ्ज्ञा
स्वाप्तेना नाम इस्साद्यैशार्धतूचना' इत्यमरः) । किमपि अनिर्देश्यम् । अतुरं
कुलनापूर्णव्यापारमित्यर्थः । आचेलितम अकारि इत्यर्थः ।

(न) कथं-कथमपि अतिक्रमेण । कन्यकाऽऽगारात् कन्याऽन्तःपुरात् ।

(प) राजकन्येति ।—राजकन्यायाः अङ्कुरीयकेषु अङ्कुरीभूषणेन, मुद्रितां
दत्तमुद्राविज्ञानम् । वासिताम् ।—वासं वासिर्, कर्पूरादिभिः सुगन्धीकृतमित्यर्थः,
('वनसारादिभिर्यसु वासितं वासमुच्यते' इति रत्नावली) यत् तास्मलं पीटिका,
तदादयः तत्प्रभृतयः, गर्भं अन्धन्तरं यथास्मादृशीम् ।

(फ) अवस्थान्तराणि कामपीडितत्वेन दशाभिषेधान् । सुदारुणानि अतिशय-
ल्लेशावहानि । सुदूरम् अत्यर्थम् । उदमाद्यत उन्मत्तः अक्रियत ।

(ब) सस्युचितकामाग्निः उद्दीपितमदनामलः । मामुद्रिकः ज्योतिषिकः ।

(भ) उपलभ्य ज्ञात्वा । तदिति ।—सा एव एकम एकमावम, अपत्यं सन्तानो
यस्य स तादृशः । तथा राजकन्यया । उच्छेत्स्यति छिनत्स्यति । प्रत्युत वैपरोक्षेन ।
एवमर्थः इदंशराजकन्यासमागमरूपं वस्तु । अर्थान्तरानुवन्धी प्रयोजनान्तरानुवन्धी,
हान्यलाभरूपावान्तरविषयफलक इति यावत् ।

(म) काराभिनेः कारागारकुड्यात्, मन्थनागारस्य भित्तिप्रदेशादित्यर्थः ।

केनचित् निपुण्येन तस्करेण तावतीं सुरुङ्गां कारयित्वा प्रविष्टस्योपवनं तत्रोपरि अस्मदायतेव रक्षा; रक्ततरश्च (य) तस्याः परिजनो रहस्यं न भेत्स्यति' इति ।

सोऽब्रवीत्, 'भद्रे! साधूक्तम्, अस्ति कश्चित्तस्करः खननकर्मणि सुनिपुणः, स चेन्नभ्रः क्षणेनैतत् कर्म साधयिष्यति' इति । 'कोऽसौ? कथं न लभ्यते?' इति मयोक्ते सः 'येन तत् धनमिवस्य चर्मरत्नं सुधितं सः' इति त्वामिव निरदिच्छत् । 'यद्येभ्यम् एहि 'त्वयाऽस्मिन् कर्मणि साधिते चित्रेनपयैस्त्वमहं मोचयिष्यामि' इति श्रपयं कृत्वा तेन सह सन्वाय सिद्धेऽर्थे भूयोऽपि निगडयित्वा 'चौरोऽयं सर्वथा उपक्रान्तोऽपि (र) न तदर्जनरत्नं दर्शयिष्यति' इति राज्ञे विज्ञाप्य चित्रमेनं घातयिष्यसि, तथा सति अर्थः सिध्यति रहस्यञ्च न भेत्स्यति' इति मयोक्ते सोऽतिहृष्टः 'तथा' इति प्रतिपद्य मामेव त्वत्प्रलोभने (ल) नियुज्य वह्निरवस्थितः । क्रिमतःपरं विवेकं चिन्त्यताम्' इति ।

प्रीतेन मयोक्तं, 'मदुक्तं न ख्यं, त्वन्नय (व) एत्रालमहान्, आनयेनम्'

व्यासस्य प्रनारितयोः सकरशोर्वाहोः मध्यस्थावकाशरूपपरिमाणविशेषस्य, "वायो" इति प्रसिद्धस्यैव, ("व्यासो वाहोः सकरशोस्तथोक्तिर्योगन्तरम्" इत्यमरः) वयं, विद्यामपरिमितम् । अन्तरात्मः अवकाशः । पारामप्राकारस्य उपवन-प्राचीरस्य । (पारामः स्यादुपवनम्" इति "प्राकारो वरणः सालः प्राचीरं प्राक्ततो वृत्तिः" इति आमरः ।

(य) तावतीं तावत्परिमाणम् । सुरुङ्गां सन्धिम । अस्मदायतेव अस्माक-मेधीनेव । रक्तं रहस्यमिति । रक्ततरः पतिशयेन अमुरागवान् ।

(र) अस्मिन् कर्मणि सुरङ्गाखननरूपकार्ये । साधिते सम्पादिते । चित्रैः विविधैः । उपपद्येः कौशलेः । सन्वाय मिलापः, सन्धिं सस्थाप्येत्यर्थः । सिद्धेऽर्थे प्रयोजनसिद्धौ सन्वायम् । सर्वथा सर्वपरकारेण, सामानादिभिरुपायैरिति यावत् । उपक्रान्तः सान्त्वितः, प्रकृतवृत्तान्तं प्रकाशयितुं प्ररोचित इत्यर्थः ।

(ल) चित्रम् अङ्कितं यथा तथा, कुतुरदंशनादिनानाविधैरुपायैरित्यर्थः । अर्थः प्रयोजनं, तत्र उद्दिश्यम् । त्वत्प्रलोभने लोभप्रदर्शनेन त्वां वशीकर्तुमिच्छति ।

(व) मदुक्तं मया यत् उपदिष्टं तदित्यर्थः । अल्पं सामान्यम्, अकिञ्चित्कर-

इति । अथानीतोऽयं मञ्जोचनाय श्रपथं कृतवान्, अहञ्च रहस्यानिर्भेदाय । ततोऽहं छिन्नबन्धनः काराभित्तिकोणादारभ्य उरगास्थेन (श) सुरङ्गं कृत्वा अचिन्त्यं, 'जिवांसुनैवासुना मञ्जोचनाय श्रपथः कृतः, तदम् हुत्वाऽपि न दोषेण लिये' इति निष्पतत एव मे निगडनाय प्रसार्यमाणपायोस्तस्य पादेनोरसि प्रहृत्य पातितस्य तस्यैत्र कुरिकया शिरो न्यकन्तम् । (घ) ततश्च 'शृगालिकासुखेन कन्यऽन्तःपुरसन्निवेशं ज्ञात्वा असुतः किञ्चित् चोरयित्वा निवर्त्तिश्रे' इति मनसि कृत्वा तदुपदर्शितक्रमेण (स) प्रविश्य कन्याऽन्तःपुरं दुग्धफेननिभे पर्यङ्कतले विश्रब्धप्रसुप्तां शरदम्बोधरोत्सङ्ग-शायिनीमिव सौदामनीं (ह) राजकन्यामपश्यम् ।

दृष्ट्वैव कामवग्नाश्चोरयितव्यमिष्पृहस्तथैव तावच्चौर्यमाणहृदयः किं-कर्त्तव्यमितुदः क्षणं स्थित्वा व्यचिन्त्यं, 'चेदिमां नापुयां न मृष्यति मां मदनः, तदिदमत्र प्राप्तुरूपम्' (क) इति विविच्य तत्तत्त्वं फलकमेक-

मित्यर्थः । तन्नयः तव न्येतिः, तव चातुर्व्यसिति यावत्, तव बुद्धिचातुर्व्येव सर्वे सम्पत्स्यते इति भावः ।

(श) उरगास्थेन सर्पमुखाकारखननसाधनास्त्विशेषिणः ।

(घ) निष्पततः एव आगच्छत एव, मे निगडनाय मां शृङ्खलयितुम् ; शृङ्गा—निष्पततः एव निर्गच्छत एव, उपवनगतसुरङ्गापरप्रान्तादिति भावः । पादेनोरसि प्रहृत्य उरसि बद्धोद्देशे, पादेन चरणेन, प्रहृत्य आहृत्य । न्यकन्तं विच्छेद ।

(स) असुतः कन्याऽन्तःपुरात् । तदिति—तथा शृगालिकया, उपदर्शितः उपदर्शितः, उपदिष्ट इति यावत्, यः कस्यः परिप्राटो, अन्तःपुरसंस्थानविशेष इति यावत् तेन, तदुपदिष्टमार्गावलम्बनेन इत्यर्थः ।

(ह) विश्रब्धप्रसुप्तां विश्रस्निद्रितां, निःशङ्कनिद्रितामित्यर्थः । शरदिति—शरदम्बोधरोत्सवस्य शरत्कालिकमेवत्य, निर्जलतया अतिशुभस्येति भावः, उत्सङ्गे कोड़े, अत्यन्तरे इति यावत्, शीते अमतिष्ठते इति तादृशीम् । सौदामनीं तद्विदम् ।

(क) चोरयितव्यमितुदः चौर्यविषये निरभिलाषः, चौर्याभिलाषं विस्मृत्य इत्यर्थः । मृष्यति अमते । प्राप्तुरूपं इत्यर्थः, मनोजोपाय इत्यर्थः, इदं कर्त्तव्यमिति भावः । ('प्राप्तुरूपो ज्ञरस्यथीः' इति मेदिनी) ।

मादाय मणिसमुद्रकात् वर्णवर्त्तिकाम् उद्धृत्य तथा-शयानां तस्याश्च चरण-
लग्नमावडाञ्जलिं मामालिखम् आर्याञ्जेमाम् ।—(ख)

‘त्वामयमावडाञ्जलि दासजनस्तमिममर्थयते ।

स्वपिच्छि मया सह सुरतव्यतिकरखिन्नेव मा मैवम् ॥’ (ग)

ततश्चाङ्गुलीयकविनिमयं कृत्वा कथंकथमपि तस्मात् निर्गत्य
सुरुद्रया पुनर्वन्धनागारमेत्य च तत्र बद्धस्य नागरिकवरस्य सिंहघोष-
नाम्नः तेषु तेषु दिनेषु मित्वेनोपचरितस्य (घ) ‘एवं मया हतः कान्तक
इति रहस्यं निर्भय लब्धव्यो मोक्षः’ इत्युपदिश्य शृगालिकया सह
निरगाम् । राजपथे च नागरिकपुरुषान् वधयित्वा रागमञ्जरीगृह-
मेत्य चिरवियोगखिन्नां तामाश्वास्य नीत्वा च तां निशां प्रभाते पुनरुदार-
केण सह समगच्छे । (ङ)

अथ भगवन्तं मरीचिं पुनःप्राप्तप्रभावमुपगम्य तत्सकाशात् त्वङ्गति-

(ख) फलकं पाठिकाम्. आलिख्यचित्तपोपयोगिकाश्रयणमित्यर्थः । मणि-
समुद्रकात् मणिसमुद्रकात्, रत्ननिर्मितवर्णवर्त्तिकाम्-तुलिकाद्यां धारपटिकात् इत्यर्थः,
(“समुद्रकः समुद्रकः” इत्यमरः) । वर्णवर्त्तिकां रत्नतुलिकाम् । आलिखम्
इत्यस्य एकत्र—चित्तवतवान्, अपरत्र—सस्यक् लिखितवान् इत्यर्थः, एवञ्च चरणलघ्न-
मावडाञ्जलिं मां चित्तवतवान् आर्याञ्जलि लिखितवान् इति समुदितार्थः । आर्यां
तन्नामच्छन्दीविशेषानिवद्धं ज्ञाकमित्यर्थः । इमां वक्ष्यमाणाम् ।

(ग) त्वामिति ।—अथम एषः, दासजनः शूलरूपो जनः, तवेति शेषः,
मावडाञ्जलि कृतकरदयसंयोगं यथा स्यात् तथा, (क्रियाविशेषणम् । “तौ
युतावञ्जलिः पुमान्” इत्यमरः) कृताञ्जलिः सन् इति भावः, तं मनसा सद्व्यपित-
मित्यर्थः, इमं वक्ष्यमाणम्, अर्थे प्रयोजनं, त्वां भवतीं, त्वत्समीपे इत्यर्थः, अर्थयते
याचते । किमित्याशंसायानाह—मया सह सुरतव्यतिकरेण रमणव्यापारेण, खिन्नेव
श्रान्ता सत्येव, स्वपिच्छि निद्रां याच्छि, एवम् अनेन प्रकारेण, सुरतखेदाभावेऽपि
इति भावः, ना मा न न, स्वपिच्छीति शेषः ।

(घ) तेषु तेषु दिनेषु कारागारे विविधमुखदुःखादाजोचनादिवसेषु । उप-
चरितस्य आराधितस्य, कृतव्यवहारस्येत्यर्थः ।

(ङ) समगच्छे मिलितोऽभवम् । (“समी गम्य—” इति सूत्रेण सम्-
पूर्वक-मसधातोः आत्मने पदम्) ।

सुपलेभे । (च) सिंहवोषश्च कान्तकापचारं (क) निर्भयं तत्पदे प्रसन्नेन राज्ञा प्रतिष्ठापितः तेनैव सुहृद्भाषयेन कन्याऽन्तःपुरं मां पुनरनयत् । सम-
गंसि चाहं शृगालिकासुखविद्वतवार्त्तानुरक्तया (ज) राजदुहित्वा । अत्रान्तरे
चण्डवर्मा सिंहवर्मावधतदुद्दिष्टप्रार्थनः कुपितः चम्पामवारुणत्, अज-
यच्च सिंहवर्माणं वनेन । अम्बालिकाश्च बलात् स्वशिविरं नीत्वा 'क्षपान्ते
विवाहः' इति कोतुकम् (झ) अबन्नाच्च । अहञ्च धनमित्रमवोचं, 'सखे !
समापतितमङ्गनाथसहायं राजन्यबलं सुगूढं सभूय पोरवृद्धेक्षदुपावर्त्तय,
ततश्च कृत्तशिरसमेव (ज) शत्रुं द्रुह्यसि' इति । तथा च तेनाभ्युपगते
अहमस्य भवनमलल्यग्रस्त्रः प्रविश्य अम्बालिकापाणिम् अग्नौ साक्षिणि
आदित्स्वम्भानस्य (ट) बाहुदण्डमाकृत्य कुरिकयोरसि प्रहृत्य अन्यांश्च कति-
पयान् तत्स्वहायान् निहृत्य हतविध्वलं तद्गृहमनुविवरन् वेपमानमधुर-
गात्रीं प्रियामाश्रय्य तदात्रिङ्गनसुखननुभूषुत्तामादाय गर्भगृहमविशम्,
अभवच्च तव नवाम्बुवाहगम्भोरखरेण (ठ) अनुगृह्यतेः" इति ।

(च) पुनरिति ।—पुनः भूयः, प्राप्तः लब्धः, प्रभावः तपःशक्तिः येन तादृशम् ।

उपगम्य ज्ञात्वा । तद्गतिं तव गन्तव्यस्थानम् । उपलेभे ज्ञातवान् ।

(क) कान्तकापचारं कान्तकानुष्ठितापराधं, कन्याऽन्तःपुरगमनाद्यं काराद्वेन
चमंत्रापाचारिणा तेन तस्करेण सम्पन्ना तद्वारा सन्निखननरूपमिति भावः ।

(ज) समगंसि निहितोऽभवत् । शृगालिकेति ।—शृगालिकाया रागमञ्जरी-
परिचारिकायाः, मुखेन विद्वता प्रकृष्टिता, या वार्त्ता मन इतान्तः, तथा अनुरक्तया
तच्छ्रवणेन जातानुरागया ।

(झ) क्षपान्तं निशाशये । कोतुकं मङ्गलसूचं, शुभविवाहसूचकसुखमिति
वाच्यम्, ("कोतुकन्वभिन्नाये स्यात्...मङ्गले च कुतूहले । विवाहसूचगोतादिभोगयोरपि
न हयोः ॥" इति मेदिनी) ।

(ज) सुगूढं सुगुप्तं यथा तथा, शत्रुदेव्यानामलक्षितभावेनेत्यर्थः । सभूय
निहित्वा । उपावर्त्तय अश्रयणीपमानय इत्यर्थः । कृत्तशिरसं क्लिप्तमशक्तम् ।

(ट) अथ चण्डवर्मणः । अलल्यम् अदृश्यं, केनापि न दृशंयोग्यमित्यर्थः,
शत्रुं यस्य तथाभूतः सन् । अप्तौ साक्षिणि वेवाहिकापि साक्षीकृत्य । आदित्स्व-
मानस्य जिघृक्षतः ।

(ठ) वेपमानेति ।—वेपमानं क्षम्यमानं, मधुरं रमणीयमित्यर्थः, गावं देहो

श्रुत्वा स्मित्वा च राजपुत्रः “कथं कार्कश्येन कर्णोत्तम् (ङ) अयत्ति-
कान्तः !!” इत्यभिवाय उपहारवर्माणं प्रति तद्दृष्टान्तवर्णने समादिदेश ।

इति द्वितीयोच्छ्वासः ।

अथ तृतीयोच्छ्वासः ।

उपहारवर्मचरितम् ।

स प्रणम्य अभ्यधत्त, “देव ! अहमेकदा पर्यटन् विदेशेषु क्वचित्
मठिकायां (क) विश्रान्तुमेत्य काश्चपि वृद्धतापसोमपश्यम् । तान् मदर्शने-
नाश्रुमुखीमालोक्य ‘किमेतत् ?’ इति मयोक्ता सकरुणम् अत्रवीत्—
आयुमन् ! निधिल्लाधिपतिः प्रहारवर्मा नाम मगधराजस्य राज-
हंसस्य परं मित्रमासौत् । तयोश्च महादेव्यौ वसुमतीप्रियंवदे परस्परम-
प्रतिमं (ख) सख्यमादधाताम् । कदाचित् प्रथमगर्भाभिनन्दितां (ग)
प्रियसखीं वसुमतीं दिदृक्षुः प्रियंवदा सह भर्ता पुष्पपुरमगमत् ।

तस्मिन्नेव समये मातृवेन मगधराजस्य महाजन्ये प्रवृत्ते मगधराज
दुर्लभ्यां गतिमापन्नमवगम्य मैथिलः कथञ्चित् प्राणितः स्वविषयं (घ)

यस्याः तादृशीना । अननुभूयः अनुभवितुमिच्छुः सन् । गर्भगृहं गृह्णाभ्यन्ते
मध्यस्थकचं वा । नवास्त्राङ्गभौरक्षरेण नवीनमलधरध्वनिवत् गभीरकण्ठरवेण
(ङ) कार्कश्येन नैष्ठ्येण । कर्णोत्तं चौरशास्त्रप्रवर्षणपुरुषविशेषम् ।

(क) विदेशेषु निधिल्लाप्रदेशेषु । मठिकायां चुदमठे ।

(ख) तयोः मिथिला-मगधाधिपयोः । महादेव्यौ महाराज्ञौ । अप्रतिमः
अतुलनीयम् ।

(ग) प्रथमेति।—प्रथमः प्रथमसञ्ज्ञातः, यः गर्भः पत्नरपत्यता, तेन अभि-
नन्दिताम् अत्यथंमानान्दिताम् ।

(घ) मातृवेन मातृबाधोश्चरेण मानसारेण । महाजन्ये प्रवक्ष्युडे
(“युद्धमाधोधनं जन्यम्” इत्यमरः) । दुर्लभ्यां दुर्ज्ञेयान्, असम्भाव्यामित्यर्थः, गतिः
अवस्थां. यडे मगधराजः पराजितो भविष्यति इत्यस्य केनापि अतर्कितलादिर्हि

गच्छन् पथि ज्येष्ठस्य पुत्रैर्विकटवर्मप्रभृतिभिराक्रान्तं राज्यमुपलभ्य स्वस्त्रीयात् सुहृदपतेर्वलमादिस्तुराट् त्रीपथमवगाहमानः लुब्धकलुप्तसर्वस्वः (ङ) अभूत् । अहञ्च कनीयसा तस्मिन् हस्तवर्तिना वनचरशरपतनतस्ता वनमवगाह्य (च) केनचित् शूद्रैरेनाक्रान्ता निपतिता । सत्याग्निभ्रष्टश्च स बालः कस्यापि गोशवस्य क्रोडमभ्यतीयत । सहसा तस्मिन् व्याघ्रे शवरशरेण निहते स बालकः शवरदारकैरपहतः, अहञ्च मोह-विह्वलः केनचित् पशुपत्निन स्वकुटीरं नीत्वा सुस्थीकृता स्वमर्तुरन्ति ऋगमनाय यावत् यते (छ) तावत् मद्गृहिता केनापि यूना सह तमुद्देश-मागता ।

सा सदृती स्वहस्तगतस्य राजपुत्रस्य किरातहस्तगमनम्, आत्मनश्च केनापि आरोग्यविधानं स्वस्य याश्च पुनस्तेनोपयत्नुमिष्टाया निरुपष्टजातिसंसर्ग-वैकल्यात् प्रत्याख्यानं, तद्वचनेण च तेन निर्जने वने स्वशिरःकर्त्तनोद्यमम्, असुना च यूना सहसोपनीतेन तस्य दुरात्मनो हतनम् आत्मनश्च उपयमनम् (ज) अकथयत् । स च पृष्टः मिथिलेद्रयेव काऽपि सेवकः

भावः ; यदा—दुर्लभ्यः गतिं वारिष्ठीनत्वात् उच्छृङ्खलतया धावमानाद्यैः निबिडारण्यमण्ड्ये आनयनात् अत्यैरल्लभितां गतिमित्यर्थः । प्राणितः अतिक्रेशेन लब्ध-जीवनः । स्वविषयं निगदंशं, (“देषविषयो तूावर्त्तनम्” इत्यमरः) ।

(ङ) स्वस्त्रीयात् भागिनेयात्, भागिनीपुत्रादित्यर्थः, (“स्वस्त्रीयो भागिनेयः” इत्यमरः) । सुहृदपतेः सुहृन्नामशुद्धेशाधिराभात् । बलं सैन्यं, सैन्यसाहाय्यमित्यर्थः । अटवोपथम् अरण्यमार्गम् । अवगाहमानः प्रविशन् । लुब्धकैति—लुब्धकैः व्याधेः, लुप्तम् अदर्शनं प्रापितं, बलपूर्वकं गृहीतमित्यर्थः, सर्वस्वं समस्तधनं यस्य तादृशः ।

(च) वनेति—वनचराणां व्याधानां, शरपतनात् दाणपतनात्, लक्ष्मा भीता । अवगाह्य प्रविश्य ।

(छ) शवरशरेण व्याधवाणेन । शवरदारकैः व्याधवालेकैः । स्वमर्तुः निजशर्भुः, मिथिलाधिपस्येत्यर्थः । यते चिष्ट ।

(ज) किरातहस्तगमनं व्याधकरनिपतनम् । तेन येन आरोग्यः कृतः तेन । उपयत्नुं परित्येतुम् । इष्टाया अभिलषितायाः । निरुपष्टेति—निरुपष्ट-जात्या शीघ्रजात्या, किरातेनेति यावत्, यः संसर्गः सदृशासः, तेन वैकल्यात्

कारणविलम्बी तन्मागांनुसारी (भ) जातः । ततस्तेन सह आवां भर्तुरन्तिकमुपेत्य पृथग्योर्वृत्तात्तेन तं राजानं प्रियंशदाञ्च नितरां व्यथयामासिव । (ज) स च राजा दुर्देवात् ज्येष्ठभ्रातृपुत्रैश्चिरं विगृह्य (ट) बहः देवी च बन्धनं जीता । हतभाग्याऽहं जोषितमपारयन्ती हातुं प्रव्रज्याम् (ठ) आश्रयम् । दुहिता तु मम अगत्या (ड) विकटवर्ममहिषीं कल्पसुन्दरीमशिश्रियत् । तौ चिद्राजसुतो निर्बाधमजीविष्यताम् इयता कालेन तवेमां वयांऽवस्थामाप्सताम् । (ढ) तयोश्च सतादयादा (ण) नरेन्द्रस्य नेटृशीं दशां घटयेयुः' इत्युक्त्वा प्रव्रज्जवाश्रमरादीत् ।

तदाकण्याहमपि वाश्रमुत्सृजन्नभ्यवां, 'मातः ! समाश्रयसिद्धि, यस्ते हस्तान् प्रयुगी बालः स केनचित् सुनिना लभः संवर्द्धितश्च । वत्सेयं महतो, (त) किमनया, सोऽहम् । मया च असौ विकटवर्मा कथमपि निहत्तं शक्यः । मामिहत्यः कश्चिदपि ईदृक्तया नो जानाति, पितरावपि न संविशति किमुताचे ? तदेनमर्थमुपायेन (थ) साधयिष्यामि' इति ।

बिह्वलताहेतोः, असहिष्णुताहेतोरित्यर्थः । प्रत्याख्यानं निराकरणम्, असम्पत्ति-प्रकाश इत्यर्थः । तदक्षमेव प्रत्याख्यानासहिष्णुता । तेन प्रत्याख्यातकिरातेन । अमुना सहागतेन चनेन । उपशमनं विवाहम् ।

(भ) कारणविलम्बी केनचित् हेतुना कृतसमयातिक्रमः । तन्मागांनुसारी मिथिलेन्दुस्यैव पद्यानुसरणकारौ ।

(ज) व्यथयामासिव पौडयामासिव, पीडितं पीडिताञ्च अकव इत्यर्थः ।

(ट) चिरं दीर्घकालम् । विगृह्य युद्धं कृत्वा । (ड) हातुं त्यक्तम् । प्रव्रज्यां सञ्चालनाम् ।

(ड) अगत्या उपयात्तराभावात् । (ढ) निर्बाधं निर्विघ्नम् । इयताः एतावता । आप्साताम् अलप्साताम् ।

(ण) तयोः कुमारयोः । सतोः वत्समानयोः, जीवतीरित्यर्थः । दयादाः श्रातयः, विकटवर्मादयः स्यादपुत्रा इति यावत् ।

(त) महतो अमत्या, अतिबिह्वलता इत्यर्थः । (थ) इह अस्मिन् स्थाने ममः इति इह्यः, एतन्नगरवासीत्यर्थः । ईदृक्तया ईदृशरूपेण, ललाषितराजपुत्रः

वृद्धा सहृदितं परिष्वज्य प्रस्रुतस्तनी सगद्गदमगदत्,
 वरं जीव, अद्य सप्रसन्नो विधिः, अद्यैव प्रह्वारवर्मणि अवि
) जाताः । अहो ! महत् भाग्यं देव्याः प्रियंवदायाः' इति
 सहृषं स्नानभोजनादिना ममुपाचरत् । रात्रौ कटशय्या-
 विनोपधिमयमर्थी न साध्यः, खिप्रश्चोपधीनां महत् चैतम्, (घ)
 वृत्तान्तमस्या अवगम्य तद्दारेण किञ्चिदारचयिष्यामि'
 । यत एव मे सा लियामा व्ययासीत्, उदगाच्च भगवान्
 तिः । (न)

च मयि अवसितदिनमुखविधौ (प) तां तापसीं 'मातः !
 : कञ्चिदन्तःपुरवृत्तान्तमवगच्छसि?' इति वदति एव
 । प्रत्यदृश्यत । तामालोक्य सहृषासं 'पुत्रि पुष्करिके !
 । एकम्, अयमसावकपया मया वने परित्यक्तः पुनरप्येव-
 इति वदत्यां तस्यां मे धात्र्यां सा हृषनिर्भरनिपीडिता

संविदाते अवगच्छतः, ("समो गम्य—" इत्यादिस्त्रेष सम्युक्तविद-
 नः) । किमुत किं पुनः । एनमर्थे विद्वत्कर्माणं कृत्वा पिबो-
 न प्रयोजनम् । उपायेन कौशलेन इत्यर्थः ।

रिष्वज्य समाश्लिष्य । प्रस्रुतस्तनी वाक्कल्योदयात् स्नानात् चरद्गधा-
 । रवर्मणि अवि प्रह्वारवर्मणः अधीना इत्यर्थः, ("यस्मादधिकं यस्मि
 । सप्तमी" इति सप्तमी) । विदेहाः विदेहवासिनः ।

शय्यां कितिस्रययनं, तनुतया विदारितवेश्मखण्डादिविरचितशय्या-
 ("कटशिल्लिप्रको" इत्यनरः) । विनोपधिम उपधिं कपटं,
 ("कपटोऽस्त्री व्याजदभोपधयन्कञ्चकेतवे" इत्यनरः) । महत् चैतम्

धाः वृद्धातः, वृद्धासकाशादित्यर्थः । तद्दारेण अन्तःपुरवृत्तान्तज्ञान-
 : अपिष्यामि विधास्यामि, आचरिष्यामीत्यर्थः । लियामा रात्रिः ।
 इत् । सहृषदीधितिः सहृषकिरणः, सूर्य इत्यर्थः ।

वितेति—अवसितः, समापितः, दिनमुखस्य प्रत्युषस्य, विधिः
 विधानं येन तस्मिन् ।

चिरं प्रहय मिलय सान्विता मया राजान्तःपुरवृत्तान्तमाचख्यो, (फ)
 'कुमार! कामरूपेश्वरस्य कलिन्दवर्मणः कन्या कल्पमुन्दरी नाम
 कलासु रूपे च अस्मासोऽयतिक्रान्ता पतिमभिभूय वर्तते, पतिस्तु
 बह्वरोधोऽपि तदेकवल्लभः' (ब) इति ।

तदाकथ्योऽहं तत्रैवापसर्पभृतया राजमहिष्याः भर्तुरि द्वेषं क्रमेण
 कोशलेन सम्याद्य आत्मनः प्रतिक्रतिमभिलिख्य मन्मात्रा तस्यै मत्त-
 काशिन्ये (भ) प्रहितवान् । सा तु चित्रोयमाणा (म) तदवलोक्य 'ईदृशं
 सौन्दर्ये देवेऽपि कुसुमसायके न सन्निवत्ते, केनेदमालिखितम्?'
 इति समादृतवती । दृष्ट्वा सा मम धात्री सस्मितप्रवादीत्, 'देवि !
 सदृशमाज्ञापयसि, भगवान् भकरकैतुरेवं सुन्दर इति न शक्यते वक्तुं,
 तत् यदि ईदृशः पुमान् स्यात् स किं लप्सते?' (य) इति । तयोक्तम्,
 "अम्ब ! किमुद्यते, शरीरं जीवितं हृदयमिति, सर्वमेतदत्यल्पमनर्हम्, (र)
 ततो न किञ्चिद्विप्रलम्भः? न चेदयं विप्रलम्भः (ल) तदमुष्य दर्शनामुग्रहेण यथा

(फ) सङ्घर्षं मानन्दायु यथा तथा । हर्षनिर्भरनिपीडिता आनन्दाति-
 शयेन अभिभूता । आचख्यो वर्षांशामास ।

(ब) कलासु चतुःषष्टिविधशिल्पविद्यासु । अभिभूय पराजित्य, वशी-
 कृत्येत्यर्थः । पतिं प्रति आधिपत्यं विस्तार्येति भावः । बह्वरोधोऽपि बहुदारोऽपि,
 बहुस्त्रोकोऽपीत्यर्थः । ("शरीरोपस्तिरोधाने राजदारेषु रङ्गहे" इति मेदिनी) ।
 तदिति ।—सा कल्पमुन्दरी एव, एका केवल्या, बल्लभा प्रियतमा यस्य ताडुशः ।

(भ) तथैव तापत्याः कन्यया पृथक्कथैव । अपसर्पभृतया चारस्वरूपया ।
 मन्मात्रा मम धात्र्या, उदतापत्या इत्यर्थः । तस्यै कल्पमुन्दर्यै । मत्तकाशिन्यै
 वरवर्षिन्यै, मुन्दरीषु श्रेष्ठायै इत्यर्थः । ("वरारोहा मत्तकाशिन्युत्तमा वरवर्षिणी"
 इत्यमरः) ।

(म) सा कल्पमुन्दरी । चित्रोयमाणा आश्चर्यं मन्यमाना, विस्मयाधिक्यात्
 चित्रवत् आचर्यमाणा इत्यर्थो वा ।

(य) सदृशम् उचितम् । लप्सते ? प्राप्सति ? ।

(र) शरीरमिति ।—शरीरं जीवितं हृदयं लप्सते इत्यन्वयः । अनर्हं
 अयोग्यं, तस्येति शेषः ।

निच्छेति यावत् ।

चक्षुश्चरितार्थं स्यात् तथा कार्यम् इति । अन्यच्चातिगोच्यं कथयामि, मम तातस्य राज्ञां प्रह्वारवर्मणा परं सख्यमासीत्, मातुश्च मे मानवत्या देवी प्रियंवदा सखी आसीत्, तभ्यां पुनरजातापत्याभ्यां समयः (व) कृतः, 'आवयोः पुत्राय दुहितृमत्या दुहिता देया' इति । तातस्तु मां जार्तां प्रनष्टपुत्रा (श) प्रियंवदेति विकटवर्मणे दत्तवान् । अयन्तु निष्ठुरः कामोपचारेषु अविचक्षणः मृषावादी (घ) न रोचते मे भर्ता । परलोकभय-ञ्चेहिकेन अन्तरितम्, अतोऽमुना यूना मामद्य श्रो वा समागमय' (स) इति । तदाकर्ण्य सा मदन्तिक्रमेत्य तत् सर्वं निवेद्य 'अतःपरं भर्तृदारकः प्रमाणम्' इत्युक्त्वा विरराम ।

ततोऽहं तन्मुखात् राजमन्दिरसंविभागं सम्यक् ज्ञात्वा तां पुष्करिकां कृतसङ्केतां (ह) राजमहिष्याः सन्निधौ सम्प्रेष्य निशायां शयनगती व्यचिन्तयं, 'सिद्धप्राय एवायमर्थः, किन्तु परदारपरामर्शात् धर्मव्यतिक्रमः स्यात्, स चार्थकामयोर्द्वयोरधिगमे नीतिं न बाधते, प्रत्युत् (क) पितोरुद्धारसम्पादनेन

(व) अतिगोच्यम् अत्यर्थं गोपनीयविषयम्, अन्येन केनापि अज्ञातमित्यर्थः । ताभ्यां मानवतीप्रियंवदाभ्याम् । अजातेति ।—अजाते अनुत्पन्ने, अपत्ये सन्ताने यथोक्ताभ्याम्, अपत्योत्पत्तेः प्रागेवेत्यर्थः । समयः शपथः, ("समयः शपथाचारकाख-सिद्धान्तसंविदः" इत्यमरः) ।

(श) प्रनष्टपुत्रा मृतपुत्रा अपहृतपुत्रा वा, ("नशः धानस्य" इति सूत्रेण प्रनष्टेत्यत्र एत्वाभावः) ।

(घ) कामोपचारेषु अनङ्गक्रीडादिव्यापारेषु । अविचक्षणः अनभिज्ञः । मृषावादी मिथ्याभाषणशीलः ।

(स) ऐहिकेन इह जगति अनुभूयमानेन, दुःखेनेति शेषः । अन्तरितं तिरोहितं, दूरीभूतमित्यर्थः । समागमय संयोजय ।

(ह) राजमन्दिरसंविभागं राजभवनस्य सन्निवेशक्रमम् । कृतंति ।—कृतः कथित इति भावः, सङ्केतः अभिसरणस्थानं यथा यस्यै वा तादृशोम् ।

(क) सिद्धप्रायः प्रायशः सफलः । अयमर्थः पित्रोः बन्धनमोचन-कल्प-मुन्दरीलाभरूपप्रयोजनमित्यर्थः । परदारपरामर्शात् परस्त्रीसंश्रगात् । धर्मव्यतिक्रमः धर्मलङ्घनम्, अधर्म इत्यर्थः । सः धर्मव्यतिक्रमः । अधिगमे लामि । नीतिं न्यायं, न बाधते न लङ्घयति, नीतिशास्त्रेण सङ्घ न विरोधमावहतीत्यर्थः । प्रत्युत् वैपरीत्येन ।

सहान्तं धर्ममावहति । एतदाकर्ण्य देवो राजवाहनः सुहृदो वा किं वक्ष्यन्ति' इति चिन्तापर एव निद्रामभजे ; दृष्टश्च स्वप्ने भगवान् भर्गः प्राह, 'सौम्य उपहारवर्मन् ! मा अत्र संशयः कार्यः, त्वं मदंशः, अशौ च मत्तकाशिनौ सुरसरित्, अमूं कदाचित् गणपतिः जलक्रीडां कुर्वन्ववा-तरत्, सा तु सपत्नीतनयविहितां विलोडनामसहमाना तमशपत् 'एहि मर्त्यत्वम्' (ख) इति । सोऽपि अचेतुकशापप्रदानात् कुपितस्तां शशाप, 'यथा इह बहुभाग्या तथा प्राप्यापि मानुष्यकमनेकसाधारण्यौ (ग) भव' इति । इत्थं प्रतिशप्ता सा सुदुःखिता मामेत्य सगद्गदमगदत्, 'नाथ ! भवञ्चरणनिरताऽहं गजाननेनेत्यं शप्ता ।' तदाकर्ण्य सन्नपेण मयोक्तं, 'प्रिये ! न अस्य शापोऽन्यथा भवेत्, परमहं त्वदनुग्रहाद्यं द्विधा भूत्वा (घ) विकटवर्मोपहारवर्मरूपाभ्यां मर्त्यलोकैऽवतरिष्यामि । त्वं काम-रूपेश्वरस्य कन्या कल्पसुन्दरी नाम भूत्वा ज्वायसा मदंशेन विकटवर्मणा किञ्चित् कालं सङ्गता ततस्तस्मिन् स्वमूर्त्ताविव लयमुपगते उपहार-वर्मणा मत्कनिष्ठेनांशेन साकं (ङ) चिरं विविधसुखमनुभविष्यसि ।' तदय-मर्थो भव्यः, (च) सा अत्र शङ्का कार्या' इति ।

(ख) भर्गः इरः, महादेवः इत्यर्थः, ('इरः अरइरो भर्गः' इत्यमरः) । अत्र कल्पसुन्दरीनामविषये । असौ कल्पसुन्दरी । सुरसरित् देवतदो गङ्गा, गङ्गा एव मानवीरूपेण अवतीर्णा इत्यर्थः । अमूं सुरसरितम् । अवातरत् अवतीर्णवान् । सपत्नीति—सपत्न्याः पार्वत्याः, तनयेन पुत्रेण गणेशेन, विहितां ज्ञाताम् । विलोडनाम पालोडनम्, अवगाहनमित्यर्थः । असहमाना सोढुमशक्ता । एहि श्रावृष्टि इत्यर्थः । मर्त्यत्वं मानवत्वं, मनुष्यकम् इत्यर्थः ।

(ग) सः गणपतिः । इह सुरलोकं । बहुभाग्या सर्वजनोपभोग्या, गङ्गायां सर्वसाधारणानामवगाहनात् निपद्यता इति भावः । मानुष्यकं मानुषभाषणम् । अनेकेति ।—अनेकेषां बहुजनानां, साधारण्यो तुल्या, समानोपभोग्या इत्यर्थः ।

(घ) द्विधा भूत्वा आत्मानमंशद्वयेन विभज्य इत्यर्थः ।

(ङ) न्यायसा व्येष्टेन, प्रथमावतीर्णेत्यर्थः । तस्मिन् विकटवर्मणि । स्मूर्त्तौ निगदितोद्यत्पे, उपहारवर्मरूपद्वितीयशरीरे इत्यर्थः । अयम् अदम्यं, निश्चोभावासित्यर्थः । उपगते प्राप्ते । साकं सह ।

(च) अयमर्थः कल्पसुन्दर्यां समागतः विकटवर्मो विनाशरूपश्च वदु । अन्यम् अवश्यभाषीत्यर्थः ।

अहञ्च तत्त्वणप्रतिबुद्धः कथञ्चित् तदहर्गमयित्वा समागतायां निशायां सञ्चरन्सु तिमिरेषु नीलनिवसनः खड्गपाणिः माटनिर्दिष्टान्तःपुरसन्निवेशस्मरणेन सोत्साहं पूर्वसङ्केतितं भाधवीलतामण्डपं प्रविश्य कान्तया सह समगंसि । (क) कृतालिङ्गनञ्च तां विशाललोचनामनगलकलप्रलापिनीं यथाकाममरीरमम् । (ज) ततश्च मां निर्यान्तम् । (झ) आलोक्य सा दौनानना सवाष्पमाचष्ट, 'नाथ ! यदि प्रयासि, प्रयातं मे जीवितं गणय, नय मामपि यथा ते रोचते' इति कृताञ्जलिं तामवादिषं, 'प्रिये ! कः पुमान् ईदृशीं कामिनीं न कामयते ? (च) यदि मयि अनुरागस्ते निश्चलः, तदाचराविचारं मनुपदिष्टम् ; दर्शय रात्रे मञ्चितपटम्, आचक्ष्व च 'किमियमाकृतिः सौन्दर्यस्य परं कोटिमारूढा (ठ) न वा ?' इति । 'वाढम्' (ठ) इति स नियतं वक्ष्यति । पुनश्च ब्रूहि, 'यदि एवम्, अस्ति काऽपि तापसी नानादेशभ्रमणलब्धवैदग्ध्या (ड) मन्माहभूता, तथा इदमालेख्यरूपं प्रदर्शय अहमुक्ता, 'पुत्रि ! अस्ति तादृक्कान्तः, येन त्वमुपोषिता पर्वणि विविक्तायां भूमौ पुरोहितैर्हुतमुक्ते हुताशने नक्तमेकाकिनौ

(क) तत्त्वणे तद्विद्वेव समये, स्वप्रदर्शनात् परचण एव इत्यर्थः । प्रतिबुध्य जागरित्वा । गमायत्वा अतिवाङ्मयित्वा । सञ्चरन्सु समागच्छन्सु, सञ्जातेषु इत्यर्थः । तिमिरेषु अन्धकारेषु । नीलनिवसनः कृष्णवर्णवस्त्रपरिहितः । माविति ।—मावा सपमावा, धावा इत्यर्थः, निर्दिष्टः कथितः इत्यर्थः, यः अन्तःपुरसन्निवेशः अविरोधसंस्थानं, तस्य स्मरणेन स्यात् । समगंसि सङ्गतोऽभूवम् ।

(ज) अनर्गलेति ।—अनर्गलं निरन्तरं, कलम् अव्यक्तमधुरं, प्रकृपति भाषणे इति तादृशीम् । मरीरमं रमणमकार्षम् ।

(झ) निर्यान्तं प्रतिष्ठमानं, प्रस्थानोन्मुखमित्यर्थः ।

(च) ईदृशीम् एवंविधां, तत्तुल्यामित्यर्थः । कामयते ? प्रायेयते ? ।

(ठ) आचक्ष्व कथय । परं काटिं परमोत्कर्षम्, ("अर्च्युत्कर्षाययः कोच्यः" इत्यमरः) । आरूढा प्राप्ता इत्यर्थः ।

(ठ) वाढं भृशम्, अव्यर्थमित्यर्थः, निश्चयमिति यावत्, यद्वा—वाढं प्रतिजाने, स्त्रीस्वरीभोत्वर्थः, ("भृशप्रतिश्रयोवाढम्" इत्यमरः) ।

(ड) जानेति ।—जानादेशे अनर्थेन विचरणेन, लब्धं प्राप्तं, वैदग्ध्या पाण्डित्यं, विविधविषये अभिज्ञता इत्यर्थः यथा तादृशी ।

शतं चन्दनसमिधः शतमगुहकाष्ठानि कर्पूरमुष्टोः (ठ) पट्टवस्त्राणि च हुत्वा भविष्यस्वेवमाकृतिः । ततश्चालयिष्यसि घण्टां, घण्टारवाऽऽहृतश्च भर्ता तुभ्यं सर्वं रहस्यमाख्याय निमोलितान्चो यदि त्वामालिङ्गत् इयमाकृतिस्तमुपसङ्गामेत्, त्वन्तु यथापुराऽऽकृतिरेव (ण) भविष्यसि । यदि भवत्ये राज्ञे च एवं रोचेत तदा अविचारमिदमनुष्ठीयतां, न अत्र विसंवाद-शङ्का (त) कार्या' इति । अतो वपुश्चेदिदं तवाभिमतं, सह सुहृद्भिः मन्त्रिभिः पौरवर्गेश्च समन्त्र तदनुमतेन कर्मणि अस्मिन् अभियुज्यताम्' (घ) इति ।

स नियतमभ्युपैष्यति । ततश्च त्वं कृतकनर्मस्मिता विकटवर्माणं कर्णो एवमालयिष्यसि 'धूर्त! त्वमकृतज्ञः, मदनुग्रहलक्षणापि रूपेण लोकलोचनोत्सवायमानेन मत्सपत्नीरभिरभयिष्यसि, न अहमात्मविनाशद वेतालोयपनमाचरेयम्' (द) इति । शुत्वदं त्वद्वचः स यत् वदिष्यति तन्मह्यं ज्ञापयिष्यसि । साम्प्रं मत्पदचिह्नानि च उपवने पुष्करिकय

(ठ) येन मन्त्रेण । उपविता कृतोपवासा । पर्वणि अनावध्यायां तिथौ विविक्तायां जनशुल्कायां विशुद्धायां वा । हुतमुक्ते आदौ हुतः कृतहीनः, पश्चात् मुक्तः परित्यक्तः तस्मिन् । चन्दनसमिधः श्वेतचन्दनकाष्ठानि । कर्पूरमुष्टिपलमितान् मुष्टिपरिमितान् वा कर्पूरान्, ("मुष्टिर्द्वयोः पलौ" इति मेदिनी) ।

(ण) चालयिष्यसि आन्दालयिष्यसि, वादयिष्यसीत्यर्थः । घण्टेति ।—घण्टारवेण घण्टाध्वनिना, आहुतः कृताह्वानः, घण्टारववशेन समागत इत्यर्थः रहस्यं गोपनीयवृत्तान्तम् । भर्ता तव पतिः । इयमाकृतिः चित्रप्या मूर्तिः तं तव पतिम् । उपसङ्गामेत् सङ्गच्छेत् । यथापुराऽऽकृतिः पूर्वं ते यथा आकाशात् प्रादृश्येव आकृतिरित्यर्थः ।

(त) अत्र एवं-मूर्तिपरिवर्तनविषये । विसंवादशङ्का विप्रलम्बसंशयप्रसारणापूर्णव्यापार इति सन्देह इत्यर्थः । ("विप्रलम्बो विसंवादः" इत्यमरः) ।

(घ) अभिमतं सत्यात्, नगोपनीतमित्यर्थः । तदनुमतेन सुहृदनात्वादी सुस्यतिक्रमेण । अभियुज्यतां प्रकृत्यानामित्यर्थः ।

(द) कृतेति ।—कृतं प्रकृतितं, प्रदर्शितमित्यर्थः, कृतकं कर्मिणं, नर्मणि परिहासदास्यं यथा तादृशी सती । लोकेति ।—लोकाणां जनानां, लोचननेत्रयोः । उत्सवायमानेन आनन्दमुत्पादयता । अभिरभयिष्यसि सुरतक्री

प्रमार्ज्य' (घ) इति । सा 'तथा' इति शास्त्रीपदेशनिव मङ्कलनाट्य
अटप्रसरतरागेव कथमयन्तःपुरमगात् । अहमपि यथापूर्वं (न) निर्गत्य
स्वमावासं प्रत्ययासिषम् ।

अथ सा तथेव तमर्थमन्वतिष्ठत् । अतिष्ठच्च स दुर्मतिः तस्मते,
अथमच्च पौरजानपदेषु (प) इयमद्भुतायमाना वार्त्ता, वृद्ध्यतिप्रतिमबुद्धि-
भिरपि मन्त्रिभिः अनुमोदितं, 'यद्येवं नान्यदतःपरमस्ति किमयद्भुतम्,
अचिन्त्यो मण्डिमल्लौषधीनां प्रभावः' इति प्रस्तुततरेषु लोकवादिषु
प्राप्ते पर्वदिवसे प्रगाढायां तिमिरनिपीडितायां प्रदोषवेलायाम् अन्तः-
पुरोद्यानाद्दृग्मन् मृहान् धूमसञ्चयः । (फ) क्षीराज्यदधितिलगौरसर्षपत्रसा-
मांसहृषिराहुतीनां परिमलः पत्रजानुसारी दिशि दिशि प्रावासीत् ।
अथ प्रशान्ते च तस्मिन् धूमोद्भवे गृहोद्यानम् (व) अहमगमम्, आगमच्च सा
गजगामिनोः आलिङ्गनां सम्मितमभाषत, 'धूर्त्त ! सिद्धं ते समीहि-
तम्, अवसितश्च पशुः (भ) अती । असुष्योपप्रलोभनाय त्वदादिष्टया दिशा
मयोक्तं, 'क्रियत ! न साध्यानि सौन्दर्यं, त्वमेदं-सुन्दरो भूत्वा अप्सरसा-
मपि स्पृहस्यीशो भविष्यसि किसुत मानुषीणां, मधुकर इव निसर्ग-

सन्तोषयिष्यसि । वेतालोत्थापनं भुतविशीषोत्पादनम् । आचरयन् अगुतिष्ठेयं,
कुर्यान्मित्यर्थः ।

(घ) प्रमार्ज्य मोक्ष्य, त्रिलोपदीत्यर्थः । (न) यथापूर्वं पूर्वानुरूपं, येन
क्रमेण आगतः तेनैव क्रमेणेत्यर्थः ।

(प) अथमत् प्राचरत्, प्रचारिताऽभवदित्यर्थः । पौरजानपदेषु पुरवासिषु
नगरवासिषु च ।

(फ) अचिन्त्यः अचिन्तयितुमशक्यः, दुर्ज्ञेय इत्यर्थः । प्रस्तुततरेषु अर्थे विस्मितिः
गतेषु । प्राप्ते चलागते । पर्वदिवसे पत्रावस्थायां तिथौ । तिमिरनिपीडितायाम्
अन्धकारावृतायाम् । प्रदोषवेलायां निशामुखसमये । उदयान्त उदयतमानित्यर्थः ।
धूमसञ्चयः धूमराशिः ।

(व) गृहोद्यानं गृहसंलग्नमुपवनम् ।

(भ) सिद्धं मफलम् । समीहितं चिदितम्, अभिलाष इति यावत् । अवसितः
अवसानं गतः, वित्त इत्यर्थः । पशुः पशुवत् निर्बोधः इत्यर्थः ।

चापलात् यत्र क्वचिदासञ्जातं (म) भवादृशां जनः' इति । तन तु पादया-
 निपत्याभिहितं, 'प्रिये ! क्षमस्व मत्कृतानि दुष्कृतानि, मनसा अपि
 न अतःपरं चिन्तयेयम् अपरनारीः, त्वरस्व प्रकृते (य) कर्मणि' इति ।
 एवमालपन्तीं तां समालिङ्ग्य पुनःपुनश्चुम्बित्वा 'इहैव कुस्वकागुल्गर्भे
 तिष्ठ यावदहं साधयेयं (र) कार्य्यम्' इति विमृश्य उपसृत्य च होमप्रदेशं
 घण्टामचालयम् ; अकूजच्च सा तं जनं कृतान्तद्वृतीव (ल) आङ्गयन्ती,
 आयासीच्च राजा तं देशम् । अगुरुचन्दनानि जुह्वतं मां दृष्ट्वा शङ्का-
 पन्नमिव तं सविस्मयं विचार्य्य तिष्ठन्तमब्रुवं, 'ब्रूहि सत्यं भूयोऽपि भगवन्तं
 चित्रभानुं (व) साञ्चीकृत्य न चेदनेन रूपेण मत्स्यपत्नोरभिरमयिष्यसि,
 ततस्त्वयि इदं रूपं सङ्गामयेयम्' इति । स तदैव 'देव्येयं नोपधिः' (श)
 इति सञ्जातप्रत्ययः शपथाय प्रावर्तत । ततः स्मित्वा पुनर्मथोक्तं,
 'कथय कानि ते रहस्यानि, तत्कथनान्ते च त्वत्स्वरूपभ्रंशः' (घ) इति ।

सोऽनवीत्, 'अस्ति बद्धी मत्पितुः कनीयान् भ्राता प्रहारवर्मा,
 तं विधानेन व्यापाद्य अजोर्णदोषं ख्यापयेयमिति मन्त्रिभिः सहाध्यवसि-

(म) दिशा नागैष, रीत्या इत्यर्थः । साधयामि सम्पादयामि । निसर्ग-
 चापलात् स्वाभाविकचाञ्छल्यात् । चासञ्जति चासक्तो भवति ।

(य) प्रकृते प्रस्तुते, प्रकान्ते इत्यर्थः, चिकीर्षते इति यावत् ।

(र) कुरुवकैति ।—कुरुवकाणाम् अरुणपुष्पकिण्टीनां, ("क्षेरीयकस्तु किण्टी
 स्यात् तस्मिन् कुरुवकोऽरुणे" इत्यमरः) गुल्गुल्य स्तम्बस्य, गुच्छस्येत्यर्थः, ("अप्रकाखे
 स्तम्बगुल्गो" इत्यमरः) गर्भे अभ्यन्तरे । साधयेयं सम्पादयेयम् ।

(ल) होमप्रदेशं यत्र होमः कृतः तत्स्थानम् । अकूजत् अन्नम् । सा
 घण्टा । तं जनं विशदवर्माणम् । कृतान्तद्वृतीव यमद्वृतीव ।

(व) जुह्वाम आहुतिं ददानम् । चित्रभानुम् अग्निम्, ("अग्निर्वैश्वानरो
 बलिः...चित्रभानुर्विभावसुः" इत्यमरः) ।

(श) उपधिः कपटः, कृत्तनेत्यर्थः, ("कपटोऽस्त्री व्याशदधोपधयम्कृत्त-
 खेतवे" इत्यमरः) ।

(घ) त्वत्स्वरूपभ्रंशः तव स्वाभाविकाकारस्य अन्यथाभावः, चित्रदृष्टरूप-
 स्मृतिरिति साधः ।

तम् । (स) अनुजाय विशालवर्मणे दण्डचक्रं पुण्ड्राभियोगाय दिक्षितम् । (ह) पौरवृद्धः पाञ्चालिकः परिव्रातश्च सार्धवाहः खलतिनाम्नो यवनात् वज्रमेकं वसुध्वरामूल्यं लवीयसा मूल्येन लभ्यमिति ममेकान्तेऽमन्त्रये-
ताम् । (क) गृहपतिश्च समान्तरङ्गभूतो जनपदमहत्तरः शतहलिरलीकवाद-
श्रीलमवलेपवन्तं दुष्टग्रामख्यमनन्तसीरं जनपदकोपेन घातयेयमिति दण्ड-
धरानुद्धारकर्मणि मत्प्रयोगान्नियोक्तुमभ्युपागमत् । (ख) इत्यमिदमचिरं

(स) विधानेन विषमिप्रभोज्येन । व्यापाद्य विनाश्य । अजीर्णदोषम्
अजीर्णजनितविस्फिकादिरोगेण स्तमित्यर्थः । ख्यापयेयं प्रचारयेयम् । अथ्यवसितं
निययौक्तं, मन्त्रयित्वा स्थिरीकृतमित्यर्थः ।

(ह) दण्डचक्रं सैत्थवमुद्गम् । पुण्ड्राभियोगाय पुण्ड्रदेशाक्रमणाय । दिक्षितं
दागुमित्तम् ।

(क) पाञ्चालिकः तन्नामा पुरवासिषु कथित् वृद्धः । परिव्रातः कस्या
अपि विपदः परिरक्षितः । सार्धवाहः कश्चित् वणिक्, तन्नामा कश्चित् जनो वा ।
वज्रं षीरकम् । वसुध्वरामूल्यं वसुध्वरा पृथिवी एव, मूल्यं यस्य तादृशं, सर्व-
पृथिवीविनिमयेनापि सङ्ग्राह्यमित्यर्थः, मद्गामूल्यमिति यावत् । लवीयसा अथत्येन ।
मम मया सद् इत्यर्थः (सन्वन्वविवक्षया षष्ठी) । अमन्त्रयेतां मन्त्रयाम अकुरुताम् ।

(ख) गृहपतिः गृहस्थः, (“ भवेत् गृहपतिः पुंसि गृहस्थेऽपि च सतिष्ठि”
इति मेदिनी) । अन्तरङ्गभूतः द्वितीयहृदयखण्डपः, अतीव विश्वासभाजनमित्यर्थः ।
जनपदमहत्तरः जनपदे देशमध्ये इत्यर्थः, महत्तरः अतिमहान्, नागरिकश्रेष्ठ
इत्यर्थः । शतहलः शतसङ्घाकलाङ्गलिन कृषिकर्मकारोत्यर्थः । अलीकवादश्रीलं
निरन्तरमिध्याभाषिणं, शतहलेः प्राधान्येन सर्थः सन् लोके हयाऽपवादप्रचारक-
मिति भावः । अवलेपवन्तम् अङ्कारिणम् । दुष्टग्रामख्यं दुराचारं ग्रामाध्यक्षं,
अद्धारकर्मणि सानुरागमिति भावः । अनन्तसीरं तन्नामानं कसपि जनम् ।
जनपदकोपेन देशवासिनां क्रोधेन, दुःश्रीलतया जनपदवासिषु केऽपि तस्मिन्
न सन्तुष्टा इति प्रख्याप्य इति भावः । घातयेयं नाशयेयम् । इति एवं मन्त्रयित्वा ।
दण्डधरान् रथिकपुरुषान्, दण्डव्यापारे नियुक्तानित्यर्थः । अद्धारकर्मणि अत्याटन-
क्रियायां, विनाशव्यापारे इत्यर्थः । मत्प्रयोगात् मम आदेशात् । नियोक्तुं
प्रवर्त्तयितुम् । अभ्युपागमत् स्वीचकार ।

प्रवृत्तं (ग) रहस्यम् । इत्याकर्ष्य तमहम् इत्युत्तवायुः, उपपद्यस्व स्वकर्माचितां गतिम् इति छुरिक्रया द्विवाक्य कृतमात्रं तस्मिन्नेव समाचिंषि (घ) अजुहवम्, अभूवासो भस्मताम् । अथ स्त्रीस्वभावविह्वलां प्राणवह्निमां समाश्रास्य हस्तकिसलये गृहीत्वा गत्वा च तद्गृहम् आह्वय च तदनुमत्या सर्वाण्यन्तःपुराणि सद्य एव सेवां (ङ) दत्तवान् । ततो विस्मितान् तान् सर्वान् विदृश्य शय्यागृहे तथा कान्तया सह प्रविश्य तामभिरमयन् क्षणमिव तां जिज्ञासन्नेव न्, अथ्यगमन्न (च) तम्रखात् राजकुलस्य शीलम् ।

अथ उपसि ज्ञात्वा कृतमङ्गलो मन्त्रिभिः समागतस्तान् अवादिषम्, 'आर्याः!' रूपेणैव परिवृत्तो मम स्वभावः, य एष विप्रान्नेन हन्तु-मिष्टः पिता (छ) मे, स सुक्ता स्वमेव राज्यं भूयोऽपि ग्राहयितव्यः । पितृवत्सुष्मिन् शुश्रूष्यैव वर्त्तामहे, न हि अस्ति पितृबधात् पातकम्' इति । आतुरं विशालवर्माणमाह्वय उक्तं, 'वक्षः! न सुभिच्चाः साम्प्रतं पुष्टाः, ते उपद्रुता राष्ट्रं नः सुभिच्चमभिद्रव्युः, (ज) अतो न अद्य यात्रा कार्या' इति । नगरवडाववादिषम्, 'अल्पीयसा मूल्यान महाहं वस्तु न क्रेतव्यम्, अनुरूपेणैव (झ) मूल्यान क्रीयताम्' इति । शतहलि-

- (ग) अचिरं प्रवृत्तं सम्प्रति उपस्थितम् ।
- (घ) इयत् एतावत् पथ्यन्तम् । आयुः जीवितकालः । उपपद्यस्व लभस्व । कृतमात्रं क्रेदनक्षणे पत्र । समाचिंषि अग्नौ, ('अग्निर्वैश्वानरो वक्रः...समाचिंसेदमुना शुक्रसिद्धभातुर्विभावसुः' इत्यमरः) ।
- (ङ) हस्तकिसलये पाणिपङ्कजे । अन्तःपुराणि अन्तःपुरवासिनो जनान् । सेवां परिचर्याम् ।
- (च) अभिरमयन् सुरतक्रीडया सन्तोषयन् । अथ्यगमन्न अज्ञासिषम् ।
- (छ) समागतः मिलितः । परिवृत्तः परिवर्तितः, अन्यथाभूत इत्यर्थः । पिता पितृतुल्यः पितृव्यः इत्यर्थः ।
- (ज) न सुभिच्चाः न सप्राप्यभिच्चाः, दुर्भिक्षपीडिता इत्यर्थः । उपद्रुताः आक्रान्ताः । नः अस्माकम् । अभिद्रव्युः आक्रामेयुः, सुभिचे अस्माकं राज्ये उपद्रवं कुर्युर्वित्यर्थः ।
- (झ) नगरवडाववादिषो तम्रखात् तम्रवादिषो प्राञ्चालिकसार्धवादी । महाहं महामूल्यम् । अनुरूपेण उपचितेन ।

श्रीकृतवान्, 'योऽसौ अनन्तसीरः प्रहारवर्मणः पक्ष इति निनाश-
यिषितः, सोऽपि पितरि मे प्रकृतिस्थे किमिति नाशयेत्? तत् त्वयाऽपि
न अत्र संरम्भः (ज) कार्य्यः' इति ।

ते च सर्वे सर्वमेतदाभिज्ञानिकमुपलभ्य 'स एवायम्' इति मिश्रि-
न्वाना विस्मयमाना मां महादेवोच्च प्रशंसन्ती मन्त्रबलानि च उद्घोष-
यन्तः बन्धनात् पितरौ मोचयित्वा स्वं राज्यं प्रत्यपादयन् । (ट) अहञ्च
सर्वमिदं तथा मे भ्रात्रा आचिष्टितं पितरौ अवगमय्य प्रहर्षकाष्ठाधि-
गतयोस्तयोः पादमूलमभजे, अभज्य च यौवराज्यलक्ष्म्या तदनुज्ञातया । (ठ)
इत्थं सिद्धकामो देवपादविरहदुःखदुर्भंगान् भोगान् उपभुञ्जानः भूयो-
ऽस्य पितृसखस्य सिद्धवर्मणः लेख्यात् अण्डवर्मणः चम्पाऽभियोगमव-
गम्य 'शत्रुबधो भितरक्षा च उभयमपि करणोयम्' इति अलघुना
सैन्यचक्रेण अभ्यसरम्, अभवञ्च भूमिः (ड) त्वत्पादपद्मसाक्षात्कारा-
नन्दराशेः" इति ।

श्रुत्वेतद्देवो राजवाहनः सस्मितमवादीत्, "पश्यत, पारदारिकमुपधि-

(ज) निनाशयिषितः नाशयितुमिष्टः । प्रकृतिस्थे स्वाभाविकीमवल्लामधिगते,
निजराज्याधिपदे इति भावः । संरम्भः कोपः ।

(ट) आभिज्ञानिकं विकटवर्मेवाहमिति प्रत्यायकं, वाक्यसमुद्भमिति शेषः ।
महादेवो कल्पसुन्दरीम् । बन्धनात् कारागृहात् । प्रत्यपादयन् प्रापयन्, पितरौ
स्वराज्ये प्रतिष्ठितौ अकुर्वन् इत्यर्थः ।

(ठ) प्रहर्षेति ।—प्रहर्षेण्य प्रभूतानन्दस्य, क्क्षा उत्कर्षः, तानभिगतयोः
प्राप्तयोः, ("क्क्षात्कर्षेण स्थितौ दिशि" इत्यमरः) । अभजे असेवे । अभज्ये असेव्ये,
आश्रिये इत्यर्थः । तदनुज्ञातया पितृभ्यामनुमतया ।

(ड) देवेति ।—देवस्य बुधराजस्य जवतः, पादयोः चरणयोः, विरहेष
विधीयेन, चरणसेवाभावेनेत्यर्थः, यत् दुःखं क्लेशः, तेन दुर्भंगान् अप्रियान् । लेख्यात्
पत्रिकातः । चम्पाऽभियोगः चम्पानगराक्रमणम् । अण्डवर्मणो मालवेशा-
नात्पत्न्यात् मालवेशेन च राजदंसस्य राज्यहरणात् अण्डवर्मणः शत्रुत्वं बोद्धव्यम् ।
अलघुना महता, प्रभूतेनेत्यर्थः । सैन्यचक्रेण सैन्यसमुद्देन । अभ्यसरम् अभ्यगच्छम् ।
भूमिः भाजनं, पादमित्यर्थः ।

युक्तमपि गुरुजनबन्धनोच्चैस्तुतया दृष्टामितवधसाधनतया राज्यलाभ-
मूलतया च पुष्कली (ढ) अर्थधर्मावसाधयत् । किं हि बुद्धिमन्निः प्रयुक्तं
न अभ्युपेति शोभाम् ?” इति अर्थपालमुखे दृष्टिं निधाय “त्रवीतु
भवान् आत्मीयं चरितम्” इत्यादिदेश ।

इति तृतीयोच्छ्वासः ।

अथ चतुर्थोच्छ्वासः ।

अर्थपालचरितम् ।

सोऽब्रवीत्, “देव ! अहमपि भवदन्वेषणोक्तकर्मा पर्यटन् कदाचित्
काशीपुरीमेत्य मणिकर्णिकायामुपसृश्य भगवन्तमन्वकमद्यनमभिप्रणम्य
प्रदक्षिणां कुर्वन् कस्यपि पुरुषमायामवन्तमावध्यमानपरिकरं रुदितोच्छून-
तामदृष्टिम् (क) अपश्यम्, अतर्क्य च, ‘कर्कशोऽयं पृष्ठः कार्पण्यमिव वर्षाति
स्नानतारेण (ख) अक्षुप्रा, आरम्भश्च साहसमनुवदति ; नूनमसौ प्राणनिस्यूहः
क्षिमपि घोरव्यसनमूलं कच्छं प्रपिब्यति’ (ग) इति । अपृच्छमेनं, ‘भद्र !

(ढ) पारदारिकं परस्त्रीगमनम् । उपधियुक्तं कपटयुक्तं, कपटत्वात् अधस्य-
मि यथेः । पुष्कली क्षतिशोभनौ, अत्युत्कृष्टौ इत्यर्थः, (“श्रेयान् ज्येष्ठः पुष्कलः स्यात्
सभसश्चातिशोभने” इत्यनरः) ।

(क) मणिकर्णिकायां काशीपुरीस्थतीर्थनिशेषे । उपसृश्य आचम्य स्नात्वा वा,
(“उपसृश्यः स्वर्गनात्वे स्नानाच्चतनघोरपि” इतिःनेदिनौ) । अन्वकमद्यनम अन्वका-
सुरनाशनं शिवम् । आशामवन्तं दौर्घाकारम् । आवध्यमानेति ।—आवध्यमानः
आरच्यमानः, परिकरः कक्षावन्धः येन तक्षाभूतः, (“कक्षावन्धः परिकरः” इति
वैशयन्ती) । रुदितेति ।—रुदितेन रोदनेन हेतुना, अच्छूने स्तीति, तामे तास्यर्थे,
आरक्ते इत्यर्थः, दृष्टौ नेत्रहृद्यं यस्य तक्षाभूतम् ।

(ख) कर्कशः कठिनः, कठोरदर्शन इत्यर्थः । कार्पण्यं देव्यः, विषादमित्यर्थः ।
स्नानतारेण निप्युभतारक्रेण ।

(ग) आरम्भः अव्यवसायः, परिकरवन्धनादिरूप इत्यर्थः । साहसम् आ-
वध्यकारिताम् । अनुवदति कथयति, प्रकाशयतीत्यर्थः । प्राणनिस्यूहः जीवन्निरपेक्षः,

सन्नाहः (घ) अयं साहसमवगमयति, न चेत् गोप्यं श्रोतुमिच्छामि । 'स मां सबहुमानं (ङ) निर्वर्ण्य 'को दोषः ? श्रूयताम्' इति क्वचित् करवीरतले मया सह कथामकार्षीत् ।—

'सौम्य ! अह्नस्मि पूर्वं कामचारी (च) पूर्णभद्रो नाम । पिता प्रयत्न-संवर्द्धितोऽपि देवगत्या चौर्यवृत्तिः आसम् । अथ अस्यां काशीपुर्यां वैश्यश्रेष्ठस्य कस्यचित् गेहे चोरयित्वा अपहृतवस्तुना अभिग्राहितो (छ) बद्धः । बद्धे च मयि सृत्युविजयो नाम हिंसाविहारी मत्तगजः पश्यतः कामपालनाम्नः प्रधानामात्यस्य शासनात् मां प्रति महावेगेन समापतत् । मया च निर्भयेण निर्भर्खितः भीतवन्नावर्त्तत । (ज) तदवलोक्य मन्त्री सामाह्यावादीत्, 'भद्र ! सृत्युरिवायं हिंसाविहारी गजन्द्रः स्वयैवं निराकृतः ! तत् प्रीतोऽस्मि ते, विरमास्मादपकर्म्मणः, अयं प्रभृति आर्यवृत्त्या मामनुवर्त्तस्व' (झ) इति । 'यथा आज्ञापयसि' इति मयोक्तः मित्रमिव मामनुगृह्य जातविश्रम्भेण (ञ) मयैकदा पृष्ठः स्वचरित-माचष्ट ।

प्रायेषु ममतां परित्यजन् इत्यर्थः । किमपि अनिर्देश्यम् । घोरव्यसनमूलं दारुण-विपत्तिहेतुकम् । कच्छं कष्टम्, आत्महृदननादिरूपं दुःखजनकं कर्म्मव्यर्थः । प्रपित्सवे प्रपत्तुमिच्छति, वरीतुमिच्छतीत्यर्थः ।

(घ) सन्नाहः परिकारवन्धनं समुद्देशीगो वा ।

(ङ) सबहुमानं समादरपूर्वकं, सश्रद्धमित्यर्थः ।

(च) पूर्वं प्राक् । कामचारी यथेच्छाचारी, उच्छङ्खलसम्भोग इत्यर्थः ।

(छ) अपहृतवस्तुना चोरितधनेन । अभिग्राहितः धारितः, राजपुरुषेरिति शेषः ।

(ज) शासनात् आदेशात् । व्यवसंत निवृत्तोऽभवत् ।

(झ) एवं भर्त्सनमादिष, न तु ताडनादिनेति भावः । निराकृतः विमुखो-कृतः । अपकर्म्मणः चौर्यवृत्तिरूपनिन्दितकार्यात् । आर्यवृत्त्या सदाचरणेन । अनु-वर्त्तन्म अनुसर, मत्समीपे अवस्थानं कुरु इत्यर्थः ।

(ञ) मयोक्तः इत्यत्र प्रधानामात्यकामपाल इति शेषः । अनुगृह्य अनुपहृ-कृत्वा । जातविश्रम्भेण उत्पन्नविश्वासेन, मन्त्रिणो विश्वासपात्रेषु इत्यर्थः ।

‘आज्ञोत् कुसुमपुराधिपते: (ट) मन्त्री धर्मपालो नाम, तस्य पुत्रः सुमित्रो नाम पितृवै समः प्रज्ञागुणेषु । तस्यास्मि वैमात्रेयः कनीयान् आताऽहम् । शैशवे दुर्बलत्वाद् तै नोपदिष्टोऽपि यदृच्छया दिक्षु भ्रमन् अस्यां वाराणस्यां समेत्य अस्याः पतेश्चण्डसिंहस्य कन्यां कान्तिमतीं चक्रमे, कथञ्चन सङ्गमे (ठ) च । गूढं विहरता मया सा सञ्जातगर्भा पुत्रमेकमसूत, अत्याक्षीच्च ‘मृतजातः’ इति परिजनः अस्याः तं बालं क्रीडाशैले, श्वरी (ड) च काचित् स्मशानं निनाय । रक्षिकपुरुषभोतया तया अगत्या रहस्यनिर्भेदे कृते राजाज्ञया अहं स्मशानमुपनीय मातङ्गोद्यतेन खड्गेन प्राजिह्वीर्ये । (ढ) देवबलात् लूनबन्धनोऽहं तमसिम् आच्छिद्य तं मातङ्गम् अन्याश्च कांश्चित् प्रहृत्य पलायमानो निराश्रयश्च भ्रमन् कयाऽपि दिव्योपिता उपास्याधिपि । (ण) सा ‘का त्वम् ? कथं मामनुगृह्णासि ?’ इति सादरमभिहिता मया कृताञ्जलिः अब्रवीत्, ‘आर्य्य ! अहमस्मि तारावली नाम यक्षकन्या । अहमेकदा वाराणस्याः प्रेतावासे कमपि रुदन्तं बालकं दृष्ट्वा आदाय स्नेहेन पित्नीः सकाशमनैषम्, अनैषीच्च तातो देवस्य अशकेश्वरस्य आस्थानीम् । (त) तै न देवेनाहमाह्वय अभिहिता,

(ट) कुसुमपुराधिपते: पुष्पपुराधिपस्य राजहंसस्य ।

(ठ) तेन ज्येष्ठेन सुमित्रेण । कथञ्चन केनापि प्रकारेण । सङ्गमे सङ्गतौ बभूव, (सम्पुत्रकनमघातोः आत्मनेवदिनः लिट्: उत्तमपुरुषैकवचनस्य रूपमिदम् । “समी गस्यच्छित्वात्” इत्यात्मनेपदस्य) ।

(ड) गूढं गुप्तं यथा तथा । अत्याः कान्तिमत्याः । क्रीडाशैले विहारार्थं निर्मितजलिसपर्वते । श्वरी व्याघ्रपत्नी ।

(ढ) तत्रा अब्रवीत् । आगत्या उपायान्तराभावेन । रहस्यनिर्भेदे गोपनीय-विषयं प्रकाश्रिति । मातङ्गोद्यतेन मातङ्गेन चण्डालेन, उद्यतः इननाथेमुत्थोजितः तेन, (“चण्डालव्रजमातङ्ग-दिवासीर्निजगङ्गमाः” इत्यमरः) । प्राजिह्वीर्ये प्रहर्षु-मित्, घातकेनेति शेषः ।

(ण) लूनबन्धनः छिन्नबन्धनः । आच्छिद्य आकृष्य, चण्डालहतादिति शेषः । उपास्याधिपि चसेदिपि, समगमिपि इति वा, मिलितोऽभूवन्निवर्धः ।

(त) प्रेतावासे स्मशाने । अशकेश्वरस्य अशक्याधिपस्य पुत्रेण । आस्थानीं सम्भूम् ।

‘वत्से ! बालिऽस्मिन् कौटुशस्ते भावः ?’ इति । ‘औरस इवास्मिन् वत्सलता’ इति मयोक्ते सः ‘सत्यमाह वराकौ’ (थ) इति तन्मूलां महतीं कथामकरोत् । तत्र एतत् मया अवगतं; त्वं मम जन्मान्तरीणः पतिः, तस्मिंश्च जन्मान्तरे शिशुरयं मद्गर्भजः, मम च विनयवती नाम या सपत्नी आसीत् तथा असौ बालः स्नेहेनावर्द्धत । ततश्च तस्यां कान्ति-मत्यवस्थायामथ स (द) बालः समुदभूत् । एवं मृत्युमुखपरिभ्रष्टं देवात् मयोपलब्धं तं तस्यैव देवस्यादेशात् वने तपस्यतो राजहंसस्य दैव्यै वसुमत्यै तत्सुतस्य भाविचक्रवर्तिनो राजवाहनस्य परिचर्यायै समर्थं गुरुभिरनुज्ञाता साम्प्रतं कृतान्तबलात् कृतान्तमुखपरिभ्रष्टस्य (घ) भवतः पादपद्मशुश्रूषार्थभागताऽस्मि’ इति ।

श्रुत्वा तां जननान्तरप्रियामसकृदाश्लिष्य सहर्षं तत्रभावरचिते महति मन्दिरे अहर्निशं भूमिदुर्लभान् (न) भोगान् भुञ्जानः कदाचित् तामवादिषं, ‘प्रिये ! प्रत्यपकारेण मत्प्राणद्रोहिणश्चण्डसिंहस्य वैरनिर्यातन-सुखमनुबुभूषामि’ (प) इति । तथा सस्मितयोक्तुम्, ‘एहि कान्त ! कान्ति-

(थ) औरसः उरसः सम्भूतः, चात्मज इति भावः । वत्सलता वात्सल्यं, स्नेह इत्यर्थः । वराकौ दीना, अनुकम्पायां इति यावत् ।

(द) ततः तदनन्तरं, पुनर्जन्मनि इत्यर्थः । तस्यां विनयवत्याम् । कान्तिसत्यव-स्थायां कान्तिमतोरूपेण समुत्पन्नायानित्यर्थः । सः पूर्वजन्मनि यः मद्गर्भजः विनय-वत्या च वर्द्धितः स इत्यर्थः ।

(घ) तस्यैव देवस्य कुवेरस्य । गुरुभिः पिदादिभिः । कृतान्तबलात् देवप्रभा-नात् । कृतान्तमुखपरिभ्रष्टस्य यमयासात् कथञ्चित् परिव्रातस्य, (‘कृतान्तो यम-सिंहान्त-देवाकुशलकर्मसु’ इति मेदिनी) ।

(न) तदिति ।—तस्याः तारावल्याः, प्रभावेण अमानुषशक्त्या, रचिते निर्मिते । भूमिदुर्लभान् मानुषलोकदुष्प्रापान्, स्वर्गेशानित्यर्थः ।

(प) प्रत्यपकारेण अपकारस्य प्रतिदानेन, प्रतिशोधयद्वेषेनेत्यर्थः । मत्प्राण-द्रोहिणः मम जोषनेषु हिंसानाचरतः, मम प्राणनाशोद्यतस्येत्यर्थः । अनुबुभूषामि अनुभवितुमिच्छामि ।

मतीदर्शनाय' इति निशीथे (फ) अहं राज्ञो वासवदहमनीये । (ब) अहन्तु तच्छिरोभागवर्तिनीमसियष्टिमादाय तं नृपं प्रबोध्याव्रवम्, 'अहमस्मि तव जामाता, त्वदनुमतिमन्तरेण त्वत्कन्याऽभिमर्षी, तमपराधमनुवृत्त्या प्रमादुं (म) आगतः' इति ।

सोऽतिभीतो वद्वाञ्जलिरवदत्, 'अहमेव मूढोऽपराधी यस्तव दुहित्-संसर्गानुग्राहिशो ग्रहग्रस्त इवोत्क्रान्तसोमा (म) बधमादिशम् । आस्तां तावत् कान्तिमती, राज्यमिदं जीवितञ्च मम अद्य प्रभृति त्वदा-यत्तम्' इति । परेद्युश्च प्रकृतिमण्डलम् (य) आह्वय यथाविधि कन्यां मन्त्र-मदात् । तारावली च कान्तिमत्यै तनयवार्त्तामश्रावयत् । इत्यमहं मन्त्रिपदापदेशं यौवराज्यम् (र) अनुभवन् सुखं विहरामि ।'

एवं गते स महाभागः कालेन अलसकेन स्वर्गते श्वशुरे, ज्यायसि च प्रयालि चण्डबोधनाम्नि स्त्रीषु अतिप्रसङ्गात् क्षयरोगेण प्रागेव क्षयं गते पञ्चवर्षदेशीयं सिंघबोधाख्यं कुमारमभ्यषेचयत्, (ल) अवर्द्धयच्च यथा-विधि तं स साधुः । अथ असौ यौवनोन्मत्तः कतिपर्यैर्दुर्मन्त्रिभिरित्यमग्राह्यत

(फ) निशीथे अहंराते, ("अहंरातनिशीथौ हौ" इत्यमरः) ।

(ब) अनोये नीतः, तारावल्या इति शेषः ।

(म) प्रबोध्य जागरयित्वा । लत्कन्याभिमर्षी तव तनयाधर्षणकारी । अनु-वृत्त्या सेवया । प्रमादुं चालयितुम् ।

(न) दुहित्प्रिति ।—दुहिदा तनयया सङ्घ, संसर्गात् संयोगात्, मिथुनीभावा-दित्यर्थः, संसर्गे कृत्विति यावत्, अनृगृह्णाति अनुकम्पते इति तादृशञ्च । भूतयस्तः भूतोपहत इव । उत्क्रान्तसोमा लङ्घितमर्थ्यादः ।

(य) परेद्युः परस्मिन् दिने । प्रकृतिमण्डलम् अनात्यादिसमुहम् ।

(र) मन्त्रिपदापदेशम् अनात्यपदबोव्याजं, मन्त्रिलच्छलेनेत्यर्थः । यौवराज्यं सुवराजभावं, वाञ्छतोऽहं मन्त्री, यथायंतस्तु युवराज एवाहमिति भावः

(ल) अलसकेन क्षयरोगेण, ("क्षयस्त्वलसको मतः" इति वैजयन्ती) तदाख्या-कीर्णरोगविशेषेण वा । ज्यायसि व्येष्टे । अतिप्रसङ्गात् अतिरिक्तसंसर्गात् । पञ्च-वर्षदेशीयं प्रायेण पञ्चवर्षीयं, किञ्चित्पुनपञ्चवर्षवयस्कमित्यर्थः । अभ्यषेचयत् अग्नि-षिक्तमकारयत् ।

‘तव अनेन स्वसा प्रसङ्ग बलात्कृता लम्पटेन ; (व) ततश्च प्रसुप्ते न प्रहर्तुमुद्यतासिः आसीत् । तच्च देवज्येष्ठं विषेण हत्वा बाली-
मर्थ इति त्वमद्यापि प्रकृतिविश्रम्भणायोपेक्षितः । (श) तत् श्रीप्र-
मन्तकपुरं (घ) नेतुमर्हति देवः’ इति । स एवं दूषितोऽपि यच्चिणी-
पात् नामुष्मिन् पापम् (स) आचरितुमशकत् ।

प्रथ केनापि कारणेन यच्चिण्या विरहितमुपलभ्य निर्भयोऽसौ यथा-
राजकार्याणि कुर्वन्तं तं पूर्वसङ्केतितैः पुरुषैरभिग्राह्य अबन्धयत्,
शुच तस्य मरणफलं (ह) नेत्रोत्पाटनमिति । अतोऽहमेकान्ते यथेष्ट-
मुक्त्वा तस्य साधोः पुरः प्राणान् सुसुप्तुः (क) बन्नासि परिकरम्’ इति ।
नया अपि तत् पितृव्यसनमाकर्ण्य साश्रु अभिहितं, ‘सौम्य ! किं
नेन ? यत्कन्यया वसुमतीहस्ते यः समर्पितः पीतः सोऽहमस्मि,
किं प्रतिपत्तव्यम् ?’ (ख) इति वदति एव मयि सहसा आशीविषः
श्यत, तमहं मन्त्रबलेन सङ्गृह्य पूर्णभद्रमवादिषं, ‘भद्र ! सिद्धं नः
हितम्, अनेन पितरं नेत्रोत्पाटनार्थमानीतं यदृच्छया पातितेन

व) अतो कुमारसिंघवीषः । इत्यम एषं प्रकारम् । अयाञ्चत चबोधयत ।
कामपालेन मन्त्रिणा । स्वसा भगिनी कान्तिसती । प्रसङ्ग बलपूर्वकम् ।
न परस्त्रीलोलपेन दृश्यरिषेण ।

श) तं नामावशेषमित्यर्थः । देवज्येष्ठं देवस्य भवतः अयजम् । अर्थं भवान्
तोषः । प्रकृतौति ।—प्रकृतोनाम अमात्यादीनां प्रजावर्गाणां वा, विश्रम्भणाय
सोत्पादनाय । उपेक्षितः अनादृतः, शिष्टारयमित्यवश्यैव न विनाशित इति
ः ।

(घ) अमुं कामपालम् । अन्तकपुरं यमभवनम् ।

(स) दूषितः दुष्टमन्त्रिभिः भेदं गमितः । यच्चिणीति ।—यच्चिण्याः तारा-
ः, प्रभावात् अलौकिकशक्तेः । पापम् अनिष्टम् ।

(ह) विरहितं परित्यक्तम् । असौ सिंघवीषः । तं कामपालम् । पूर्वसङ्केतितैः
र दत्तसङ्कतैः, कामपालवन्धनार्थं प्रागेव प्राप्तगोपनराजादेशैरित्यर्थः । मरण-
मरणं सत्युद्वेग, फलं परिष्ठातो यस्य तादृशं, नेत्रोत्पाटनमित्यस्य विशेषणम् ।

(क) सुसुप्तुः शोक्तमिच्छुः । (ख) पीतः शिष्टः. (‘पीतः पाण्डोऽभंको जिह्मः
ः; श्लाघकः शिष्टः’ इत्यमरः) । प्रतिपत्तव्यं प्रतिविधातव्यम् ।

दंशयित्वा तथा विषं स्तम्भयेयं यथा मृत इत्युदास्येत ।' (ग) ततश्च
 पूर्णभद्रमुखेन मातरं प्रबोध्य तथा यत् यत् करणोर्यं तत्तदुपदिश्य च
 घोषणास्थानि तिन्तिड्डीवृक्षमारुह्य गूढतनुः (घ) अतिष्ठत् । तावन्मे पितरं
 तस्करमिव पश्चाद्ब्रह्मभुजमनेकजनानुयातमानीय मदभ्यासे एव स्थाप-
 यित्वा मातङ्गः तिवारम् अघोषयत्, 'एष मन्त्री कामपालः भर्तारं
 चण्डसिंहं युवराजं चण्डघोषञ्च निहत्य पुनर्देवेऽपि सिंहघोषे पाप-
 माचरिष्यन् विश्वासात् रहस्यभूमौ अमात्यं शिवनागादिकमाह्वय राज-
 वधायोपजप्य स्वामिभक्त्या तद्विद्वतगुह्यः 'राज्यक्रामुकस्य अस्य ब्राह्म-
 णस्य अश्वतमःप्रवेशो न्याय्यः' इति विचारपतिवाक्यादच्युद्धरणार्थं (ङ)
 नीयते' इति ।

श्रुत्वेतत् बडकलकले जनसमूहे पितुरङ्गे (च) तमाग्नीविषं न्यक्षिपम्,
 अस्तम्भयञ्च क्षणेन विषम्, अपतच्च स भूमौ मृतकल्पः । स च दर्वी-
 करस्तमपि चण्डालं दष्ट्वा वासद्रुतलोकदत्तमार्गः प्राद्ववत् । (छ) अथ मे
 माता प्राक् पूर्णभद्रप्रबोधिता तादृशेऽपि व्यसने नातिविङ्गला पञ्जामिव
 आगत्य मत्पितुरुत्तमाङ्गमुखेन दधती राजानं समदिशत्, 'एष मम

(ग) आग्नीविषः सर्पः । नः चक्षारुम । समीहितं चेटितं, मनोरथमित्यर्थः ।
 क्षणेन आग्नीविषेण । यदच्छया खेच्छया, इच्छापूर्वकमित्यर्थः । सद्यमा इत्यर्थो वा ।
 स्तम्भयेयं बध्नीयां, स्तब्धं कुर्त्यामित्यर्थः । उदास्येत उपेत्येत, परित्यज्येत इत्यर्थः ।

(घ) मातरं कालिमतीम् । तथा सावा । घोषणास्थाने उच्चैःस्वरेण दीपानां
 प्रख्यापनस्थले । गूढतनुः गुप्तदेहः । आत्मानं गोपयित्वा इत्यर्थः ।

(ङ) सदभ्यासे मन समीपे । मातङ्गः चाण्डालः, घातक इत्यर्थः । रदस्यभूमौ
 निर्जलप्रदेशे, गोपने इत्यर्थः । उपजप्य मेटयित्वा, राजति विदेशम् उत्पाटयित्वा
 इत्यर्थः । तदिति ।—तेन शिवनागामात्येन, विदितं प्रकाशितं, गुह्यं गुप्तमन्त्रं यस्या
 तादृशः । अश्वतम प्रवेशः अश्वतमसि गाढाश्वकारे, प्रवेशः निक्षेप इत्यर्थः । अच्यु-
 द्हरणार्थं नेवोत्पाटनाथंम् ।

(च) बडकलकले क्लतकोलाहले । अङ्गे क्रीडे ।

(छ) दर्वीकरः सर्पः । वासिति ।—वासत् भयात्, द्रुतैः पलायितैः, खोजैः
 ह्यङ्गकृत्तैः, हतः मार्गः, पुन्या यस्मै तादृशः । प्राद्ववत् प्राधावत् ।

र्त्ता न वेति देवमेव जानाति, न मेऽनया चिन्तयास्ति । तु गतिमननुप्रपद्यमाना भवत्कुलं कलङ्कयेयम्, (ज) अतोऽनु-
भर्त्ता सह चितामधिरोदुम्' इति । तदाकर्ण्य प्रीतः स
देशत्, 'क्रियतां कुलोचितमनुष्ठानम्, अनुभूयताञ्च मे भगिनी-
स्त्वोत्तरः पश्चिमो विधिः' (झ) इति । अथानीतः पिता मे
(ज) भूमौ स्थापितश्च । अथ मदम्बा सहसरणमण्डनम् (ठ) अनु-
पितुरन्तिकं मे प्राविचत् । तत्र च पूर्वमेव पूर्णभद्रोपस्थापितेन
बलेन निर्विषोक्तं पितरमैक्षत । ततश्च हृष्टतमा पितुर्मे
मुखो पतन्ती मां सुहृर्मुहुः परिष्वज्य सहर्षमङ्गमारोपयन्ती
। शो किमयन्यादृशीवाजनिष्ठ । पिताऽपि मे पूर्णभद्रमुखेन
वदितमद्ब्रुत्तान्तः भगवतो भवतोऽपि (ठ) भाग्यवत्तत्मात्मानम-
अथाहं पितोरकथयम्, 'आज्ञापयतं किमिदानीं करणी-
ति । पिता अब्रवीत्, 'वत्स ! गृहमेतदस्मदीयमतिविशालं,
। ह्नि अक्षय्याणि आयुधानि, अलङ्कारा च गुप्तिः, उपकृताश्च
। बहवः सति सामन्ताः, प्रकृतयश्च बह्वी न मे व्यसनमनु-
(ड) सुभटानाञ्चानिकसहस्रमस्ति, अतोऽत्रैव स्थित्वा कथमपि

उत्तमाङ्गं मत्तकम् । उत्सङ्गेन कोडेन । समदिशत मन्देशं वाञ्छिकं
स्तमुखेन वक्ष्यमाणवासां प्रेरितवतीत्यर्थः । अननुप्रपद्यमाना चस्त्रो-
। ननुगच्छतीत्यर्थः । कलङ्कयेयं दूषयेयं, कलङ्कितं कुर्यामित्यर्थः ।

उत्सवोत्तरः उत्सवप्रधानः, महाहस्वरवदित इति भावः । पश्चिमो विधिः
धानं, प्रेतकल्पमिति भावः ।

बिबिक्तायां अनश्वत्यायाम् । (ठ) सहसरणमण्डनं पत्युनरणकाञ्जोचित-

(ठ) भवतोऽपि इन्द्रादपि ।

अक्षय्याणि अविनाशराशि, प्रदुरस्यत्रेनापि न चोषीभवितुमर्हति इत्यर्थः ।
न अत्रापि । गुप्तिः रक्षाविधिः, गृहस्य रक्षाविधानमित्यर्थः । सामन्ताः
। स्वदेशाव्यवहितभूमिः रमे राजानः इति तादृशाः, स्वदेशान्तरराजान
प्रकृतयः अलाभाः प्रजासमुदा वा । व्यसनं भ्रंशं, प्राणदण्डरूपविपत्ति-
। अनुमोदन्ते अनुमन्त्यन्ते ।

दुर्दान्तवेनम् उच्छेत्स्यामः' (ठ) इति । अनुमोदितञ्च मया तातस्य तदभि-
प्रेतम् ।

इत्यमवस्थितेषु अस्मासु राजा विज्ञातोदन्तः अस्मदुच्छेदाय बहून्
उपायान् प्रायुङ्क्त, ते चास्माभिरह्वयन्त । (ख) एतस्मिन्नवसरे पूर्णभद्रसुखात्
राज्ञः शयनस्थानमवगम्य स्वगृहकीर्णात् सुरुङ्गामकार्षम् । गता च स भूमि-
स्वर्गकल्पमनल्पकन्यकाजनं कमप्युद्देशम् । (त) तत्र च मां दृष्ट्वा प्रव्याथितेषु
नारीजनेषु काचिदिदुकलेव स्वलावय्येन रसातलान्धकारं निङ्गुवाना
राजलक्ष्मोरिवानेककुचपपरिहाराय महीविवरं प्रविष्टा निष्टमनक-
पुत्रिकैवावदातकान्तिः कन्यका चन्दनलतेव मलयमारुतेन महर्षिने-
नोदकन्यत । (थ) काचिच्च तन्मध्यात् स्थविरा पादयोर्मे निपत्य सत्रास-
मन्नवीत्, 'दीयताम् अभयदानमस्मी अनन्यशरण्याय (द) स्त्रीजनाय ।
किमसि देवकुमारी दनुजयुद्धदृष्ट्या रसातलं विविचुः ? (ध) आज्ञापय
कोऽसि ? किमर्थमगतोऽसि ?' इति । मयोक्तं, 'मास्म भवत्यो भेषुः ;
अहमस्मि कामपालात् विप्रसुख्यात् (न) देव्यां कान्तिमत्यासुत्पन्नोऽर्षपालो

(ठ) सुमटानां सुगिञ्जितयोद्गुणाम् । कथमपि वेन केनापि प्रकारेण ।
उच्छेत्स्यामः उन्मूलयिष्यामः, विनाशयिष्यामः इत्यर्थः ।

(ख) विज्ञातोदन्तः विदितः कान्तः । उपायान् कौशलान् । प्रायुङ्क्त प्रयुक्तवान् ।
ते उपायाः । अह्वयन्त व्यनश्यन्त, विकलीकृता इत्यर्थः ।

(त) सा सुरुङ्गा । भूमिस्वर्गकल्प भूतलस्थस्वर्गतुल्यम् । अनल्पकन्यका-
जनं बहुस्त्रीजनाधिष्ठितम् । उद्देशं स्थानम् ।

(थ) प्रव्याथितेषु प्रपीडितेषु, अत्यर्थं भीतेषु इत्यर्थः । निङ्गुवाना अपनयन्ती, दूरी-
कुरुतीत्यर्थः । अनेकेति ।—अनेकान् बहून्, कुचपान् दृष्टराजवर्गान्, परिहाराय
परित्यागाय । निष्टमनकपुत्रिकैव उत्तमस्वर्गनिर्गमितपुत्रलिकैव । अवदातकान्तिः
गौरवर्षा इत्यर्थः । उदकन्यत अत्यर्थं कल्पितवती ।

(द) अनन्यशरण्याय नास्ति अन्यत् अपरं, शरणं रक्षिता यस्य तादृशाय,
रक्षकस्त्रीनाय इत्यर्थः, ('शरणं गृह्णतस्त्रीः' इत्यमरः) ।

(ध) दनुजयुद्धदृष्ट्या दानवैः सह समरवाञ्छया । विविचुः प्रवेदुमिच्छुः ।

(न) मास्म भेषुः न भीता अमूषन्, न भीता भवत्यु इत्यर्थः । विप्रसुख्यात्
ब्राह्मणकुलात् ।

नाम । सत्यर्थे (प) निजगृहात् नृपगृहं प्रविशन् युष्माभिर्दृष्टः । कथयत काः स्थ यूयम् ? कथं वा अत्र निवसथ ?' इति ।

सा कृताञ्जलिरभ्यधात्, 'भर्तृदारक ! भाग्यवत्यो वयं यास्वामद्य एभिरेव चक्षुर्भिरद्राक्ष्म । (फ) श्रूयतां, तव मातामहेन चण्डसिंहेन चण्डघोषः कान्तिमती चेत्यपत्यद्वयमुदपादि । चण्डघोषस्तु युवराजः स्त्रीष्वतिप्रसङ्गात् प्रागेव क्षयमगात् भार्यायाम् आचारवत्यामन्तर्वत्राम् । (ब) असौ (म) च इमां मणिकर्णिकां नाम कन्यां प्रसूय तव्यसववेदनया त्यक्तप्राणा पत्युरन्तिकमगात् । ततश्च देवश्चण्डसिंहे मां रहसि समाज्ञापयत्, 'ऋद्धिमतिके ! कन्यामिमां सुलक्षणां वर्द्धयित्वा मालवेन्द्रनन्दनाय दर्पसाराय दिक्षामि, (म) विभेमि च कान्तिमतीवृत्तान्तेन कन्यकानां प्रकाशावस्थापनात् । अतोऽत्रैव महति भूमिगृहे प्रभूतपरिवर्द्धया भवत्या संवर्द्धतामियम् । (य) अस्त्यत्र भोग्यवस्तु वर्षशतेनाप्यक्षयम्' इत्यभिधाय निजवासगृहस्याङ्गनभित्तावर्द्धपादं किष्कुविष्कम्भमुद्भृत्य तेनैव द्वारिण्य स्थानमिदमस्मानवोविशत् । (र) इह वसन्तोनां नो

(प) सत्यर्थे प्रयोजने दिद्यमाने, प्रयोजनवशादित्यर्थः ।

(फ) अद्राक्ष्म अवालोकायिष्य ।

(ब) अन्तर्वत्रां गमिष्यामि ।

(म) असौ आचारवतो ।

(न) दिक्षामि दातुमिच्छामि ।

(य) महति विशाले । भूमिगृहे भूगर्भस्थभवने । प्रभूतपरिवर्द्धया प्रचुरपरिच्छदया, प्रचुरावश्यकद्रव्याणि गृह्णीत्वा इत्यर्थः । संवर्द्धतां प्रतिपालयतामित्यर्थः । इय मणिकर्णिका ।

(र) अस्त्यत्र जीवोमवितुनहं, शतवर्षभोगेनापि न क्षयं भविष्यतीत्यर्थः । निजवासगृहस्य आत्मनः शयनान्तरालम् । अङ्गनभित्तौ अन्तरप्रदेशे, ("भित्तिः क्रुद्धप्रदेशयोः" इति मेदिनी) । अङ्गपादन अङ्गेन सहितं पादं चतुर्थीशं, इक्षप्रमाणद्वारस्य भागवयमित्यर्थः । किष्कुविष्कम्भ इक्षप्रमाणं प्रतिवचनं, इक्षमितं द्वारमित्यर्थः, ("किष्कुङ्गो वितस्तो च" इत्यमरः । "विष्कम्भो योगमेदे स्यात् वित्तारप्रतिवचन्याः" इति मेदिनी) । यदा—सप्रज्ञोऽक्षरमितं विष्कम्भम् आवरणस्तम्भम् । उद्भृत्य उन्मत्त्या । असोविशत् प्रवेगयानास ।

द्वादश समाः समत्ययुः। (ल) इयञ्च वत्सा तरुणीभूता, न चाद्यापि
 स्मरति राजा। काममियं पितामहेन दर्पसाराय दिक्षिता, परं
 त्वदभ्वया कान्तिमत्या चैयं गर्भस्थैव द्यूतजिता स्वमाता तवैव जायात्वेन
 सङ्गल्यिता, तदत्र प्राप्तुरूपं (व) चित्यतां कुमारेण' इति। अहल्लु 'अद्यैव
 राजगृहे किमपि कार्यं साधयित्वा प्रतिनिवृत्ती यथाऽहं प्रतिपत्स्ये'
 इति तासुक्ता तेनैव दीपदर्शितविलपथेन अर्द्धरात्र एव वासगृहं प्रविश्य
 विनाशयामासं विनिवृत्तौ लीलायामास। (क) अगतीत न वाक्येन न जाति-

दायत्तमेव जातम् । प्रकृतिकोपभयान्तु मन्वात्वा मुमुक्षितोऽपि (क) न मुक्त एव सिंहघोषः । तथा स्थिता वयं सहसा सिंहवर्मणः देवपाद-
भक्तस्य अनिवाभियोगमाकर्ण्य अभिसरन्तः (ख) देवचरणदर्शनसुख-
मलभामहि ।” इति अभिधाय कृताञ्जलिं तिष्ठन्तं तं देवो राजवाहनः
सस्मिन् प्राह स्म, “बहु पराक्रान्तं, बुद्धिञ्च समुपयोगिनी, साम्प्रतं
मुक्तबन्धस्ते अश्वरः (ग) पश्यतु माम्” इत्यभिधाय प्रीतिपूर्णाः “त्वमपि
स्वचरितमाख्याहि” इति प्रमतिमन्वयुञ्क्त ।

इति चतुर्थीच्छासः ।

अथ पञ्चमीच्छासः ।

प्रमतिचरितम् ।

सोऽब्रवीत्—“देव ! भवदन्वेषणाय अमरुहं विन्ध्याद्रिपाश्र्वैरुदस्य
कस्यचित्तशोरधः सन्ध्यायां समुपास्य सन्ध्यां भूतले किसलयशय्यामधि-
श्रयानः कृताञ्जलिः या अस्मिन् वनस्यतौ वसति देवता, सेव मेऽत्र
शरणमस्तु” इति उपधाय (क) वामभुजं निद्रामगच्छम् । क्षणेन च

(क) प्रकृतीति ।—प्रकृतीनाम् अमात्यादीनां प्रणानाच्च, कोपात् काधात्, यत्
भयं यावः तस्मात् । मुमुक्षितः मोक्तुमिष्टः ।

(ख) अनिवाभियोग इत्युक्ताक्रमणम् । अभिसरन्तः अभिमुखमागच्छन्तः,
अङ्गराजसाक्षाद्याद्यर्थं समागच्छन्त इत्यर्थः ।

(ग) समुपयोगिनी काञ्चीचित्त्वर्थः, प्रतिभाशक्तिनोति यावत् । अश्वरः अश्वरस्य
सोदरत्वात् सिंहघोषस्यापि अश्वरत्वम् ।

(क) किमश्वरशय्यां प्रकृतिचरितशयनीयम् । शरणं रक्षिणी, रक्षाकर्त्री
इत्यर्थः । उपधाय उपधापानं कृत्वा, शिरोनिधानीकृत्यर्थः ।

अवनिदुर्लभेन स्पर्शेन किमपि सुखायितगात्रः परिस्फुरितदक्षिणभुजः (ख) 'किमेतत् !' इति मन्दं मन्दम् उन्मिषन् वामतः सौधोपरि चित्वा-
स्तरणोपितशय्यायां (ग) प्रसुप्तमङ्गनाजनं दक्षिणतश्च परमसुन्दरीं कामपि
तदर्थीं निद्रितामालोकयन्, अतर्कयञ्च, 'क गता सा म्हाटवी ! कुत एतत्
अमङ्गलं सौधमागतं ! कश्चासौ सुराङ्गनाजन इव खैरसुप्तः सुन्दरीजनः !
का चेयं देवो वारविन्दवासिनी (घ) शयनतलमधिष्ठेते ! अस्ति चानतिक्रान्त-
शिष्टमय्यादचेतसो ममास्यामासक्तिः; (ङ) तद्वत् यद्भवतु तद्भवतु, भाग्यं
परौक्षिण्यं' इति तां स्पृष्टास्पृष्टमेव किमपि सञ्जातरागसाध्वसं लक्ष-
सुप्तः (च) स्थितोऽस्मि । साऽपि मत्स्पर्शेन किमपि सुखायमानेन मन्द-
मन्दमुन्मिषन्ती वासविक्षयहर्षरागप्रङ्खाविलासविभ्रमव्यवहितानि व्रीडा-
न्तराणि कानि कानि कामिनावस्थान्तराणि (छ) कार्यमाणा कथमपि

(ख) किमपि अनिर्वचनीयं यथा तथा । सुखायितगात्रः सुखायितम अनुभूत-
सुखं, गात्रं देहः यस्य तथाविधः । परिस्फुरितदक्षिणभुजः स्फुरितवानेतरबाहुः,
"वामेतरभुजन्पन्दो वरस्त्रीलाभसूचकः" इति शास्त्रात् दक्षिणभुजस्फुरणस्य
उत्तमाङ्गनालाभसूचकत्वं बोद्धव्यम् ।

(ग) उन्मिषन् उन्मोलयन्, अचुरिति शेषः । चिन्तेति ।—चित्रं नानावर्णं,
विशिवकारुकायैवमन्वितमित्यर्थः, यत् आस्तरणं शय्याच्छादनवस्त्रं, तेन उपेता
युक्ता, या शय्या शयनीयं तस्याम् ।

(घ) अमङ्गलं गगनस्पर्शं । क्लेशं राजभवनम् । आगतम् उपस्थितम् । खैर-
सुप्तः स्वच्छन्दनिद्रितः । अरविन्दवासिनी कमलासना, लक्ष्मीत्यर्थः ।

(ङ) अनतीति ।—अनतिक्रान्ता न उलङ्घिता, शिष्टानां साधूनां, मर्यादा
कीना येन तादृशं, चेतः चित्तं यस्य तादृशस्य । आसक्तिः अनुरागः ।

(च) स्पृष्टास्पृष्टमेव किञ्चित् स्पृष्टं किञ्चिद्वा अस्पृष्टं यस्मिन् कर्मणि तद्-
यथा तथा, शिथिलभावेन किञ्चित् स्पर्शे कृत्वा परस्परं एव किञ्चिदप्युक्तं यथा
तथेत्यर्थः । सञ्जातेति ।—सञ्जातः समुत्पन्नः, रागः आसक्तिः, साध्वसं भयञ्च यस्मिन्
तत् यथा तथा । लक्षसुप्तः व्याजनिद्रितः, कपटनिद्रितः इत्यर्थः । ("लक्षं व्याज-
शरव्यथोः" इति हेमः) ।

(छ) किमपि अनिर्वचनीयं यथा तथा । सुखायमानेन सुखप्रदेनेत्यर्थः । वासेति ।—
दासः क्लेशं कथं केन वा प्रकारेण अनागतः इति भयं, विस्मयः आवङ्गकपाट-

भावविशेषान् निगृह्य सस्यृष्टेण सधुरसङ्घचितविभागेण मन्दमन्दप्रसारितेन चक्षुषा मां निर्वर्ण्य तस्मिन्नेव शयनतले सचकितम् (ज) अश्रयिष्ठ । अहञ्ज कथमपि निद्रामभजे । सहसा प्रबुद्धश्चालक्ष्यं, (झ) देव महाटवी, तदेव तस्तलं, तदेव पर्याशयनम् । विभावरी च अत्यगात् । (ञ) 'किमिदम् !' इति विस्मितः 'तत्तत एतदविदित्वा न त्यज्यामि भूमिशयनं, यावदायुरतत्याये देवताये प्रतिश्रयिष्यामि' (ट) इति क्रतमतिरतिष्ठम् ।

अथ आविर्भूय कोऽपि वराङ्गना विरहिणीव लक्ष्यमाणा प्रण्यपतन्तं मासुत्याप्य पुत्रवत् परिष्वज्य स्नेहगद्गदमगादीत्, 'वत्स ! श्रुतमल्येतदायुषतः (ठ) मगधराजमहिषीमुखात् यथा 'बालमर्धपालं समहृक्षे निक्षिप्य मण्डिभद्रस्य यक्षस्य कन्या तारावली अन्तर्हिता' इति । सऽहमस्मि धर्मपालसूनीः कामपालस्य गृहिणी । कथमपि भर्तृपाद-

कक्षे केन प्रकारेणान् समायातः इति चाश्रये, हर्षः अभिनवधौवभोग्गनात् सुरूप-तरुणसद्वदाव इति आनन्दः, रागः पार्श्वस्थयुवकस्य मनोहरसौन्दर्यदृशनेन आसक्तिः, शङ्का रुद्धकारण्ये सहसा उपस्थितः देवतां दानवानां वा इयं माता न वा इति सन्देहः, यद्वा—एतदवस्थां मां कोऽपि पश्येत् चेत् इति आशङ्का, विलासविषमौ स्त्रीणां साल्लिरुभावविशेषो, एतेः व्यवहितानि विशेषेण अबहितानि, लक्ष्यविषय-भूतानौत्थयः, निश्चितानौत्थयो वा । त्रौष्णान्तराण्य विभिन्नलज्जायुक्तानि, त्रौष्ण-निश्चितानि वा । अवस्थाऽन्तराण्य दशाविशेषान् ।

(ग) सस्यृष्टेण साभिलाषेण । सधुरेति ।—सधुरं मनोहरं यथा तथा, सङ्घचितः विभागो यस्य तादृशिनः । मन्दमन्दप्रसारितेन अल्पमल्प क्रत्या विस्तारितेन । सचकितं सभयसम्भनम् ।

(झ) अलक्षयम् अपश्यम् ।

(ञ) अत्यगात् अत्यगमत्, प्रभाता इत्यर्थः ।

(ट) तत्ततः यथायतः । यावदायुः यावज्जीवनम् । प्रतिश्रयिष्यामि आत्मना-पूरणार्थे हृदयसङ्कल्पः सन् शयनं कृत्वा अवस्थास्ये इत्यर्थः, प्रतिश्रयश्च वासना-विशेषपूरणार्थं सुदृढं प्रतिश्रायश्चमपि देवताविशेषमुद्दिश्य अवस्थानम् । (" परस्मै-पदमिच्छन्ति आत्मनेपदिनां कथित् " इत्यनुशासनात् शोषाभोरात्मनेपदिनोऽपि अत्र-परस्मैपदप्रयोगो वाक्यव्यः । " प्रतिश्रयिष्ये " इति पाठः साधुः) ।

(ठ) आयुषतः दीर्घायुषः भवतः ।

मूलात् निष्कारणकलुषिता प्रीष्य जाताशुश्रया (ड) स्वप्ने केनापि रक्षसा
 शप्ताऽस्मि 'अण्डिकायां त्वयि वर्षमात्रं वसामि प्रवासदुःखाय' इति
 ब्रुवतेव अहमाविष्टा प्राबुध्ये । (ढ) गतञ्च तद्वर्षं वर्षसहस्रदोर्धम् । अतीता-
 यान्तु यामिन्यां 'श्रावस्यां देवदेवस्य उखवसमाजप्रवलोक्य पतिपादमूलं
 गनिष्यामि' इति प्रस्थितायामेव मयि त्वमवागत्य 'प्रतिपन्नोऽस्मि
 शरणागतायां (ण) देवताम्' इति प्रसुप्तोऽसि । तदा तु न तत्त्वतः परिच्छिन्नो
 भवान्, परं शरणागतमस्यां महाटव्यां परित्यज्य गन्तुमयुक्तमिति त्वां
 राज्ञः श्रावतीश्वरस्य धर्मवर्द्धनस्य प्रासादे विश्रम्भप्रसुप्तायात्तद्दहितुः
 नवमालिकायाः पाश्रे श्राययित्वा तसुदेशम् (त) अगमम् । तत्र च गत्वा
 उखवसनुभूय भगवतीं गौरौमभिवाद्य सद्य एव प्रत्यापन्नमहिमां प्रति-
 निवृत्य त्वां यथावद्भ्यजानं, (थ) 'कथं मन्सुत एवायं वस्त्रस्यार्थपालस्य सखा
 प्रमतिरिति, दृश्यते चायमस्यामासक्तभावः, कन्या चैनं कामयते युवानम्,
 उभौ चैमौ लक्षसुप्तौ तपया साध्वसेन च न किञ्चिद्विद्वन्वाते । (द)
 गन्तव्यञ्च मया, साम्प्रतं नयामि तावत् यथास्थानं कुमारं, परतश्च कथमपि

(ड) निष्कारणकलुषिता निष्कारणेन कारणाभावेनापि, अल्पेन वा कारणेन,
 कलुषिता दूषिता, मलिनचित्तता इति यावत् । प्रीष्य प्रवासं गत्वा, देवान्तरं अत्रस्था-
 यीत्यर्थः । जाताशुश्रया उत्पन्नानुतापा ।

(ढ) अण्डिकायाम् अतिकोपनस्वभावायां, (अण्डस्त्यन्तकोपनः" इत्यमरः) ।
 अविष्टा आक्रान्ता, तेन रक्षसि ३षः । प्राबुध्य अजागरम् ।

(ण) श्रावस्यां तदाख्यनगरं । देवदेवस्य महाश्वरम् । उखवसमाजं यावा-
 द्दितुं गगनसमागमम् । प्रस्थितायां गमनोद्यतायामित्यर्थः । प्रतिपन्नः प्राप्तः । इह-
 त्याम अत्रस्थाम् ।

(त) तत्त्वतः यथायतः । परिच्छिन्नः विदितः इत्यर्थः । तम् उद्देशं देवदेवस्य
 उखवसमाजम् ।

(थ) सद्य एव तत्क्षणमेव, गौरीप्रणामान्तरमेव इत्यर्थः । प्रत्यापन्नमहिमां
 प्रत्यागतमादात्म्याः पुनःप्राप्तपूर्वप्रभावा इत्यर्थः । यथावत् यथायतः । अभ्यजानम्
 अर्चयच्छन्, अर्चयतवतीत्यर्थः ।

(द) विद्वन्वाते प्रकामयतः ।

म् (घ) इमं साधयिष्यति' इति भवन्तम् एतदेव पलेश्यनमनैषम् ।
 च्छानि भर्तृपादमूलम्' इति प्राञ्जलिं मामभिधाय प्रायात् ।
 ३ कामवशः श्रावक्षीं गच्छन् पथि ताम्ब्रूडयुवनैपुष्यप्रदर्शनेन
 ह्रस्विटं मित्वेनाभिगच्छ तैनातितरां समादृतः 'स्मर्त्तव्योऽस्मि
 इति तेन विसर्जितः श्रावक्ष्याम् अध्वश्रान्ती वाह्योद्यानलता-
 १) श्रयितोऽस्मि । हंसरवप्रबोधितश्च (प) उत्थाय मदन्तिकमायान्तीं
 २) श्रयितोऽस्मि । सा तु ह्रस्ववर्तिनि चित्रपटे लिखितं कमपि
 ३) पथ्यायेण (क) अवलोकयन्ती स्मितं मामवादीत्, 'सौम्य !
 प्ररसि, दृश्यन्ते च ते अध्वश्रान्तानौव गात्राणि, तदद्य मद्गृहे
 अतिथिसत्कारोऽनुभूयताम्' इति । अहञ्च तथेति तद्गृहगतो
 स्नानभोजनादिना परिचरितः सुखं निप्रसक्तया रहसि
 'सहभाग ! किञ्चिद्दत्तमुपलब्धं भवता कुतोऽपि ?' (व) इति ।
 लब्धावसरः, 'भद्रे ! देहि चित्रपटम्' इत्युक्त्वा तथा दत्ते
 चित्रितयुवकस्य पार्श्वे तामपि तथैव व्याजसुप्तां वदन्भा-
 १) 'काचिद्विंशरूपा युवतिरीदृशस्य पुंसः पार्श्वे अरखान्यां (भ)
 न्ययोपलब्धा, किलेष स्वप्नः' इत्यालपत् । हृष्टया तथा सविस्तरं

अथै प्रयोगनम्, अनया कुमार्यां मिलनरूपमित्यर्थः ।

कामवशः अनङ्गायत्तः । ताम्ब्रूडैति ।—ताम्ब्रूडानां कुकुटानां,
 स्ताम्ब्रूडः कुकुटशरणायुधः" इत्यमरः) युक्तं सङ्ग्रामः, तत्र नैपुष्यप्रदर्शनेन
 कटनेन । ह्रस्विटं स्वविरं कमपि धर्मम् । अतितराम् अत्यर्थम् ।
 १) अने उपस्थिते इत्यर्थः । विसर्जितः परित्यक्तः । वाह्योद्यानलता-
 २) रवहृद्भागे स्थितोपवनमध्यस्थलतावेष्टितगृहे ।

हंसरवप्रबोधितः हंसस्वनिना जागरितः ।

पथ्यायेण क्रमेण, क्रमानुसारेणेत्यर्थः, वारनेकं चित्रपटं वारनेकस्य
 स्यात् ।

परिचरितः सेवितः । निषयः उपविष्टः । उपलब्धम् अनुभूय, दृष्ट-
 कुतोऽपि कुत्रापि ।

लब्धावसरः प्राप्तवाकाशः, उपयुक्तसमर्थं विविच्य इत्यर्थः । तां श्रावक्षी-
 १) न्यवमालिकां । अरखान्यां मद्दारणमध्ये ।

पृष्ठः सर्वे वृत्तान्तमकथयम् । सा तु सख्या (न) मन्निमित्तानि दशाऽन्तराणि
 अवर्णयत् । अहन्तु तदाकर्ण्य 'यदि तव सख्या मय्यनुग्रहः, तदा
 कानिचिन् दिनानि गमय, कमपि उपायं शीघ्रमाचरिष्यामि' इति
 तां विसर्ज्य तेन मिलेण वृद्धविटेन समगंसि । (य) तेनापि पूर्ववत् समादृतः
 'किमर्थमचिरात् प्रत्यागतः ?' इति पृष्ठस्तमवादिषं, 'मिल !
 श्रावस्तीश्वरस्य दुहिता प्रत्यादिश इव श्रियः नवमालिका नाम मया
 कथमपि दृष्टा कामनाराचपङ्क्तिमिव कटाक्षपङ्क्तिं मां प्रति
 व्यकिरत् । (र) तच्छब्दोद्धरणान्मम त्वदृते (ख) नेतरोऽस्ति वैद्य इति
 प्रत्यागतोऽस्मि, तदत्र कमन्युपायं कर्तुं प्रसीद । मां स्त्रीवेशधारिणीं
 निजकन्यां कृत्वा त्वं धर्मासनगतं धर्मवर्द्धनं समेत्य वक्ष्यसि, 'ममेय-
 मेकैव कन्या, जातमात्राधामस्यां जनन्यस्याः संस्थिता, कथमपि (व)
 एनामवर्द्धयम् । एतदर्थमेव विद्यामयं शुल्कमर्जयितुमवन्तीं गतोऽस्मद्-
 वैवाहिकतनयः । (श) तस्मै दिखिता चेयं तरुणोभूता, स च विलम्बितः,
 तेन तमानौय पाणिमस्या ग्राहयित्वा सन्नासिष्ये । (घ) दूरभिरक्षयतया

(न) सख्याः सहचर्याः, राजकन्यायाः इत्यर्थः ।

(य) गमय अतिवाक्यम् । तेन कुकुटयुद्धकाले लब्धेन । समगंसि सम्प्राप्तौ-
 इमूवम् ।

(र) प्रत्यादिशः निराकृतिः, प्रत्याख्यानित्यर्थः । श्रियः लज्जाः । श्रियः
 प्रत्यादिशः सौन्दर्येण लज्जोमपि परानितवतीत्यर्थः । कामनाराचपङ्क्तिं महन-
 श्वरराजोम । व्यकिरत् व्यक्षिपत् ।

(ख) तादृतिः—तच्छब्दस्य हृदयप्रविष्टस्य कामनाराचस्य, उद्धरणान्मम
 लज्जाटनसमर्थः । तदृते त्वां विना ।

(व) निजकन्यां कृत्वा निजतनया इति परिचयं दत्त्वा इत्यर्थः । संस्थिता मृता,
 ('धराधुमप्राप्तममल-परितप्रेतसंस्थिता । मृतप्रभोतौ निष्येते' इत्यमरः) । कथमपि
 अतिक्रेशेन ।

(श) एतदर्थमेव एतत्कन्याकामनिमित्तमेव । विद्यामयं विद्यात्मकम् । शुल्कं
 अथ, कन्यापत्नीश्रीयो देयं धनमित्यर्थः, विदुषे एव वराय कथेषा देया, न तु
 अन्येषु इति भावः । अद्याद्वैवाहिकतनयः अस्यायं विवाहदानयोग्यंशस्य कुमारः ।

(घ) सन्नासिष्ये सन्नासाग्रमं यक्षीष्यामि ।

च दृष्टितयां विशेषतो मुक्तशैशवानाम् (स) अनाटकाणाम् इह देवं पितृ-
माटस्थानीयमागतोऽस्मि । सैषा भवद्भुजतरुच्छायायामखण्डचरित्वा
तावदास्तां यावदस्थाः पाणिग्राहकम् (ह) आनयिष्यम् इति । स एवमुक्तो
नियतमङ्गीकरिष्यति, वासयिष्यति च स्वदृष्टसन्निधौ माम् । ततश्च
अहं कियन्तं कालं तथा रहसि विहृत्य पुनः कथमपि (क) त्वत्सकाशमा-
गमिष्यामि । ततश्च नृपालजां मामितस्ततोऽन्विष्य अनासादयन्तीं
'तया विना न भोक्त्ये' इति रुदतौमालीक्य परिजनेषु व्याकुलेषु
महति कोलाहले किंकर्तव्यतामूढे च राजनि त्वं मां जामातरं कृत्वा (ख)
राजसभां गत्वा वक्ष्यसि 'देव ! स एष मे जामाता समागतः, अधीतो
चतुर्ष्वाम्नायेषु विवर्धविद्याविचक्षणः चतुःषष्टिकलानिपुणः गजतुरगरथ-
तन्कवित् धनुर्वेदविशारदः महाशुश्रूषाली, तदस्मै दृष्टितरं समर्थं
अन्यनाश्रमम् (ग) आश्रयेष्यम्' इति । स राजा इदमाकर्ण्य विवर्णवदनः
सान्नात्यस्त्राप्रभुमुसमिमात्रं यत्नं करिष्यति । त्वन्तु तेषु अदत्त-
कर्णेश्चिरं रुदित्वा राजमन्दिरद्वारे चिताऽधिरौहणाद्योपक्रमिष्यसे, तदैव
स त्वत्पादयोर्निपत्य यथाऽभिलषितैरर्थैस्त्वां परितीष्य दृष्टितरं मह्यं
दत्त्वा मदयोग्यतासन्नाश्रयितः (घ) समस्तमेव राज्यभारं मयि समर्प-
यिष्यति, सोऽयमुपायोऽनुष्ठीयताम्' इति ।

(स) दुरभिरन्त्यतया दुःखेन संरक्षणीयतया । मुक्तशैशवानाम् अतिक्रान्तवाष्-
भावानां, किशोरीणां तरुणीनां वा इत्यर्थः ।

(ह) प्राणिग्राहकं वरम् ।

(क) तथा लघुनालिकया । कथमपि केनापि उपायेन ।

(ख) अनासादयन्तीम् अप्राप्नुवानाम् । जामातरं कृत्वा अर्थं जन जामाता
इति परिषय दत्त्वा ।

(ग) अधीतो अधीतनिखिलवेदः, ('योऽधीतःशरत्सवेदः स्यात् सोऽधीतोलुच्यते
बुधैः' इति कोषः । अधीतमनेन इति द्रतिः, तद्योगे कर्णणि सप्तमी) । आश्रयेषु
सङ्गमजुःसासायवर्षास्त्रेषु वेदेषु । अन्यं वरमन, आश्रमं ६श्राश्रमम् ।

(घ) तेषु तेषामनुगतयवाक्येषु । अदत्तकर्मणः कर्मनदत्त्वा, तेषां वाक्यमश्रुत्वा
इत्यर्थः । उपक्रामिष्यसे प्रारम्भसे, उद्भागं करिष्यसि इत्यर्थः । स इति ।—मन्
योग्यतया क्वायेनेपुण्येन, सन्नाश्रयितः संसेवितः, प्रीयितः इत्यर्थः ।

सोऽपि विटाग्रशीरसकृदभ्यकल्पपटप्रपञ्चः पाञ्चालग्रामा यथोक्त-
मभ्यधिकञ्च अन्वतिष्ठत्, आसीच्च मम इष्टसिद्धिः, अन्वभवञ्च मधुकर
इव नवमालिङ्गामार्द्रसुमनसम् । (ङ) ततश्च अस्य राज्ञः सिंहवर्मणाः
साहाय्यदानं सुहृत्सङ्घेतभूमिगमनञ्चापेक्ष्य सर्वबलसमूहेन (च) चम्पामभि-
गतौ देवात् देवदर्शनसुखम् अनुभवामि” इति ।

श्रुत्वेतत् देवो राजवाहनः सस्मितं “विज्ञासप्रायमूर्जितं मृदुप्रायं
चेष्टितम्, इष्ट एव मार्गः प्रज्ञावताम्” इति प्रमत्तिमभिनन्दयन् (छ)
मित्तगुप्तं प्रति वक्तुमादिदेश ।

इति षष्ठमोच्छ्वासः ।

अथ षष्ठोच्छ्वासः ।

मित्तगुप्तचरितम् ।

सोऽब्रवीत् “देव! सोऽहं भवदन्वेषणपरः कदाचित् दामलिङ्गा-
ख्यस्य नगरस्य वह्नितयागे महति उल्लेखे वर्तमाने कमपि विजने
वीक्ष्या (क) आत्मानं विनोदयन्तं कोशदासनामानं युवानमपश्यम्,

(ङ) विटाग्रशीः धूर्तश्रेष्ठः । असकृदिति ।—असकृत् वारंवारम्, अन्वस्तः
मित्तितः, कपटानां कलानां, प्रपञ्चः विस्तरः येन तद्योक्तः । चार्द्रेति ।—चार्द्रं
सरसं, कोमलमित्यर्थः, सु शोभनं, जनः अलङ्करणं यस्यासादृशोऽयम् ; अन्यत—
आदाः सरसाः, सदाः प्रकृष्टता इत्यर्थः, सुमनसः पुष्पाणि यस्यासादृशीम् ।
नवमालिङ्गां तटाख्यां कन्यकां, तटाख्यपुष्पवृक्षविशेषञ्च ।

(च) सर्वबलसमूहेन अतरङ्गसैन्यसमूहेन ।

(छ) विज्ञासप्रायं विज्ञासवद्बलम् । कर्जितं वृद्धियुक्तम्, आभ्युदयिकमित्यर्थः ।
मृदुप्रायम् अतिकोमलं, हिंसादिनिष्ठरताभर्जितमिति भावः । इष्टः प्रियः, अस्मि-
न्मतः इत्यर्थः । मार्गः प्रत्याः, उपायः इति यावत् । प्रज्ञावतां बुद्धिमताम् ।
अभिनन्दयन् प्रशंसन् ।

(क) वीक्ष्या श्रोत्राद्गतम् ।

अपृच्छच्च, 'भद्र ! को नाम अयमुत्सवः ? किमर्थं वा समारब्धः ? कथं वा भवान् उत्सवमनादृत्य एकान्ते (ख) विप्रस्य इव तिष्ठति ?' इति । सोऽभ्यधात्, 'सौम्य ! सुहृत्पतिस्तुङ्गधन्वा नामानपत्यः असुभिन् आयतने स्थितां विन्ध्यवासिनीम् (ग) आराधयन् अपत्यद्वयं प्रार्थयामास । अनया किल स्वप्ने समादिष्टम्, 'उत्पत्यते तव एकः पुत्रः, कन्या च एका, स तु तखाः पाणिग्राहकमनुजीविष्यति । (घ) सा तु सप्तमात् वर्षादारभ्य आपरिष्यथं प्रतिनासं कृत्तिकासु कन्दुकन्द्येन गुणवद्गर्तृलाभाय मामाराधयतु, यन्नाभिलषेत् सा असुभै (ङ) देया, स च उत्सवः कन्दकोत्सवनामास्तु' इति । ततोऽल्पेनैव कालेन राजमहिषी मेदिनी नामकं पुत्रमसूत कन्याञ्च एकाम् । सा कन्दुकवती नाम अद्य कन्दुकन्द्येन देवीमाराधयिष्यति, तन्निमित्तोऽयमुत्सवः । तस्यास्तु सखी चन्द्रसेना नाम मम प्रिया आसीत् । सा साम्प्रतं राजपुत्रेण भीमधन्वना बलादाक्रान्ता । (च) तदहमुत्कण्ठितो मन्मथशरविद्धघेताः कालेन वीर्यारवेणात्मानं किञ्चिदाश्वासयन् 'विविक्तमध्यासे' (छ) इति । अस्मिन्नेव क्षणे काचिदङ्गना तमुद्देशमागमत् । दृष्ट्वैव स तामुत्फुल्लदृष्टिरभ्यधात्, 'सा इयं मे प्राणसमा, यद्विरहो दहन इव (ज) दहति मान् । एनामपह्नरति

(ख) समारब्धः प्रकान्तः । एकान्ते निर्जने ।

(ग) अनपत्यः अपुत्रः । आयतने स्थाने । विन्ध्यवासिनीं तदाख्यां देवीम् ।

(घ) अनया विन्ध्यवासिन्या । समादिष्टम् आज्ञतम् । सः पुत्रः । तखाः कन्यायाः । पाणिग्राहकं भर्तारम् । अनुजीविष्यति सेविष्यते, तदधीनो भविष्यतीत्यर्थः ।

(ङ) आपरिष्यथं विवाहपर्यन्तम् । कृत्तिकासु कृत्तिकागच्छे । ('दारवधो-सिकताजलोकोवध्वान्तवाचिदशाबहुलाकृत्तिकागमालाजिभ्यः पुंलिङ्गगृह्णाच्च नित्यं व्यस' इत्यङ्गनासनात् कृत्तिकासु इत्यञ्च बहुवचनान्त्वम्) । कन्दुकन्द्येन कन्दुकेन कन्दुकक्रीडया सह, यत् नृत्यं नर्तनं तेन । असुभै अभिलषितपुरुषाय ।

(च) बलात् बलमाश्रित्य । आक्रान्ता अपरुहा इत्यर्थः ।

(छ) कालेन मधुरास्फुटेन । आश्वासयन् सान्त्वयन् । विविक्तं निर्जनम् । अध्यासे अधितिष्ठामि ।

(ज) प्रःफुल्लदृष्टिः कूर्पविकृशितनेत्रः । दहन इव अगल इव ।

राजनूतः, न च श्रद्ध्यामि तस्य किमपि प्रतिविधातुम्, अतोऽय अनया
 आत्मानं सुदृष्टं कारयित्वा परित्यज्यामि निरुपायान् (भ) प्राणान्' इति।
 सा तु रुदती कथमपि प्रियमाश्वास्य अब्रवीत्, 'नाथ ! नय मा-
 मभोष्पितं देशम् ।' सोऽवदत् मां, 'भद्र ! भवद्दृष्टेषु राष्ट्रेषु (ज) कतमत्
 सुरस्यं सुतम इव ?' । तमहमोषत् विहस्याब्रवं, 'भद्र ! विलीर्यैय-
 मर्षवनेभिः, न पर्यन्तः (ट) अस्ति स्थाने स्थाने रम्याणां जनपदानाम् । न
 चेदिह युवयोः सुखनिवासापाथं कर्तुं शक्यां ततोऽहमेव भवेय-
 मध्वदर्शी ।' (ठ) तावतेव किमपि नूपुरकणितभाविरभूत् । (ड) ततश्च असौ
 जातसम्भ्रमा (ढ) 'प्राप्तेव भर्तृदारिका, अनिषिद्धदर्शना च इयमस्मिन्
 कन्दकोखे, सफलमल युमच्चक्षुः, आगच्छतं द्रष्टुम्, अहमस्याः पार्श्व-
 वर्तिनी भवेयम्' इत्ययासौत् । तामन्वधाव च (ण) आवात् । अहन्तु
 तां कचुकेन क्रौडन्तीं साक्षात्क्षमीमिव मनोभुवः (त) समवलीक्य नितान्त-
 विह्वलतामयासिधम् । साऽपि मासवलीक्य किमपि अवस्थान्तरमापद्य-
 माना कथञ्चित् कचुकेन यथायथं विहृत्य चन्द्रसेनादिभिः सखीभिः
 सह भगवतीं विन्ध्यवासिनीं प्रणिपत्य मनसा मे सानुरागेणैव परि-
 जनेनानुगम्यमाना कुवलयशरमिव कुसुमशरस्य मयि अपाङ्गं विक्षिपन्ती

(भ) प्रतिविधातुं, प्रतिकर्तुम् । अनया प्राणसमया प्रियया । निरुपायान्
 प्रतिकारकरणसमर्थान् ।

(ज) राष्ट्रेषु राज्येषु, देशेषु इति यावत् ।

(ट) अर्षवनेभिः अर्षवः समुद्र एष नेभिः अक्रप्रान्तः इव प्रान्त इत्यर्थः, अक्रप्रान्त-
 क्षुण्णखतविशेष इत्यर्थो वा यत्साक्षाद्दर्शी, समुद्रान्ता इति यावत्, पृथिवीति शेषः ।
 पर्यन्तः सीमा, शेष इत्यर्थः ।

(ठ) अध्वदर्शी पद्यप्रदर्शकः ।

(ड) तावतेव तत्कालेनेव । आविरभूत् उदगमत् ।

(ढ) अथो चन्द्रसेना । जातसम्भ्रमा सन्वसा ।

(ण) अन्वधाव अन्वगच्छाद् ।

(त) मनोभुवः कान्तस्य ।

सापदेशम् (थ) असकृदावर्त्यमानवदनचन्द्रमण्डलतया स्वहृदयमिव मत्समीपे प्रेषितं प्रतिनिवृत्तं न वेत्यालोकयन्ती कुमारीपुरमगात् ।

अहञ्च कामवशः कोशदासेन खं गेहं नीत्वा स्नानभोजनादिकं कारितोऽस्मि । सायञ्च चन्द्रसेना समुपेत्य रहसि मां प्रणम्य कोशदासेन सानन्दं परिष्वक्ता (द) समुपविश्य अभाषत, 'नाथ ! मा व्यथिष्ठाः, सिद्धं नः समीहितम्, अद्य खलु कन्दुकोत्सवे युवानमेनमवहसितमनोभवाकारमभिलषन्ती रोषादिव हरद्विषा अतिमात्रमायास्यते (ध) राजपुत्री । सोऽयमर्थी (न) मया राजमहिष्यै, तथा च राज्ञे निवेदयिष्यते । विदितार्थस्तु नृपः स्वां दुहितरमसै प्रदास्यति, ततश्च राजपुत्रेण अस्य महाभागस्यानुजोविना (प) भाव्यम्, एष देवताऽऽदिष्टो विधिः । एतदायत्ते च राज्ये नालमेव भोमधन्वा (फ) मानेवं रोडुम् । तत् सहतां त्विचतुराणि दिनानि' इत्यभिवाद्य प्रियमालिङ्ग्य प्रायासीत् । तदाकर्ण्य मम कोशदासस्य च बहु विकल्पयतोः कथञ्चिदचीयत क्षपा । (व)

अन्येद्युर्भोमधन्वा कथञ्चित् विदितमद्वृत्तान्तः केनचित् अपदेशेन मां स्वावासं नीत्वा राजवदुपचरितं पर्यङ्कोपरि सुखसुप्तं पूर्वसङ्केतितेः

(थ) कञ्चनयशरमिव नीलोत्पलमयबाणमिव । अपाङ्ग कटाक्षमित्यर्थः । सापदेशं मच्छलं, विषयान्तरदर्शनच्छलेन इत्यर्थः ।

(द) परिष्वक्ता आलिङ्गिता ।

(ध) व्यथिष्ठाः पीडामनुभव । समीहितं मनोरथम् । अवहसितमनोभवाकारम् अवज्ञातकन्दर्पमौन्द्यै, सौन्दर्येण काममपि अभिमवत्तमित्यर्थः । हरद्विषा कामेन । वायास्यते क्लिश्यते ।

(न) अयमर्थः राजकन्यायाः अस्मिन् युनि अनुरागः ।

(प) राजपुत्रेण भोमधन्वना । अनुजोविना समुचरेण, अधीनेन इत्यर्थः ।

(फ) एतदायत्ते एतस्य निवृत्तमस्य, आयत्ते अधीने । चलं समर्थः, ('चलं व्यर्थसमर्थयोः' इत्यमरः) । भोमधन्वा राजपुत्रः ।

(व) विकल्पयतोः विविधजल्पनां कुर्वतोः । अचीयत अत्यगच्छत्, अतीतेत्यर्थः । क्षपा राविः ।

युद्धैर्वन्धयित्वा आयसनिगङ्गेन (भ) सागराम्भसि न्यक्षपयत् । अहन्तु
निरदलन्धनः भुजाभ्यामितलतः ह्रवमानः किमपि दैवदत्तं काष्ठमेकमुप-
स्लिथ्य तावदप्रोषि यावदपासरत् वासरः शर्वरी च । (म) प्रातश्चेकम-
दृश्यत वहित्रम् । (य) तत्र स्थिता यवना मासुद्धृत्य रामेषुनाम्ने नाविक-
नायकाय समर्पयन् । क्षण चास्मिन् नैकनौपचित्तं कमपि नौदस्युम्
अभिधावन्तं (र) दृष्ट्वा भयमापुर्गवनाः । प्रतिनावश्चातिवेगेन श्वान इव
वराहमस्यघोतं पर्यहन्यन् ; प्रावर्तत सम्प्रहारः, (ल) पराजिता यवनाः ।
तानहमगतीन् समाश्वास्यावादिपम्, 'अपनयत मे निगङ्गवन्धनम्,
अवसादयामि वः सपदान्' (व) इति । अंशितवन्धनश्च तैरन् तान् सर्वान्
प्रतिभटान् भङ्गवर्षिणा धनुषा लवलवीकृताङ्गान् (श) अकार्षम् । अभिपत्य
च हतविध्वस्तं तत्पीतम् असुत्र स्थितं नाविकनायकं जीवन्नाहम् (घ)

(भ) पूर्वसङ्कततैः प्राक् कृतसङ्कतैः, पूर्वमेव आदिष्टोक्त्यर्थः । आयसनिगङ्गे
सौदशङ्कलेन ।

(म) निरदलन्धनः निराश्रयः । ह्रवमानः कन्तवन् । अप्रोषि समतारिषु
देहं लघुं कृत्वा हृषपादभरैश्च जलोपरि उत्तानतया अश्यामित्यर्थः । अपासरत्
अपागच्छत् । वासरः दिवसः । शर्वरी रात्रिः ।

(य) वहित्रं समुद्रयानम् ।

(र) नैकनौपचित्तं वहनौकावष्टितम् । नौदस्युं नौकारोदयेन जनानां धन-
संपत्करन्तम् । नाविकनायकाय नौकाक्षकाधिपतये । अभिधावन्तं द्रुतमागच्छन्तम् ।

(ल) प्रतिनावः विपक्षनौकाः, दस्युनां नौका इत्यर्थः । श्वानः कुक्कुराः ।
अश्यान्तीतम अश्वाकं वाहन्तम् । पर्यहन्यन् समन्ततः अवेष्टयन् । सम्प्रहारः युद्धम् ।

(व) तान् पराजितयवनान् । अगतीन् गिरुपाद्यान् । निगङ्गवन्धनं शङ्कलेन
वन्धनम् । अपनयत मोचयत । अवसादयामि नाशयामि । वः युष्माकम् । सपदान्
शत्रून् ।

(श) अंशितवन्धनः मुक्तवन्धनः । प्रतिभटान् विपक्षवीथान्, शत्रुमित्यर्थः ।
भङ्गवर्षिणा भङ्ग तटाव्यास्त्रविशीर्षं, वर्षति निक्षिपति इति तथोक्तेन । लवेति ।—
लवलवीकृतानि खलखण्डीकृतानि, अङ्गानि अवयवा धेरां तादृशान् ।

(घ) अभिपत्य लक्ष्मणदामेन समागत्य इत्यर्थः । इति ।—इतं विनष्टं,
निहन्तयोर्धं पलायितयोर्धं वा इत्यर्थः, तच्च तत् विध्वस्तं भङ्गश्चेति तादृशम् । असुत्र

अग्रहीषम् । असौ च स एव भीमधन्वा । (स) तच्चाहं जातव्रीडमभाषे,
 'तात ! दृष्टानि कृतान्तविलसितानि ?' । (ह) ते तु सांयात्रिका मदीयेनैव
 निगडेन तम् (क) अतिगाढं बद्धा हर्षरवमकुर्वन्, माञ्जापूजयन् । दुर्वारा
 तु सा नौरननुकूलवातनुना कमपि द्वीपमास्त्रिष्टवती ! (ख) तलासीन्महा-
 शैलः । अहन्तु तस्य रम्यतामवलोकयितुमवतीर्यः इतस्ततो विचरन्
 परमकमनीयमेकं सरः समध्यगाम् । (ग) स्नातश्च तत्र कांश्चिदमृतस्वादून्
 विसमङ्गानाखादयन् तीरवर्तिना केनापि भीमरूपेण ब्रह्मराक्षसेनाभि-
 पत्य 'कोऽसि ? कुतस्यो वा ?' इति निर्भय्यताऽऽभिहितोऽहं निर्भयः
 समभ्यधां, (घ) 'सौम्य ! अहमस्मि द्विजन्मा, शत्रुहृत्सादर्शवम् अर्थावात्
 यवननावं यवननावः चित्रमेनं पर्वतं प्राप्नो यदृच्छया (ङ) अस्मिन्
 सरसि विद्यमामि' इति । सोऽब्रूत, 'न चित् ब्रवीषि प्रश्नानश्नामि (च)

दस्युमौशायाम् । जीवयाहं जीवस्य जीवनस्य, याहः यदृष्यं यस्मिन् कर्मणि तदृषया
 तथा ; यद्वा—जीवस्य जीवत एव, याहः यदृष्यं यस्मिन् कर्मणि तदृषया तथा ।

(स) असौ नाविबनायकः । भीमधन्वा कन्दुकवत्याः भ्राता ।

(ह) जातव्रीडं ललितम् । कृतान्तविलसितानि देवविषादितानि, ("कृतान्तो
 यमदेवयोः" इत्यमरः) ।

(क) सांयात्रिकाः पोतवणिकः, यवना इति यावत्, ("सांयात्रिकः पोतवणिकः"
 इत्यमरः) । तं भीमधन्वानम् ।

(ख) दुर्वारा दुःखेन वारयितुं शक्या, अनभिमतपथगतनात् परावर्तितुमशक्या
 इत्यर्थः । अननुकूलवातनुना प्रतिशूलवायुशालिता । कमपि अज्ञातनामानम् ।
 आश्लिष्टवती आश्रितवती, संलभ्यवतीत्यर्थः ।

(ग) परमकमनीयं सुमनोहरम् । समध्यगाम् अभ्यगमं, प्रापनित्यर्थः ।

(घ) अमृतस्वादून् सुधावत मधुरान् । विसमङ्गान् मृणालखण्डान् । भीम-
 रूपेण भयङ्कराकारेण । अभिपत्य समागतः ; कुतस्यः कथादागतः, (पञ्चम्यन्तात्
 त्यप्) कस्मिन् देशे जातः इत्यर्थो वा । निर्भय्यता तिरस्कृता, तर्जयता इत्यर्थः ।
 समभ्यधाम् अर्थादिषम् ।

(ङ) द्विजन्मा ब्राह्मणः । चित्रम् अद्भुतं, मनोज्ञमित्यर्थः । यदृच्छया खेरितया,
 स्त्रीच्छया इत्यर्थः, ("यदृच्छा खेरिता" इत्यमरः) यदृच्छया देवगत्या इत्यर्थो वा ।

(च) प्रश्नान् जिज्ञासायाः प्रत्युत्तरानित्यर्थः । अश्नानि भक्षयामि ।

त्वाम्' इति। मयोक्तं, 'पृच्छ तावत्।' अथाऽऽवयोरेकयाऽऽर्य्या
आसीत् संलापः। (छ)

'किं क्रूरम् ? स्त्रीहृदयं, किं गृह्णिणः प्रियहिताय ? दारगुणाः।

कः कामः ? सङ्ख्यः, किं दुष्करसाधनम् ? प्रज्ञा ॥' (ज)

'तत्र धूमिनी-गोमिनी-निम्बवती-नितम्बवत्यः प्रमाणम्' (झ) इति
उक्ते मया सोऽब्रूत्, 'कथय कौटुम्बिकाः ?' इति। ततो मयोक्तं,
'त्रिगर्ताख्ये जनपदे महति दर्भिचे वर्तमाने लयो आतरः धनक-धान्यक-
धन्यकाख्याः क्रमेण सर्वाणि धनानि अपत्यानि ज्येष्ठमध्यमभार्य्ये अपि
अक्षयित्वा 'कनिष्ठभार्य्या धूमिनी श्रो भक्षणीया' इति समकल्पयन्। (ञ)
कनिष्ठत प्रियां स्वामतुमक्षमस्तस्यामेव यामिन्यां पलाय्य मार्गकान्तां कान्तां
स्वमांसासृगपनीतक्षुत्पिपासासुदहन् वनं प्रविष्टः कमपि विकलेन्द्रियम् (ट)

(छ) भार्य्या भार्य्याःकन्दोनिबद्धेन श्लोकेन इत्यर्थः। संलापः परस्परभाषणं,
(“संलापो भाषणं निघः” इत्यमरः)।

(ज) किमित्यादि।—क्रूरं निष्ठुरं, किम् ? किं वस्तु ? इति प्रश्नः। स्त्री-
हृदयं नारीणामन्तःकरणं, क्रूरमिति शेषः, इति प्रत्युत्तरम्। गृह्णिणः गृह्ण्यन्,
प्रियहिताय प्रीतिजनकहितानुष्ठानाय, प्रीत्यै उपकाराय च इत्यर्थो वा, किम् ?
किं वस्तु ? इति प्रश्नः। दारगुणाः भार्य्यायाः कर्मनेपुण्यवातित्रयादयः भावाः,
प्रियहिताय इति शेषः, इत्युत्तरम्। कामः अभिलाषः, इष्टसाधनमिति यावत्,
कः ? किं वस्तु ? इति प्रश्नः। सङ्ख्यः निश्चयात्मिका मनोवृत्तिरित्यर्थः, निश्चय इति
यावत्, (सङ्ख्यः कर्म मानसम्” इत्यमरः) इष्टसिद्धौ दृढचित्तता इति भावः,
काम इति शेषः, इत्युत्तरम्। दुष्करसाधनं दुःसाध्यकार्यसाधनोपाय इत्यर्थः,
किम् ? किं वस्तु ? इति प्रश्नः। प्रज्ञा बुद्धिः, प्रतिभेति यावत्, दुष्करसाधनोक्ति
शेषः, इत्युत्तरम्।

(झ) तत्र स्त्रीहृदयादीनां क्रूरत्वादिभिषये। प्रमाणं दृष्टान्तः।

(ञ) जनपदे देशे। ज्येष्ठमध्यमभार्य्ये धनकधान्यकयोः ज्येष्ठमध्यमभार्य्योः पत्नी-
इत्यम्। कनिष्ठभार्य्यां धन्यकस्य कनिष्ठवतुः पत्नी। अः परदिने। समकल्पयन्
मगसि अचिन्तयन्, निरधारयन्नित्यर्थः।

(ट) स्त्री निजाम्। अक्षुं भक्षयितुम्। मार्गकान्तां पश्यान्ताम्। खेति।

अवनौ लुठन्तमद्राक्षीत् । जातदयश्च तमपि स्कन्धेनोद्धहन् कन्दमूलमृगबहुले
वनीद्वेषे यत्ररचितपर्णशालो वसन् तमपि विकलभिङ्गुदौतैलादिभिः
विरोपितव्रणामामिषादिना स्वनिर्विशेषमपुषत् । (ठ) एकदा मृगयार्थं
गते पत्न्यौ सा धूमिनी अनिच्छताऽपि तेन विकलेन बलात्कारमरीरमत्-
न्यक्षिपञ्च पतिमागतं जलार्थिनं कूपे । (ड) अथ तं विकलं स्कन्धे गृहीत्वा
देशान्तरं गता 'पतिव्रता' इति तत्तद्देशीयजनेभ्यः प्रशंसाः पूजाश्च
लेभे । अथ कथञ्चित् कूपात् कैश्चित् कृपालुभिरुद्धृतम् अन्तिके चरन्तं
पतिं धन्यकमालोक्य सा पापा 'येन मे पतिर्विकलीकृतः स
दुरात्मा अयम्' इति तस्य साधोश्चित्तबधमञ्जेन राज्ञा (ठ) समादेशयाञ्च-
कार । स तु वराकः सशेषत्वादायुषः 'यदि असौ विकलः ममाप-
राधं वदेत् तदा मे युक्तो दण्डः' इत्यदीनमाचष्ट । (ण) तथा कृते स-

स्वस्य चात्मनः. मांसासृग्मांसांसांसाभ्याम्. अपनीते दूरीकृते, क्षुत्पिपासे क्षुधादृष्ये
यथाज्ञादृशीम् । उद्धहन् स्कन्धे कुर्वन् । विकलेन्द्रियं विनष्टचक्षुःकर्णादिकम् ।

(ठ) वनीद्वेषे अरण्यप्रदेशे । यत्रेति ।—यत्रेन बहुक्लेशेनेत्यर्थः. विशेषचेष्टया
इत्यर्थो वा, रचिता निर्मिता, पर्णशाला पवननिर्मितकुटीरं येन तादृशः । वसन्
तिष्ठन् । विकलं विक्रतेन्द्रियम् । इङ्गदौतैलादिभिः इङ्गदो तापसतरुः, ('इङ्गदो
तापसतरुः' इत्यमरः) तस्याः तैलादिभिः फलनिष्काशितक्षेदादिभिः । विरोपितः
व्रणं विरोपिताः पूर्णं प्रापिताः. अपनीता इत्यर्थः, व्रणाः क्षतानि यस्य तादृशम् ।
आमिषादिना मांसादिना, मांसादिकं भोजयित्वा इत्यर्थः । स्वनिर्विशेषम् आत्म-
सदृशम् । अपुषत् पोषयामास, पालितवान् इत्यर्थः ।

(ड) पत्न्यौ भर्तृरि, धन्यके इति यावत् । आगतं मृगयाव्यापारात् प्रत्यावृत्तम् ।
जलार्थिनं जलपार्थिनं, पानाय कूपात् जलमुत्थोक्तयन्तमिति यावत् ।

(ठ) कथञ्चित् अतिक्लेशेन । अन्तिके समीपे, निजवासस्थानस्थेति शेषः ।
चरन्तं भ्रमन्तम् । सा धूमिनी । पापा पापाचारा । तस्य धन्यकस्य । साधोः
सत्पुरुषस्य, निरपराधस्येत्यर्थः । चित्रबधं कुकुरदेशनादिकपनानाविधोपायेन इत्याम् ।
अञ्जेन यथायच्चरन्तान्तमज्ञानता । राज्ञा धूमिन्यधिष्ठितदेशाधिपेन, अवनोनाथेनेति
भावः ।

(ण) वराकः दीनः, निरपराध इति यावत् । सशेषत्वात् अपाशितत्वात्,
वर्षानामत्वादित्यर्थः । अदीनम् अज्ञातरं, निर्भयमित्यर्थः । आचष्ट अक्षयत् ।

विकलः पर्य्यशुः पादपतितस्तस्य साधोस्तत् सुकृतम् (त) असत्याश्च तस्या-
स्तथाभूतं दुश्चरितमाचचचे । ततः कुपितो राजा तां पापां विरूपित-
मुखीं कृत्वा धन्यकं प्रसादयामास । (थ) तत् ब्रवीमि, 'क्रूरं स्त्रीहृदयम्'
इति ।

अस्ति द्रविडदेशेषु काञ्ची नाम नगरी । तस्यां शक्तिकुमारी
नाम कश्चिन्महाधनो बणिक्सुतो गुणवतीं भार्यां परिणेतुमितस्ततो
ज्योतिषिकच्छेदनां परिश्रमन् कामपि कन्यकां परीक्ष्य 'सुलक्षणा'
इति निश्चित्य शालिप्रस्थभिकं तस्यै दत्त्वाऽब्रवीत्, 'भद्रे ! शक्तोषि
किमनेन शालिप्रस्थेन गुणवदन्नमस्मान्भ्यवहारयितुम् ?' (द) इति । सा
तु सलज्जस्त्रितं वृद्धदासोहस्तेन तं शालिप्रस्थमादाय तं बणिक्-
पुत्रमुपवेश्य विविधकौशलेन सुचारुं अन्नं पक्त्वा यथोचितं स्नाना-
हारादिप्रदानेन पर्य्यतोषयत् । परितुष्टश्च स तां विधिवदुपयम्य
गृहमनेषीत् । नीत्वैतदनपेक्षः कामपि गणिकामवरोधम् अकरोत् ।
तामप्यसौ प्रियसखीभिवोपाचरत्, पतिश्च दैवतमिव अनलसा पर्य्य-
चरत्, अन्वतिष्ठच्च गृहकार्याणि यथायथम्, अकरोच्च परिजनं
दाक्षिण्येन (घ) स्वव्राम् । ततश्च तद्गुणवशीकृतो भर्ता सर्वमेव कुटुम्बं

(त) पर्य्यशुः विकलहायः । तत् सुकृतं पूर्वकृतमुपकारम् ।

(थ) विरूपितमुखीं विकृतवदनां, नासाकर्णादिच्छेदेन इति भावः ।
प्रसादयामास अनुजयाः ।

(द) ज्योतिषिकच्छेदनां देवज्जच्छेदेन, कपटेन देवज्जरूपेण आत्मपरिचयं
दत्त्वेत्यर्थः । शालिप्रस्थं शरावहयपरिमितं जैनान्तिकधामविशेषम् । भद्रे ! सुचरिते ! ।
गुणवदन्नं सुखाद् विविधव्यञ्जनसमन्वितं भोज्यं, दक्षिणकं भोज्यमित्ति यावत् ।
अभ्यवहारयितुं भोजयितुम् ।

(घ) एतदनपेक्षः एतस्यां नवपरिणीतायां भार्यायाम्, अनपेक्षः उदासीनः,
ताननादृत्य इत्यर्थः । अवरोधम् अन्तःपुरिकाम्, उपगृह्णीमिति यावत् । तामपि
गणिकामपि । उपाचरत् असेवत । अनलसा बालव्यविरहिता सती । परिजनं
परिवारवर्गम् । दाक्षिण्येन उदारतया, सरलव्यवहारिणेत्यर्थः, ("दाक्षिणे सरलोदारौ"
इत्यमरः) ।

तदायत्तमेव कृत्वा तदेकाधीनजीवितस्त्रिवर्गं निर्विवेश । (न) तद्ब्रवीमि,
'गृह्णिष्यः प्रियहिताय दारगुणाः' इति ।

अस्ति सौराष्ट्रेषु बलभी नाम्नी नगरी । तस्यां गृहगुप्तनाम्नः
सद्धारविभवशालिनः कस्यचिन्नाविक्रपतेः कन्यां रत्नवतीं नाम मधुमती-
निवासी बलभद्रो नाम कश्चित् सार्धंवाहसुतः परिणिनाय । (प) सा
तु नवोद्गासुलभलजया पत्युरभिलषितसाधनपराङ्मुखी भर्तृद्वेष्यताम् (फ)
अयासीत् । तदारभ्य भर्ता तां कथमपि द्रष्टुं न इयेत् । (ब)
ततश्च सर्वे तां दुर्भगां 'नेयं रत्नवती निम्बवती' इति समाख्याय
आजुहुवुः । (म)

गते च कस्मिंश्चित् काले सा तु नितरां तप्यमाना गत्यन्तर-
मपश्यन्ती कामपि प्रव्राजिकां शरण्यामापन्ना (म) रुदती सकरुणं प्राह,
'मातः ! किञ्चिदस्मि वक्तुकामा, मत्तो दुर्भगा काऽपि नास्ति
भूतले । दौर्भाग्यं हि जीवन्मरणमङ्गनानां विशेषतः कुलवधुनाम् ।
मातृप्रमुखो बन्धुवर्गोऽपि मां सावन्नं पश्यति, तत् यथाऽहं पत्युरनु-
प्राच्या (य) भवेयं तथा उपायः कियतां भवत्या, नो चेत् त्यक्त्यामि

(न) कुटुम्बं परिजनम् । तदायत्तम् तस्याः परिणीतभार्यायाः, आशक्तम्
अधीनम् । त्रिवर्गे धर्मकामार्थान्, ("त्रिवर्गे धर्मकामार्थैः" इत्यमरः) । निर्विवेश
बुभुजे । ("निर्वर्गो मृतिभोगधोः" इत्यमरः) ।

(प) सार्धंवाहसुतः वणिकपुत्रः । परिणिनाय उद्वाह ।

(फ) सा रत्नवती । नवोदिति ।—नवोद्गायाः सद्यःपरिणीतायाः, सुलभा
स्वाभाविकी, या लज्जा तपा तथा । भर्तृद्वेष्यतां पत्युर्विरागभाजनम् ।

(ब) इयेष अभिलषाव ।

(म) दुर्भगां दुर्भागिनीं, पत्युरप्रियामित्यर्थः । समाख्याय उक्त्वा । "समाख्याया"
इति पाठे—नाम्ना इत्यर्थः । आलुहुवुः आचक्रुः, आहूतवन्तः इत्यर्थः ।

(म) तप्यमाना खिद्यमाना । गत्यन्तरम् उपायान्तरम् । प्रव्राजिकां सत्यासिनीम् ।
शरणम् आश्रयम् । आपन्ना प्राप्ता ।

(य) मत्तः अक्षरतः, मदपेक्ष्य इत्यर्थः । दौर्भाग्यं पत्युरप्रियत्वम् । अनुप्राच्या
प्रसादभागिनी ।

निष्प्रयोजनान् प्राणान्' इति । सा तु सकलानां तासु च
मा साहसम् (र) अवलम्बन्, यदि कश्चिदुपायस्ते मनसि वर्तते
अहं तदनुसारेण यते, बुद्धिमती असि' इति । अथाहं
ध्यात्वा अब्रवीत्, 'भगवति ! अस्ति अस्मद्विद्वेषिनः
धनिनः कनकवती नाम कन्या मत्समानरूपावयवा मम
तथा सह तदीयदृश्यतले ततोऽपि द्विगुणमण्डिता (ल) विद्धा
त्वया तु तस्मात्प्रार्थनं सकलमभिधाय पतिरितद्दृष्टं कथं
आनीतञ्च तं प्रति अहं तथा अभिलाषं दर्शयिष्यामि
कनकवतीमेव मां मन्यमानो महासक्तिञ्च (व) जानन् गृहं प्रति
ततस्त्वया यथाऽसौ (श) मां कनकवतीमेव विदित्वा देशान्तः
तथाऽन्यथायः करणीयः' इति ।

सा तु धूर्त्ता तथैव सर्वे सम्पादितवती । अथासौ
तां सरत्राऽऽभरणपरिच्छेदाभादाय निशि पलाय्य प्रावसत् । (र)
तु प्रजाजिका वार्त्तामघोषयत् 'मन्देन मया निर्निमित्तम्
रत्नवती, श्वशुरौ च परिभूती, तदत्रैव पुनः संसर्गं जिह्ने
पूर्वेद्युर्मानकथयत् बलभद्रः, नूनम् (स) असौ रत्नवती तेन नीत्वा

(र) साहसम् अविश्वस्यकारितां, प्राणत्यागाध्यवसायनिषेधः ।

(ल) ध्यात्वा चिन्तयित्वा । असौ रत्नवती । तदीयदृश्यतले कनकवती
परि । ततोऽपि कनकवत्या अपि । द्विगुणमण्डिता द्विगुणालङ्कारेणाशङ्कता

(व) तदिदं ।—तस्याः कनकवत्याः, मातुः कनक्याः, प्राप्ये
स्वग्रहागमनाय प्रार्थनानित्यर्थः । एतद्दृष्टं कनकवत्याः भवन्म् । कथं
प्रकारेण । महासक्तिं मम चतुरागम ।

(श) अत्रो मत्पतिः । (घ) तां रत्नवतीम् । सेति ।—रत्नाभरणेषु
रेषु, परिच्छेदेन वस्त्रादिना च सह वर्त्तमानां, बहुमूल्यवस्त्रभूषणादिभिः
प्रावसत् प्रवासनगच्छत् ।

(स) वार्त्तां हलान्तं, बह्वनाथं संवादमित्यर्थः । अघोषयत् ।
प्रकारितवतीत्यर्थः । मन्देन मृदेन, (मृदात्वापटुनिर्भांग्याः मन्दाः स्युः) इ
मया बलभद्रेण । निर्निमित्तम् अकारणम् । उपेक्षिता अनादृता । अ

ततोऽसौ बलभद्रः खेटकपुरं गत्वा तत्र बाणिय्यकौशलेन बहूनि
 धनानि उपाज्य प्राधान्यमगात् । क्रमेण कयाचिद्वास्या कारयेन
 केनापि रोषितया भिर्भिन्नं रहस्यम् (ह) 'अयं बलभद्रः निधिपति-
 दत्तस्य कन्यां कनकवतीमपहृत्य अत्रैव वसति' इति । ततो
 राज्ञा तस्य सर्वस्वहरणो दण्डे आचक्षे भीतं बलभद्रमेकान्ते प्राह
 रत्नवती, 'नाथ ! न भेतव्यं, ब्रूहि, 'नियं कनकवती, परं मया
 न्यायोदा रत्नवती गृहगुप्तद्विता ; न चेत् प्रतीथ प्रणिधिं प्रहिणुत
 अस्या बन्धुपाश्र्वम्' (क) इति । 'अथ तद्बन्धुवर्गः समागतस्तां दुहितरं
 जामाता सह हृष्टः स्वपुरं प्रत्यनेधोत् । ततो रत्नवतीं कनकवतीं
 भावयतस्तस्य सा अतिप्रिया आसीत् । तत् ब्रवीमि, 'कामो नाम
 सङ्ख्यः' इति' ।

तदनन्तरमसौ नितम्बवतीतृचान्तमपृच्छत् । अहमब्रवम्, 'अस्ति
 मथुरा नाम्नी पुरी, तस्यां कोऽपि कलहकण्टको नाम बणिकपुत्रः
 कलासु गणिकासु चातिशक्तः (ख) प्रतिवसति स्म । एकदाऽसौ एकं
 शिवपटं कस्यापि हस्ते ददर्श । तत्र काचिदलिखिता युवतिरस्य
 कामार्त्तं मनश्चकार । अब्रवीच्च तं, 'विरुद्धमिवैतत् दृश्यते, यतः
 कुलजादुर्लभं वपुः, अभिजात्यशंसिनी च नमता, पाण्डुरा च सुखच्छविः ;
 न चैषा प्रोषितभर्तृका, प्रवासचिह्नस्य वेण्यादेः (ग) अदर्शनात् ; तदियं

अशुभम् । परिभूतो च ब्रह्मासौ ; अत्रैव अस्मिन् स्थाने एव, निजगृहे पवेश्यः ।
 संसर्गे मिलने, रत्नवत्या सह एकत्रावस्थाने इत्यर्थः । जिज्ञेहि लज्जे । पूर्वोदः
 पूर्वदिने । तेन बलभद्रेण । नूनं निश्चितम् ।

(ह) रोषितया शोषितया, बलभद्रेणेति शेषः, बलभद्रजतितिरस्कारेण क्रुद्धया
 इत्यर्थः । निभिन्नं प्रकाशितम् । रहस्यं गोप्यविषयम् ।

(ख) आचक्षे आदिष्टे । एकान्ते निजने । न्यायोदा वधाधि विवाहिता ।
 प्रतीथ विश्वासय, विश्वासं कुरुष्व इत्यर्थः । प्रणिधिं चरम् । प्रहिणुत प्रेरयत ।
 श्लाघाः रत्नवत्याः । बन्धुपाश्र्वं पित्रादिलक्षणसमीपम् ।

(ख) अतिशक्तः अत्यन्तमशुभः ।

(ग) कुलजादुर्लभं कुलजाभिः सत्कुलोद्भवानिः कुलजासु वा, दुर्लभं दुष्पापम्,
 कुतिरमशौचमिति भावः । अभिजात्यशंसिनी सत्कुलोद्भवत्वपुत्रिका । पाण्डुरा

वृद्धस्य कस्यचित् नातिपुंस्त्वस्य यथाऽहंतम्भोगालाभपौडिता (घ) महिषी भवितुमर्हति' इति । शिवपटधारी प्राह, 'सत्यमुपलक्षितम्, एषा अवन्तिपुत्र्यामनन्तकीर्तिनाम्नः सार्धवाहस्य वनिता यथार्धनाम्नी (ङ) नितम्बवती नाम । सौन्दर्यविस्मितेन यथा 'आलिखिता' इति ।

स तु कलहकण्टको नाम तदाकर्ण्यैव जगामोज्जयिनीम् । तत्र देवज्ञी नाम भूत्वा भिक्षामिषेण तद्गृहं गत्वा तामव-
लोक्य नितरां मन्मथवसंवदः पौरमुख्येभ्यः (च) तत्रत्यप्रशान-
रक्षामयाचत अलभत च । क्रमेण च कामपि यमणिकां (छ) वशीकृत्य दूतिकाकार्याधिं शिञ्चयित्वा नितम्बवतीसकाशं प्राहिणोत् । सा तु धूर्त्ता 'पुत्रवती भव' इति तामाशिषा संवर्द्धा विविधालाप-
मकरोत् । ततश्चान्धेयुः पुनरागत्य प्राब्रवीत् 'वस्त्रे ! भर्त्ता तव पाण्डुरोगग्रस्तः अग्रते भोगे चासमर्थः, मम चाशीर्वादोऽवितथः, न च शक्यं तस्य विन्नमप्रतिकृत्यापत्यमस्मान् (ज) लब्धुम् । तत् प्रसोद, निशि महुपनी-

पाण्डुवर्णा, पीतभागाङ्केतकीपरागमप्रिभा इत्यर्थः, येतपीतनिश्रवणां इति यावत्, रक्तहीनेति भावः, ("हरिचः पाण्डुरः पाण्डुः" इत्यमरः । "पाण्डुस्तु पीतभागाङ्केतकीधूलिसन्निभः" इति शब्दार्णवः) । मुण्डच्छविः षटनखान्तिः । प्रीषितभर्त्तृका विदेश्यपतिका । प्रवासचिह्नस्य विदेश्यपतिकालक्षणस्य । वेण्याटीः केशवन्धनस्य, एकवेणीधरत्वादिरूपस्येति भावः, आदिपटेन शरीरासंस्कारादेयङ्गणम् ; ("वेणी कच्छल वस्त्रे स्यात् नदीनां सङ्गमेऽपि च" इति विश्वः) ।

(घ) नातिपुंस्त्वस्य नातिपुरुषत्वस्य, अल्पसम्भोगशक्तिकस्य इत्यर्थः । यथाहंति ।— यथाहंः यथोचितः, स्वतादृश्यानुदप इति यावत्, यः सम्भोगः कामोपभोगः, तस्य अलाभेन अपायगा, पौडिता दुःखिता ।

(ङ) उपलक्षितम् अनुमितित्यर्थः । यथार्धनाम्नी सार्धवनिता, विशाल-
नितम्बत्वादिति भावः ।

(च) नाम इति चण्डीके, कपटेन देवज्ञी भूत्वैत्यर्थः । भिक्षामिषेण भिक्षाच्छलेन । पौरमुख्येभ्यः पुरवासिषु श्रेष्ठेभ्यः ।

(छ) यमणिकां बौद्धधर्म्यासिनीम् ।

(ज) भोगे वनितासम्भोगे । आशीर्वादः "पुत्रवती भव" इत्येवंदपाशीर्षजनम् । अविशतथः अत्यर्थः । अन्तर्गतस्य प्रतिधारणकत्वात् । अस्मात् वृद्धत्वासिजः इत्यर्थः ।

तस्य कस्यचिन्नन्ववादिनः (भ) करे चरणमर्पयित्वा तदभिमन्वितेन चरणेन प्रणप्रकुपिता नाम भूत्वा भर्तारसुरसि प्रहर्त्तुमर्हसि, ततोऽसौ भर्ता नीरोगोऽपत्योत्पादनक्षमो भविता; नात्र शङ्का कार्या' इति । सा तु सरला तद्वचसि विश्वस्ता निशायां तथा उपनीतस्य तस्य कलहकण्ठकस्य हस्ते यावत् स्वचरणं न्यस्यति, तावदेव स धूर्त्तस्त्रहस्रमूले कुरिक्कया किमप्यालिख्य नूपुरमेकं चरणादाक्षिप्य (ज) द्रुतम् अपासरत् ।

सा तु सत्वासा स्वमेव दुर्नयं गर्हमाणा तं व्रणं पटबन्धनेनाच्छाद्य आमयापदेशेन (ट) त्रिचतुराणि दिनानि शयनपरा अतिष्ठत् । स तु धूर्त्तः 'विक्रेष्ये' इति तैन नूपुरेण तमनन्तकीर्त्तिम् (ठ) आससाद् । स दृष्ट्वेव 'मङ्गह्रिण्या एष नूपुरः कथं त्वयोपलब्धः?' इति तमपृच्छत् । स तु निर्वन्धपृच्छयाऽपि यदा न किञ्चित् अब्रवीत् तदाऽसौ वयिक्क् "स्वनूपुरयुगलं प्रेषय" इति गृह्णीं सन्दिदेश । (ड) सा तु सलज्जं सत्वासञ्च 'अथ रात्रौ कापि खलितः (ढ) अन्विष्टोऽपि नाधिगत एकः, अयं पुनरपरः' इति द्वितीयं प्राहिणोत् । अथ समवेतेषु वयिक्क्वर्गेषु स धूर्त्तः पुनः पुनरनुयुक्तः (ण) सविनयमवादीत्, 'विदितमेव भवतां यथाऽहं श्मशानरक्षणे नियुक्तः तदुपजीवी तिष्ठामि, धूर्त्ताश्च कदाचिन्मद्दर्शनभीरवः निशि दहैयुरपि श्वाजीति निशास्त्रपि श्मशानमविशये । पूर्वद्युर्निशि कामपि दग्धादग्धं (त) श्वभाकर्षन्तीं चिताया नारीमालोक-

(भ) मन्ववादिनः मन्ववभावम लक्ष्मीप्रणशौलभ्य ।

(ज) सा नितम्बवती । विश्वस्ता सञ्जातविश्वासा । तथा श्रमणिकथा । न्यस्यति स्थापयति । आक्षिप्य आक्षिप्य ।

(ट) स्वमेव निजमेव, आत्मकृतमेवेत्यर्थः । दुर्नयं दृष्टेष्टितम्, न्यायविगर्हिता-चरणमित्यर्थः । गर्हमाणा निन्दनी । व्रणं कुरिक्काकृतं क्षतम् । पटबन्धनेन बन्धन-बन्धनेन, बन्धनखण्डेन बद्धा इत्यर्थः । आमयापदेशेन रोगच्छलेन ।

(ठ) सः कलहकण्ठकः । अनन्तकीर्त्तिं नितम्बवत्याः भर्तारम् ।

(ड) निर्वन्धपृच्छया अत्यावृष्टेण जिज्ञासया । सन्दिदेश आज्ञापयामास ।

(ढ) खलितः भ्रष्टः, पदात् पतित इत्यर्थः । (ण) अनुयुक्तः पृष्टः ।

(त) दग्धादग्धं किञ्चिद्दग्धं किञ्चिददग्धम्, असस्यदग्धमित्यर्थः ।

यम् । अर्थलोभात् साहसमवलम्बा सा भया गृहीत्वा शस्त्रिकया (घ)
 चोरमूले किञ्चिदालिख्य नूपुरमेकं पदादाक्षिप्य च मुक्ता पलायिष्ट ।
 एष तावदस्यागमः, (द) परं भवन्तः प्रमाणम्' इति ।

ततो विमर्शेण तस्याः शाकिनीत्वं (घ) पौरैर्निश्चितम् । भर्त्सा च सा
 परित्यक्ता तस्मिन्नेव श्मशाने बहु विलप्य मर्त्सुकामा तेन धूर्त्तेन नक्तं (न)
 पादयोर्निपत्य अनुनीता अगथा तप्राणवह्णभा आसीत् । तदुक्तं
 'दुष्करसाधनं प्रज्ञा' इति' ।

एतदाकर्ण्य ब्रह्मराक्षसो मामपूजयत् । तस्मिन्नेव क्षणे सहसा
 अम्बरतलात् मुक्ताफलथूलाः सलिलविन्दवोऽपतन् । अहन्तु 'किमिदम् ?'
 इति उच्चक्षुः (प) आलोक्यं कमपि राक्षसं कामय्यङ्गनामाकर्षन्तम् ।
 'कथमयमकामामनाचारो हरति !' इति गगनगमनमन्दशक्तौ अशस्त्रे च
 मयि तयमाने (फ) स तु ब्रह्मराक्षसः 'तिष्ठ रे पाप ! कापहरसि ?'
 इति भर्त्सयन् उत्पत्य तेन राक्षसेन समसृज्यत । तान्तु रोषादन-
 पेक्षापविह्वाम् (व) अन्तरीक्षादापतन्तीमहसुसुखः प्रसारितोभयकरः
 अग्रहीयम् । गृहीत्वा च वेपमानां सम्मौलिताक्षीं मदङ्गस्यर्शेनोद्भिन्न-
 रोमाञ्चां ताम् अनवतारयन्नेव निर्वर्ण्य (भ) सप्राणवह्णभां राजकन्यां

(घ) शस्त्रिकया कुरिकया, ("खाच्छस्त्री चासिपुत्री च कुरिका चासिधुका"
 इत्यमरः) ।

(द) अस्य नूपुरस्य । आगमः प्रातिदिवरणमित्यर्थः ।

(घ) विमर्शेण विचारेण । तस्याः चित्तस्ववत्याः । शाकिनीत्वं कालिकायाः
 सहचरौविशेषत्वम् ।

(न) नक्तं रात्रौ । (प) उच्चक्षुः ऊर्ध्वीकृतदृष्टिः ।

(फ) अकामां निरभिलाषाम्, अननुरक्तमित्यर्थः । अनाचारः सदावहार-
 विवर्जितः । शरनेति ।—गगनगमने आकाशमार्गे उत्पतन्ने, मत्ता पाटवक्षीना, शक्तिः
 सामर्थ्यं यस्य तद्याभूते । तप्यमाने पीड्यमाने ।

(व) ताम् अपाङ्गशमाशामहनाम् । अनपेक्षापविह्वाम् अनपेक्षया औदासीन्येन,
 ब्रह्मराक्षसेन सच्च युद्धोपस्थितिरिति भावः, अनपेक्षां परित्यक्ताम् ।

(भ) वेपमानां क्षुब्धमानाम् । सम्मौलिताक्षीं सुदितनेनाम् । अनवतारयन्नेव
 भूमौ अस्थापयन्नेव । निर्वर्ण्यं दृष्ट्वा ।

कन्दुकवतीमिवालक्षयम् । तावन् तावपि राक्षसब्रह्मराक्षसौ परस्परं
सम्प्रहारेणाक्षययताम् । (म) अहन्तु तां पुलिने (य) समवरोय्य समाश्रास्य
अपृच्छं, 'किंनिदम्?' इति । सा तु तिर्य्यङ्गामभिवोच्य जातप्रत्यभिज्ञा
सकरुणमरोद्गीत्, अब्रवीच्च, 'नाथ! त्वद्दर्शनादुपोदरागा (र) अहं
चन्द्रसेनया त्वत्कथाभिरिव समाश्रासिताऽस्मि । अत्रान्तरे (ल) पापेन
मद्भ्रात्रा त्वां समुद्रे मज्जितं श्रुत्वा सखीजनं परिजनञ्च वच्चयित्वा
जीवितं त्यक्तुकामा एकाकिनी क्रीडावनसुपागमम् । तत्र मामसौ
पापः अवक्रमत । (व) ततः सोऽग्रं मया भीतयाऽवधूतप्रार्थनः मां
स्फुरन्तीं गृह्णीत्वा गगनमुदपतत्, अभवच्च साम्प्रतभवसितः । (श)
अहञ्च देवात् तवैव जीवितेश्च हस्ते पतिता' इति ।

एतदाकर्ष्य तया सह नावमध्यारोहन् । मुक्ता च नौः प्रतिवातं
नीयमाना तमेव दामल्लिप्तं प्रत्युपातिष्ठत्, अब्रवीत्तश्च वयमग्रमेण ।
'तनयस्य तनयायाञ्च नाशात् तुङ्गवन्वा सकलत्र एव गङ्गारोधसि
अग्रशनेनोपरन्तुं प्रतिष्ठते, सह तेन मर्तुमिच्छति अनुरक्तः पौरजनः'
इति अश्रुमुखीयां प्रजानामाक्रन्दं (ष) ष्टगवन् अहं सत्वरं समेत्य अस्मै
राक्षे यथावत्तमाख्याय तदपत्यद्वयं समर्पयम् । प्रीतेन तेन जामाता
कृतोऽस्मि । तत्पुत्रश्च मदनुजीवी जातः, चन्द्रसेना च निर्बाधं
कीशदासमभजत । ततश्च सिंहवर्मसाहाय्यार्थमागत्य मर्तुंस्ते दर्शनमुख-
मनुभवामि" इति ।

(म) अक्षययताम् अनाशययताम् ।

(य) पुलिने सरोवरतीरे इत्यर्थः ।

(र) सा कन्दुकवती । तिर्य्यङ्गवक्रभावेन, अपाङ्गवोचनेत्यर्थः । जातप्रत्यभिज्ञा
स्युतमत्परिचया, मां परिचिन्वतीत्यर्थः । उपोदरागा सञ्जातापुरागा ।

(ल) अत्रान्तरे अस्मिन्नवकाशे । (व) असौ राक्षसः । अवक्रमत प्रार्थितवान् ।

(श) अवधूतेति—अवधूता अवज्ञाता, प्रार्थना याञ्जा यस्य तादृशः ।
स्फुरन्ती कम्पमानाम । अवसितः विनष्टः ।

(ष) गङ्गारोधसि जाङ्गवीतटे । अग्रशनेन उपवासेन । उपरन्तुं मर्तुम् ।
आक्रन्दं क्रन्दनम् ।

श्रुत्वा राजवाहनः “चित्रं देवगतिः, पुष्कलः पुरुषकारः” (स) इति तमभिनन्द्य मन्त्रगुप्ते हर्षोत्कृष्टं चक्षुः पातयामास ।

इति षष्ठोच्छ्वासः ।

अथ सप्तमोच्छ्वासः ।

मन्त्रगुप्तचरितम् ।

सोऽब्रवीत्, “देव ! नगरन्युगतस्य (क) ते गतिं ज्ञास्यन् कदाचिदहं गतः कलिङ्गनगरम् । तत्र प्रमशानसन्निकृष्टस्य कस्यचित्तरोः किसलय-सम्भृते (ख) तले स्थित्वा निद्रामभजे । निश्रीथे शीतवातस्पर्शात् गतनिद्रः ‘कथं खड्गेनानेन दग्धसिद्धेन रिरंसाकाले निदेशं दिक्षता जन एष रागाविष्ट इत्थं विरक्तोक्तः, अपि क्रियेत केनचिच्छक्तिमता अस्य सिद्धेरन्तरायः ?’ (ग) इति किङ्करस्य कातरं विलपितमाकर्ण्य ‘क एष सिद्धः ? का च सिद्धिः ? किञ्च किङ्करेण करिष्यति ?’ इति दिदृक्षुः तद्गतया दिशा किञ्चित् सविधवर्ती नरास्थिरकलरचितालङ्कारं भस्म-कृताङ्गरागं जटिञ्जं हिरण्यरेतसि तिलसिद्धार्थादीन् विकिरन्तं (घ)

(स) चित्रा अभ्यर्थेयम् । पुष्कलः मनोरमः, कार्यसाधकत्वात् सुनादरेण आशयशोभ इति भावः । पुरुषकारः पौरुषः ।

(क) नगरन्युगतस्य पर्वतविवरं प्रविष्टस्य । (ख) किसलयसम्भृते नवपल्लवास्तृते । (ग) खलेन दुर्जनेन । दग्धसिद्धेन भस्मवत् तुच्छतापसिनेत्यर्थः. तापसाधसे-नेति यावत् । रिरंसाकाले रक्तोच्छ्वासमुपस्थितौ । निदेशम् आज्ञाम् । दिक्षता दातुमिच्छता, कुर्वता इत्यर्थः । जन एष भद्रूपोऽयं जनः । रागाविष्टः कान्ताऽनु-रागेण विवशोक्तः, अनुरागविह्वल इत्यर्थः । इत्थम् अनेन प्रकारेण, रिरंसाकालेऽपि विज्ञोत्पादनेनेत्यर्थः । अपि सम्भावनायाम् । सिद्धेः साफल्यलाभस्य । अन्तरायः विघ्नः ।

(घ) तद्गतया दिशा यत् किङ्करविलपितमाकर्णितं तस्यां दिशि इत्यर्थः ।

श्रीम् । तस्याग्रे कोऽपि किङ्करः तिष्ठति । सोऽनेन निकृष्टाऽऽश्र-
 ष्टः (ङ) 'गच्छ, कलिङ्गराजस्य कर्देनस्य कन्यां कनकलेखां नाम
 द्वादिद्वानय' इति । तेन च तत्क्षणादानीतां वासकम्पित-
 'हा तात ! हा मातः !' इति क्रन्दन्तीं केशेषु गृहीत्वा
 कर्तितुमचेष्टत । अहन्तु भटिति तस्य हस्तात् तमसि-
 तेन तस्य शिरश्छित्त्वा कस्यचित् सालतरोः स्तम्भे न्यधिषि । (च)
 य स किङ्करः प्रहृष्टः प्रोवाच, 'आर्य्य ! अनार्य्यस्यास्य पार-
 अय मोचितोऽस्मि कल्याणिना, साधु कृतं यदेषः पापः
 नेकेतनं नीतः ; तदत्र दयानिधेर्भवतः काञ्चिदाज्ञां चिकीर्षति
 ः, आदिशतु भवान्' इति प्राणंसीत् । (छ) आदिशच्च तं,
 इयमक्षेशार्हा राजनन्दिनी अनेन दुराचारेण अत्यर्थं क्षोशिता,
 स्वनिलयं, नान्यदितः (ज)किञ्चिन्मे प्रियमस्ति' इति ।
 कर्ण्यं सा चञ्चलतारकां दृशं तिर्यक् सञ्चारयन्ती रागलज्जा-

सप्तमोच्छ्वासः, किञ्चित् सन्धीपं गत्वा इत्यर्थः, अहमिति शेषः । नरति । —
 इमानवानाम्, अष्टिशकलेः कङ्कालखण्डैः, रचितः कल्पितः, अलङ्कारः
 न यस्य वा तादृशम् । भस्मेति । — भस्मना भूत्वा, कृतः सम्पादितः, अङ्गरागः
 ि येन तादृशम् । जटिलं जटाधारिणम् । द्विरप्यरेतमि अथौ ।
 — तिलाश्च सिद्धार्थाः श्वेतसर्षपाश्च आदयो वेषां तान्, होमोयद्रव्यविशेषा-
 न्चकिरन्तं प्रेषिपन्तम् ।

निकृष्टाश्रवेण नीचाभिप्रायेण । आदिष्टः आज्ञतः ।

आच्छिद्य आकृत्य । तेन अविना । तस्य सिद्धस्य । स्तम्भे काण्डदेशे ।
 ापितवान् ।

। न्नायस्य असाधोः । पारतन्त्र्यात् पारवश्यात्, अधीनतापाशादित्यर्थः ।

मङ्गलाश्रवेण, भवतेति शेषः । कोनाश्रिति । — कोनाश्रस्य यनस्य,
 नाशनामानः कदर्थ्यः कर्षको यमः" इति शाश्वतः) निकेतनं भवनम् ।
 ष्यामं कृतवान् ।

अपक्षेशार्हा क्षेशभोगायोग्या, सुकुमाराङ्गीति भावः । स्वनिलयं

[। इतः अस्मादधिकम् ।

ऽन्तरवर्तिनी किमपि मन्दमधुरमभाषत, 'आर्य्य ! किमर्थमिमं जनं कालहस्तादाच्छिद्य रणरणिक्वावाहिनि अनङ्गरागसागरे निक्षिपसि ? यद्यस्ति दया अस्मिन् जने, तदा त्वया अनन्यसाधारणः (भ) क्रियतामर्थं जनशरणसेवायाम् । यदि च कन्यापुरे रहस्यभेदादनर्थं आशङ्क्यत, तदपि नास्ति, रक्ततरा ह्ये नः (ज) सख्यः यथा न कश्चिदेतत् ज्ञास्यति तथा यतित्यन्ते' इति । अहं च तद्दर्शनेन नितरां रागपूर्वकं किङ्कर-मगादिषुम्, 'इयं चार्वङ्गी यथा कथयति तथा चेन्नाचरिथं नयेत् मदनः क्षयेन अन्त्यां दशां, तत् सहानया हरिणाच्या (ट) जनमिमं कन्यकागारं नय' इति । नीतश्चाहं तेन किङ्करेण राक्षसेन कन्यकापुरं तत्रैकदेशे (ठ) प्रियानिदेशात् क्षयमतिउम् । सा च सर्वाः सखीः निद्रिताः हस्तपरामर्शेन प्रबोध्य सर्वे क्षतान्तं तास्यः कथयित्वा ताभिः प्रणताभिरतिगौरवात् पूज्य-मानं मां निजनिकेतनम् (ड) अनैषीत् । ततश्चाहं सखीजनेनातिदक्षिणेन दृढतरौकतस्नेहनिगडः तथा सङ्गत्य (ढ) सुखेन कालमगमयम् ।

कदाचिन्मधुमासे कलिङ्गनाथः सहाङ्गनाजनेन तनयया सकलेन च पौरजनेन तयोदशदिनानि सागरतीरकानि क्रौडारसेन कालं नयन् अश्वनाथेन जयसिंहेन रन्त्यान्वेष्टिणा अनेकबलसमेतेन द्रागा-

(भ) रागेति ।—रागलज्जयोः अनुरागवपयोः, अन्तरवर्तिनी मध्यस्थिता, अनु-रक्ता लज्जिता च सतीत्यर्थः । इमं जनं मादृशं जनम् । कालहस्तात् यमोपमसिद्ध-कवलादित्यर्थः । रणरणिक्वावाहिनि उत्कण्ठारूपप्रवाहवति । अनङ्गरागसागरे क्षामावेशजानतानुरागाद्यर्थे ।

(ज) रहस्यभेदात् गुह्यविषयप्रकाशात् । अनर्थः विपत्तिः । रक्ततरा अत्यर्थ-मनुरागिण्यः । नः अस्माकं, मनेत्यर्थः ।

(ट) अन्त्यां दशां अरमावस्थां, मरणमित्यर्थः । हरिणाच्या स्वगनयनया ।

(ठ) तत्र कन्यकापुरे । एकदेशे एकस्मिन् अंशे ।

(ड) निजनिकेतनं स्वायामं, निजप्रयत्नद्वित्यर्थः ।

(ढ) अतिदक्षिणेन अतिसरलेन, अशुदारेण वा, ("दक्षिणे सरलोदारौ" इत्यमरः) । दृढेति ।—दृढतरौकतः अत्यर्थं प्रगाढौकतः, स्नेहः प्रेम एव, निगडः शङ्कलः यस्य तथाभूतः, अतिप्रगाढप्रणयशङ्कलावद् इत्यर्थः । सङ्गत्य निखिला ।

गत्यागृह्यत सकलतः । (ग) सा च प्रिया मे सद्यः सखीजनैर्नानौयत (त) तं देशम् । अहन्तु तां प्रियां चिन्तयन् किंकर्तव्यविमूढोऽतर्कयः, 'गता सा कलिङ्गराजकन्या पिटभ्यां सहारिहस्तं, निरस्तधैर्यैः स राजा नियतं तां सञ्जिष्टचेत्, तदसह्यं च सा सती गररसादिना सद्यः सन्तिष्ठेत, तस्याञ्च मृतायाम् अयं जनो हन्येत कामेन, काऽत्र गतिः ?' (घ) इति ।

अत्रान्तरे अश्वदेशात् कश्चिदग्रजन्मा (द) समायातः । तन्मुखात् श्रुतं 'जयसिंहेन जिघांसितः (घ) स कर्दनः कनकलेखादर्शनजेन रागेणैव अरच्यत । सा च राजदारिका यक्षेण केनचिदाविष्टा (न) न तिष्ठति कस्याप्यग्रे नरस्य । जयसिंहश्च तन्निराकरणार्थं नानाचिकित्सकादि-सङ्घेन आयस्यति, न चास्ति सिद्धिः' (प) इति ।

अहन्तु तदाकर्णं सञ्जातप्रत्याग्रः जटाचौरकन्याधरः सन्यासौ भूत्वा कांश्चित् शिष्यान्ग्रहोषम्, अकार्षञ्च तान् नानाऽऽश्चर्यक्रियाविप्र-लब्धात् जनादाहृतान्वस्त्रादिदानेन अत्यन्तानुरक्तान् ; अयासिषञ्च (फ)

(ग) मधुमासे चैत्रमासे, वसन्तकाले इति यावत् । रत्यान्वेविष्या किद्रानुसन्धा-यिना, कलिङ्गनाथस्य अनवधानताडपसवसरमनुसन्धता इत्यर्थः । अश्वनाथेन अश्वदेशाधिपेन । अनेकबलसमेतेन बहुसैन्ययुक्तेन । द्राक् भटिति, अतर्कितभावे-नेत्यर्थः । सकलतः सखीकः, सपरिजन इति भावः ।

(त) अनौघत नीता । (घ) पिटभ्यां मातापिटभ्याम् । सञ्जिष्टचेत् सङ्घो-सिच्छेत, अवश्यमेव आत्माधीनोक्तुं यतिष्यते इति भावः । तदसह्यं तदसह्यम् । गररिति ।—गरः उपविषं अविमविषं वा, ("गरी खरायां करणे क्लीवं नोपविषे विषे" इति मेदिनी) रसः विषं, तदादिना, (अङ्गारादौ विषे भोर्व्यं गुणे रामे द्रवे रसः" इत्यमरः) । सद्यः तत्क्षणे एव । सन्तिष्ठेत स्थियेत । गतिः संपाद्यः ।

(द) अत्रान्तरे अश्वदेशात् । अग्रजन्मा ब्राह्मणः ।

(घ) जिघांसितः इत्युक्तिः ।

(न) सा कनकलेखा । राजदारिका राजमुता । आविष्टा आक्रान्ता, अधि-ष्ठिता इत्यर्थः ।

(प) तन्निराकरणार्थं यच्चावेशदूरीकरणार्थम् । आयस्यति प्रयतते, क्रियति इत्यर्थो वा । सिद्धिः साफल्यम् ।

(फ) जटा ।—जटा, चीरं बद्धखण्डं । कौपीनमिच्छन्ः

अन्यनगरम् । तत्र कस्यचित् महासरसस्तोरकानने कृताश्रमः शिष्य-
वर्गैरित्यमकीर्त्यं दिशि दिशि 'य एष यतिः सरस्तोरे स्थण्डिलशायी
तिष्ठति, तस्य सर्वाणि सरहस्थानि सषडङ्गानि कृन्दांसि रसनाग्र-
वर्त्तौनि अन्यानि च शास्त्राणि, यस्य यत् ज्ञातुमिच्छा स्यात्
स तत्सकाशात् तस्य निर्णयं करोतु, अस्य नालीकं किञ्चिदपि,
मूर्तिमान् दयाराशिरयम्, अस्य चरणरजसा शिरसि स्पृष्टस्य
चिकित्स्वकैरप्रतिकार्यस्य व्याधेरुपशमः स्यात्, न तस्य शक्तेः शक्य-
मियत्ताज्ञानम्' (ब) इति ।

इयञ्च वार्त्ता कर्णपरम्परया तस्य राज्ञो जयसिंहस्य श्रुतिपथम् (भ)
अगात् । स च अहरहरागत्य आदरातिशयेन शिष्यान् मे सन्तोष्य
तन्मुखेन काङ्क्षितार्थसाधनाय (म) मामयाचत । अहन्तु ध्यानधीरः
सहैलं निरीक्ष्येनमकथयं, 'तात ! स्थाने एष हि यत्रः, तस्य कन्या-
रत्नस्य सर्वलक्षणसमेतस्याधिगतिः ससागरायाः पृथिव्याः आसादानाय
साधनं, न च स यत्रः तदधिष्ठायी केनचिन्नरेन्द्रेण प्रतिकर्त्तुं' (य) शक्यः ।

तादृशः । नानेति ।— नानाः विविधाः, आश्रयक्रियाः विषयजनककर्मोपष्ठानानि,
ताभिः विप्रलब्धात् प्रतारितात् । अयासिषम् अगमम् ।

(ब) कृताश्रमः रचितपर्वकुटीरः इत्यर्थः । इत्थं बन्धुनाश्रमप्रकारम् । अकीर्त्यं
प्राच्यं, प्रचारितोऽभवमित्यर्थः । यतिः सत्यासी । स्थण्डिलशायी व्रतवशात्
अनाक्तादितभूमौ शयिता । सरहस्थानि संगोपनीयानि, निगूढतात्यसहिता-
नीत्यर्थः, सोपनिषन्दि इति यावत्, ("रहस्या स्त्री नदीभेदे गोपनीयेऽभिधेयवत्"
इति मेदिनी) । सषडङ्गानि षड्भिः शिक्षाकल्पव्याकरणनिरुक्तकृन्दोऽप्योतिषा-
त्मकैः, षड्भ्यः अवयवैः सहितानि । कृन्दांसि पत्वारो वेदाः । पत्नीकं मिथ्या ।
चरणरजसा पदधूल्या । अप्रतिकार्यस्य अनिर्वाय्यस्य । इयत्ताज्ञानं परिमाणनिर्णयः,
सोमानिर्देशः इत्यर्थः ।

(भ) वाचां लोकवादः । श्रुतिपथं कर्णगोचरम् ।

(म) अहरहः प्रतिदिनम् । तन्मुखेन शिष्यद्वारा इत्यर्थः । काङ्क्षितार्थसाधनाय
अभिलषितप्रयोजनसम्पदानाय ।

(य) ध्यानधीरः समाधिनिश्चलः । सहैलं सावज्रम्, औदासीन्यमवलम्ब्य इति
शब्दः । तात इत्येव कान्ति शब्दः । ("ताते ते मायायं ताते" इत्यादि) ।

तदत्र सहस्र लीणि अहानि यैरहं यतिष्येऽस्य अर्थस्य (र) साधनाय' इति । तथाऽऽदिष्टे च हृष्टे ऋषे गते निशि निशि तमिस्रायां निशीथे तदेकतः सरस्तटं तीर्थसन्निकृष्टं खनित्रेण छिद्रीकृतान्तरालम् (ल) अकार्षम् । कृत्वा च घनशिलाच्छन्नच्छिद्राननं तत्तोरदेशं जनैरशङ्कनीयं प्रातः खनिकेतनं न्यशिश्रियन् । (व)

गते च दिनत्रये स राजा समागत्य कृताऽऽनतिः कृताञ्जलिश्च मत्पुरोवर्ती मया आदिष्टः, 'अनुद्योगिनं कदाचित् श्रियः न संश्रयन्ते, साधोयसा ते सञ्चरितेनाकृष्टचेतसा मया सरस्तथा संस्कृतं यथा तेऽय सिद्धिः स्यात्; तदय निशीथे गाहयित्वैतत् सरः सलिलतले अन्तःसञ्चारिणः वायून् सन्निगृह्य शयानिन जलसङ्घातस्याऽऽरटितं (श) क्षणात् जनिष्यमाणां श्रोतव्यम् । ततः शान्ते तद्रटिते क्षिन्नगालः किञ्चिदारक्तनयनः धेन आकारेण निर्यास्यसि, तमवलोक्य सर्वजना-

समेतस्य निखिलशुभविष्णुसंयुक्तस्य । अधिगतिः प्राप्तिः । आसादनाय प्राप्तौ । साधनम् उपायः । तदधिष्ठाथौ तस्यां कन्यायाम् अधिष्ठाता । नरेन्द्रेण विषवैद्येन, मन्दादिना भूताद्यपसारणाभिज्ञेन इति भावः, ("नरेन्द्रसु महीपाले विषवैद्ये च पुंश्वयम्" इति मेदिनी) । प्रतिकर्तुम् अपसारयितुम् ।

(र) येः अहोभिः । अर्थस्य तत्र प्रयोजनस्य ।

(ल) तमिस्रायाम् अश्वकारावतायां राक्षो । निशीथे षडैरात्रे, ("षडैरात्र-निशीथो ह्यौ" इत्यमरः) । एकतः एकस्यां दिशि । तीर्थसन्निकृष्टं तीर्थेण जलावतरणस्थानस्य, सन्निकृष्टं समीपम् । "तीर्थसन्निकृष्टम्" इति पाठे—जलावतरण-स्थानस्य किञ्चिद्दूरं इत्यर्थः । छिद्रीकृतेति ।—छिद्रीकृतं विषरौकृतं, कृतगर्भमित्यर्थः, अन्तरालम् अभ्यन्तरं यस्य तादृशम् ।

(व) घनेति ।—घनया स्थूलया, शिलया प्रस्तरखण्डेन, आच्छन्नम् आवृतं, छिद्राननं गर्भमुखं यस्य तादृशम् । अशङ्कनीयम् अतर्कणीयं, सन्देहायोग्यमित्यर्थः । न्यशिश्रियन् आश्रितवान्, गतवानित्यर्थः ।

(श) अनुद्योगिनं प्रयत्नविरहितम् । श्रियः सम्पदः । साधोयसा अतिमहता । संस्कृतं शोधितम् । गाहयित्वा प्रविश्य । अन्तःसञ्चारिणः देहमध्ये प्रवेशमाणां, निश्वासीच्छ्वासरूपानिति भावः । सन्निगृह्य सन्निकृष्य । जलसङ्घातस्य सलिलराशेः । आरटितं शब्दः, आलीङ्गनजनितम् इति भावः ।

नन्दजननं स यच्चः न श्रद्ध्यति (ष) अग्रतः स्थातुं, कन्यकायाश्च तस्या हृदयं सद्य एव त्वर्यतिसक्तं स्यात्, करतलगतञ्च भूमखलं, नात्र संग्रयः । इच्छसि चेदिसं विधिं नानाशास्त्रवेदिभिरधिष्णैरन्यैश्च हितैः आकलय्य जालिक-शतमानाय्य यथेष्टदृष्टान्तरालं सरः क्रियेत, सैनिकैश्च यथास्थानस्थितैः रक्षा विधेया ; कस्तत् जानाति यच्छिद्रेण (स) अरयश्चिकीर्षन्ति !!' इति । तत् तस्य हृदयहारि जातं, तदधिष्णतैश्च तदनुमोदितम् । (ह) स पुनर्मयोक्तः, 'राजन् ! अत्र तवाधिकारे चिरं स्थितं, न चैकत्र नः चिरस्थानं युक्तं, तत् कृतकृत्यः (क) पुनर्मां न द्रव्यसि । तव राष्ट्रे यत् अन्नादि आसादितं तस्य किञ्चित् अनुपकृत्य न गन्तव्यं, तच्चाद्य सिद्धम् । (ख) गच्छेदानीं गृहान्, यथासमयमागत्यार्थसिद्धये यतेथाः' इति । स किल कृतज्ञतां दर्शयन् भाविनि मद्भिरहे कातर इव गृहानयासीत् । अहञ्च निर्जने निशीथे सरस्तीररन्ध्रनिलीनः ईषच्छिद्रदत्तकण्ठोऽतिष्ठम् । स च राजा कृतयर्था-ऽऽदिष्टक्रियः स्थाने स्थाने कृतरक्षाविधानः निःशङ्कं सरःसलिलमगाहत् । यथाऽऽदेशं शयानञ्च तत्र सलिलतले तं कन्वरायां दृढं निगृह्य करचरणै-स्तथा प्राहरं यथा सद्यः प्राणानजहात् । (ग) आकृत्य च तच्छरीरं

(ष) क्लिन्नगावः आर्द्रदेहः । तम आकारम् । श्रद्ध्यति समर्थो भविष्यति ।

(स) इमं विधिं मद्गुणैतद्विधानम् । नानाशास्त्रवेदिभिः विविधशास्त्रज्ञैः । अधिष्णतैः अध्यक्षैः, अनायादिभिः राजपुरुषप्रधानैरित्यर्थः । हितैः हितकाङ्क्षि-भिरित्यर्थः । आकलय्य विविच्य, सम्पन्ना इत्यर्थः । यथेष्टेति ।—यथेष्ट यथेच्छं, दृष्टम् अवलोकितम्, अन्तरालम् अभ्यन्तरदेशे यस्य तादृशम् । छिद्रेण रंग्रेषु, अनवधानतायाः सुयोगिन इत्यर्थः ।

(ह) तत् प्रकृत्यं महत्त्वम् । हृदयहारि मनीषरम्, अभिमतमित्यर्थः । अनुमोदितम् अनुमतम् ।

(क) सः राजा । चिरं दीर्घकालम् । नः अस्माकं, यतीनामिति भावः । कृतकृत्यः अनुष्ठितकर्तव्यः, सफलप्रयत्न इत्यर्थः ।

(ख) आसादितं लब्धम् । अनुपकृत्य उपकारमकृत्वा । सिद्धं सम्पन्नं, ततोपकारकरणादिति भावः ।

(ग) यथाऽऽदेशम् आदेशानुरूपं, आसवायून् निगृह्य इत्यर्थः । कन्वरायां दीवादेशे । अजहात् अत्यजत् ।

तीरच्छिद्रे निधाय नीरान्निरगच्छम् । सद्यः-सङ्गतानाञ्च सैनिकानां
तदव्यचिन्नीयत (घ) आकारान्तरग्रहणम् ।

अथ गजस्कन्धगतः राजभवनं प्रविश्य कथमपि निशां नीत्वा
प्रातः कृतनित्यक्रियः सिंहासनासीनः पार्श्ववर्त्तिनोऽमात्यादीन् प्रावीचं,
'दृश्यतां शक्तिरार्षीं, अथ नास्तिकानां (ङ) जायेत लज्जानतं शिरः ।'
ते च हर्षविस्मयाक्रान्तचेतसः 'जय प्रभो ! स्वतेजसा अतिशय्य दश
दिशः' इत्याशास्य (च) यथाऽधिकारमन्वतिष्ठत् । अहञ्च प्रियायाः सखीं
ग्रशाङ्गसेनां रहसि समागतामब्रुवं, 'कच्चित् (छ) अयं दृष्टस्त्वया जनः ?'
इति । सा मां निरीक्ष्य हर्षकाठां गता बद्धाञ्जलिः 'नितरां दृष्टः
यदि न स्यादैन्द्रजालिकस्य जालं, तत् कथयतु देवः किमेतत् ?'
इति सनिर्वन्धम् (ज) अकथयत् । अहञ्चास्यै सर्वं यथावदाख्याय तन्मुखेन
प्रियां प्रीणयित्वा तथैव दयितया निरर्गलीकृतातिसत्कृतकलिङ्गनाथ-
न्यायदत्तया सङ्गत्य अन्ध्रकालिङ्गराज्यं कलिङ्गनाथे न्यस्य अरिणा
लिलङ्गयिषितस्याङ्गराजस्य साहाय्यार्थं बहुभिः साधुनैः समागतः
सखिजनसमेतस्य देवस्य यादृच्छिकदर्शनसुखम् (झ) अनुभवामि" इति ।

(घ) अव्यचिन्नीयत अतिशयेनाद्भुतमिव आचरति अथ इत्यर्थः ।

(ङ) आर्षीं ऋषिसम्बन्धिनी । नास्तिकानाम् ईश्वरो नास्तीतिवादिनाम् ।

(च) अतिशय्य उल्लङ्घ्य, आक्रम्य इत्यर्थः । आशास्य आशीर्वचनमुच्चार्य ।

(छ) कच्चित् इति प्रश्नाद्यन्तव्ययम् ।

(ज) हर्षकाठाम् आनन्दप्रकर्षम्, आनन्दतिशयमित्यर्थः, ("काठा दाकडरिद्रायां
कालमानप्रकर्षयोः इति मेदिनी) । नितराम् अत्यर्थम् । जालं दम्भः, माया इति यावत्,
("जालं इन्द्रगवाक्षयोः । चारकानाथदम्भेषु" इति रत्नसः) । सनिर्वन्धं सायदम् ।

(झ) दयितया प्रियया, कनकलेखया इति यावत् । निरर्गलीति ।—निरर्गली-
कृतं निर्बोधं यथा तथा, अतिसत्कृतेन कृतातिभङ्गवद्धारण्य, कलिङ्गनाथेन
कलिङ्गाधिपेण कर्तव्येन, त्यागेन विधिना, यथाशास्त्रमित्यर्थः, दृश्यतां समापितया ।
न्यस्य समर्प्य । परिणा चण्डवर्मणा । लिलङ्गयिषितस्य लङ्गयितुमिच्छस्य, आक्रान्तस्ये-
त्यर्थः । साधुनैः वैश्वैः, ("साधुनं स्रुतसंस्कारैः कृत्यैः सिद्धौषधी गणौ" इति

तदाकार्यं देवो राजवाहनः “चित्रमिदं महासुनिर्दत्तम्” (ज)
स्मितविकसिताननस्तमभिनन्द्य विश्रुते दृष्टिं चित्रपि ।
इति सप्तमोच्छ्वासः ।

अथ अष्टमोच्छ्वासः ।

विश्रुतचरितम् ।

सोऽब्रवीत् “देव ! मयाऽपि पर्यटता विन्ध्याटव्यां कोऽपि कु
ष्टवर्षीयः क्वचित् कृपाभ्यासे क्लिश्यन् (क) दृष्टः । स तासगङ्गदम्
‘सहाभाग ! क्लिष्टस्य मे क्रियतां किञ्चित् साहाय्यं, मम प्र
हारिणीं पिपासां प्रतिकर्तुमुदकमुत्तोलयन्निह कूपे कोऽपि स
मनैकशरणभूतः पतितः, तं नाहम् उद्धर्तुमलम्’ (ख) इति ।
तदाकार्यं व्रतत्या कयाऽपि वृद्धमुत्तार्यं तच्च बालं कथमपि च
भिरङ्गिः फलैश्च पञ्चषैर्वृक्षात् पाषाणपातितैः प्रत्यानीतप्रान्त्य
भापाय तरुतलनिषस्यस्तं वृद्धमभाषे, ‘तात ! क एष बालः ?
भवान् ? कथमिसं देशमापथ (ग) आपदि पतितः ?’ इति ।

मेदिनी) । यादृच्छिकेति ।—यादृच्छिकं यदृच्छानिष्पन्नं, सहसा प्राप्तमित्यसं
दर्शनं साक्षात्कारः, तेन सुखम आनन्दम् ।

(ज) वृत्तं चरितम् ।

(क) कृपाभ्यासे कूपसमीपे । क्लिश्यन् विद्यमानः ।

(ख) प्राणापहारिणीं जीवनान्तकारिणीम् । प्रतिकर्तुं निवारयितुम् ।
वृद्धः । मनैकशरणभूतः मन एकमात्राश्रयस्वरूपः । बालं समर्थः, (‘‘अत्र
समर्थयोः’’ इत्यमरः) ।

(ग) व्रतत्या व्रतया, (‘‘वृत्तो तु व्रततिलता’’ इत्यमरः) । पञ्चषैः
षट् वा परिमाणसिधामिति, तथोक्तैः, पञ्चभिः षड्भिर्वा इत्यर्थः । पाषाण
प्रिक्तासुखप्रसिपेण अंशितैः । प्रत्यानीतेति ।—प्रत्यानीता इत्यावर्तिता, प्र

गङ्गदमवादीत्, 'महाभाग ! आसीत् विदर्भाधिपतिः परमधार्मिकः राजनीतिकुशलः पुण्यवर्मा नाम । तस्मिंश्च कालेनोपरते (घ) तत्सुतोऽनन्तवर्मा नाम तस्मिंश्चासनमध्यतिष्ठत् । स तु सर्वगुणसमृद्धोऽपि दण्डनीत्यां नातिकुशल (ङ) आसीत् । एकदा रहसि वसुरक्षितो नाम महामन्त्री तं दण्डनीत्यनुशीलने (च) सविशेषमनुसरोध, दर्शयामास च तदनुशीलनस्य फलमननुशीलनस्य च दोषम् ।

स तु तदाकर्ण्य 'स्थाने एव गुरुभिरुपदिश्यते, तथा क्रियते' इत्युक्त्वा अन्तःपुरगतः तद्वार्त्तां प्रमदानां सन्निधौ समाचष्ट । (छ) तत्र स्थितस्तस्य नर्मसचिवश्चित्तानुवृत्तिकुशलः सङ्गीतव्यापारनिपुणः परमार्मान्वेषणपरः सकलदुर्नप्रोपाध्यायः कामतन्त्रकर्णधारः कुमारसेवकी (ज) विहारभद्रो नाम सस्मितमभाप्रत, 'देव ! देवानुग्रहेण यदि कश्चित् भाजनं भवति विभूतेः, तं विविधकोशलेः प्रतार्थ्यं स्वार्थं साधयन्ति धूर्ताः ; सत्यक् नोतिशास्त्रपरिशीलनं केवलं क्लेशाय, नात्र अत्रापि (झ) सुखमुपकारी वा । यावता च नयेन विना न लोकयात्रा, स लोकत

असूनां, प्राणवायोः इत्यर्थः, वृत्तिः व्यापारः, अवस्थितिरित्यर्थः यस्य तादृशम् ।
आपाय कृत्वा । आपय प्राप्य ।

(घ) उपरते मृते ।

(ङ) दण्डनीत्यां राजनीती । नातिकुशलः नातिनिपुणः ।

(च) दण्डनीत्यनुशीलने राजनीतेर्विशेषणालोचनयाम् ।

(छ) स्थाने एव युक्तमेव । समाचष्ट अकथयत् ।

(ज) तत्र अन्तःपुरे । तस्य अनन्तवर्मणः । नर्मसचिवः परिहाससङ्घपरः, विदूषक इति भावः । परिति ।—परेषाम् अन्वेषां, नर्मं गुह्यव्यापार इत्यर्थः, तस्य अन्वेषणपरः अनुसन्धानदृष्टः, परच्छिद्रानुसन्धाननिरतः इत्यर्थः । सकलेति ।—सकलानां सर्वविधानां, दुर्नयानां दुष्टनीतीनाम्, असह्यवहाराणामित्यर्थः, उप-
ध्यायः आचार्यः, शिस्तक इत्यर्थः । कामेति ।—कामतन्त्रस्य अनङ्गव्यापारस्य, कर्णधारः नाविकः । कुमारसेवकः आशेषवपरिचारकः ।

(झ) भाजनं पात्रम्, आश्रय इत्यर्थः । विभूतेः ऐश्वर्यस्य । स्वार्थं निज-
संयोजनम् । अत्रापि अल्पमपि ।

एव असद्वः, न अत्र शास्त्राणां च । (ज) स्तनन्धयोऽपि विना उपदेशं जनन्याः स्तन्यं पिबति, तदपास्य अतियन्त्रणाम् (ट) अनुभूयन्तामिन्द्रिय-सुखानि । येऽयुप्रदिशन्ति 'इन्द्रियाणि जेतव्यानि, अरिषड्वर्गस्याज्यः, सामादिः उपायवर्गः स्वेषु परेषु च अजस्रं प्रयोज्यः, सन्धिविग्रहादि-चिन्तयैव नेयः कालः, स्वल्पोऽपि सुखावकाशो न देयः' इति, तैरपि धूर्तैः युष्मत्तश्चौर्यार्जितं धनं दासीगृहेषु (ठ) भुज्यते । ये च नीतिशास्त्रकाराः शुक्राङ्गिरसपराशरप्रभृतयः, तैः किमरिषड्वर्गो जितः? कृतं वा तैः शास्त्रानुष्ठानम्? तैरपि प्रारब्धेषु कार्येषु दृष्टे सिद्धासिद्धी । (ड) देवस्य किमनुपपन्नम्? सर्वलोकाराध्या जातिः, नवं वयः, दर्शनीयं वयुः, अपरिमिता विभूतिः, एतत् सर्वं सर्वभोग-वर्जितः सा कथा (ढ) वृथा । सन्ति ते दन्तिनां दशसहस्राणि, हयानां सन्नत्रयम्, अनन्तञ्च पादातं, पूर्णान्वेव हेमरत्नैः कोषगृहाणि, (ण) सर्व एव जीवज्ञोक्तः युगसहस्रं भुञ्जानः न क्षयं जेष्यति । जीवितं हि नाम क्षणिकं, तत्रापि भोगयोग्यं वयः अत्यल्पम्, अपण्डिताः

(ज) लोकायां संसारनिर्वाहः । लोकाः लोकव्यवहारदर्शनादेवेत्यर्थः । अत्र लोकधातोपयोगिनयज्ञाने । अर्थः प्रयोजनम् ।

(ट) स्तनन्धयोऽपि स्तन्यपायी शिशुरपि । स्तन्यं स्तनदुग्धम् । अपास्य परित्यज्य । अतियन्त्रणाम् अतिशयेन वन्धनं, सुखभोगस्य व्याघातकं नीतिशास्त्रानुग्रीहणमित्यर्थः ।

(ठ) जेतव्यानि वशीकर्याणि । अरिषड्वर्गः कामक्रोधलोभमोहमद-मात्सर्यरूपं रिपुषट्कम् । सामादिः साम दानं भेदः दण्डश्च । उपायवर्गः साधन-चतुष्टयं, ("भेदो दण्डः साम दानमित्युपायचतुष्टयम्" इत्यमरः) । स्वेषु स्वराट्टेषु । परेषु परराट्टेषु । नेयः यापनीयः । दासीगृहेषु गणिकालयेषु इत्यर्थः ।

(ड) सिद्धासिद्धी साफल्यसाफल्ये, कदाचित् साफल्यं कदाचित् असाफल्य-मित्यर्थः ।

(ढ) देवस्य राज्ञो भवतः । अनुपपन्नम् अनात्म, अप्राप्यं नास्तीत्यर्थः । जातिः जन्म, राजवंशे उत्पत्तिरित्यर्थः । अपरिमिता प्रसूता । सा कथा न कुरु ।

(ण) दन्तिनां इक्षिणाम् । हयानाम् चयानाम् । अनन्तम् अपरिमितम् । पदादातं पदातिसेवम् । कोषगृहाणि धनगाराणि ।

पुनरजयन्त एव ध्वंसन्ते, नार्जितस्य लवमपि आस्वादयितुमीहन्ते । (त) किं बहुना, राज्यभारम् अन्तरङ्गेषु समर्थ्य अस्मरःप्रतिरूपाभिरन्तः-पुरिकाभिः रममाणो गीतपानगोष्ठोश्च यथर्तुं अनुभवन् यथायं कुरु शरीरलाभम्' इति पञ्चाङ्गीस्पृष्टभूमिः अञ्जलिवुम्बितचूडः चिरं (थ) प्राणमत् ।

तदाकर्ण्य अन्तःपुरिकागणः प्राहसीत् । जननाथश्च सम्प्रहृष्टः ससुत्तिष्ठन् तं प्रणतसुःखाय- 'ननु हितोपदेशात् गुरवो भवन्तः, किं गुरुत्वविपरीतम् (द) अनुष्ठितम् ?' इति वदन् क्रीडाभिर्भरमतिष्ठत् ।

अथ वृद्धमन्त्रिणोपदिष्टं वचसा अनुमोदति स्म परं (ध) काव्यतः न अनुतिष्ठति स्म । क्रमेण नयन्ते तस्मिन् विद्वेषमेव अदर्शयत्, अभवच्च कामप्रवृत्तो (न) भोगसुखेषु नितरामासक्तः । एवं गते चन्द्रपालितो नामास्म क्रेदस्य वसन्तभानोर्मन्त्रियुक्तः पिष्टनिर्वासितो नाम भूत्वा बहुभिक्षारयौर्वङ्गीभिरनल्पकौशलाभिः शिल्पकारिणोभिरनेकैश्च प्रच्छन्न-किङ्करैर्गूढपुत्रपैश्च परिहृतोऽप्येत्य विविधकौशलैः विहारभद्रमात्म-सादकरोत्, अलभत च अमुनेव द्वारेण राजन्यास्यदम् । (प) स च

(त) चणिकं अणुव्याधि । अपच्छिताः मूर्खाः । अर्जयन्तः उपार्जनं कुर्वन्तः । लवमपि लेशमपि । ईहन्ते चेटन्ते ।

(ध) अन्तरङ्गेषु विश्वक्लेषु इत्यर्थः । गीतपानगोष्ठोः सङ्गीतमदपानसभाः । यथर्तुं कृत्वानुरुपम् । पञ्चाङ्गीति-—पञ्चानाम् अङ्गानां जानुदय-बाहुदय-मूर्ध्वरूपाणामवयव-पञ्चकानां समाहारः पञ्चाङ्गी, ("जानुवाहुदयं मूर्धा पञ्चाङ्गम्" इत्युत्पलिनौ) तथा स्पृष्टा भूमिः भवनिर्घेन तादृशः, अङ्गप्रसक्तं भूमिं स्पृशन् इत्यर्थः । अञ्जलीति-—अञ्जलिना संयुक्तकरद्वयेन. चुम्बिता स्पृष्टा इत्यर्थः, चूडा मौलिः, मसकमिति यावत् येन तादृशः । चिरं दीर्घं कालं व्याप्य ।

(द) गुरुत्वविपरीतं लघुत्वसूचकं प्रणाममित्यर्थः ।

(ध) परं क्विन्तु । (न) नयन्ते नीतिवेदिनि । कामप्रवृत्तः यथेच्छाचारपरायणः ।

(प) अस्मक्रेन्द्रस्य अस्मकदेशाधिपतेः । नाम इति अलौकिके, पित्रा चर्च निर्वासित इति कुलं कला इत्यर्थः । चारणेः कुशोलवैः, स्तुतिपाठकैरित्यर्थः, गायकै-रिति वा, ("चारणो गायकः समो" इति वैजयन्ती) । शिल्पकारिणोभिः चित्रकारी-भिरित्यर्थः । प्रच्छन्नकिङ्करैः निगूढभृत्यैः, भृत्यपरिचयेन अवस्थितैरित्यर्थः । गूढ-

लक्ष्मणः राजानं व्यसनानां गुणव्याख्याननि नितरां प्रीणयन् तदेका-
सक्तम् (फ) अकार्षीत् । असावपि राजा गुरुरूपदेशमिव तन्मत्तमन्ववर्त्तत ।
प्रकृतयश्च तच्छीलानुवर्त्तिन्यः विशङ्कलम् (व) असिन्वन् व्यसनानि । सर्वश्च
समानदोषतया न कस्यापि दोषान्वेषणे अयतिष्ठ । समानभर्त्तृ-
प्रकृतयश्च राष्ट्राध्यक्षाः स्वानि स्वानि (भ) राजस्वादीनि स्वयमभक्षयन् ।
क्रमेण आयद्वाराणि व्यशीर्यन्त, व्ययाश्च विभोर्विटविधेयतया (म) प्रतिदिन-
भवर्द्धन्त । सामन्तपौरजानपदाश्च समानशीलतया उपाकृष्टविश्रम्भेण राज्ञा
सजानयः पानगोष्ठीष्वभ्यन्तरीकृताः स्वं स्वमाचारम् (य) अत्यक्रामन् ।

पुरुषैः चरेः । आत्ममात् आत्माघोर्न, स्ववशीभूतमित्यर्थः । अमुना विहारभद्ररूपेण ।
वारिण उपारिण, विहारभद्रस्य साहाय्येनेत्यर्थः । आस्पदं प्रतिष्ठाम् ।

(फ) लक्ष्मणः प्राप्तच्छिद्रः, अवसरं बुद्धा इत्यर्थः । व्यसनानां कामज-क्रोधज-
दोषाणाम् ; व्यसनञ्च अष्टादशविधं, तथा च मनुः, "सृगयाऽक्षी दिवास्वप्नः परीवादः
स्त्रियो मदः । तौर्व्ययिकं इथाऽव्या च कामजो दशको गणः ॥ पेशुन्यं साहसं द्रोहः
वैर्ष्याऽमृशऽर्द्धदूषणम् । वाग्दण्डजञ्च पारुष्यं क्रोधजोऽपि गणोऽष्टकः ॥" इति ।
("व्यसनं विपदि भग्ने दोषे कामजकोपजे" इत्यमरः) । तदेकासक्तं केवलं व्यसनानु-
रक्तम् ।

(व) प्रकृतयः अमात्यादयः पौरवर्गाश्च, ("लिङ्गे स्वभावे प्रकृतिः
पौरामात्यादिभ्योनिषु" इति शाश्वतः) । तच्छीलानुवर्त्तिन्यः राज्ञः स्वभावानुकारिण्यः ।
विशङ्कलं यथेच्छं, निर्वाधमित्यर्थः ।

(भ) समानेति ।—समानाः तुल्याः, तुल्यस्वभावा इत्यर्थः, भर्त्ता अधिपतिः,
राजा इत्यर्थः, प्रकृतयः प्रजाश्च शेषां तादृशाः । राष्ट्राध्यक्षाः राजकार्येषु मुख्याधि-
कारिणः । स्वानि स्वानि निजनिजदृक्कगतानीत्यर्थः ।

(म) आयद्वाराणि अर्थागमोपायाः । व्यशीर्यन्त अक्षयन्, क्षयमगच्छन् इत्यर्थः ।
विभोः राज्ञः । विटविधेयतया विटानां धूर्तानां, विधेयतया वचनकारितया,
वशीभूततयेत्यर्थः, वैश्यासक्तलम्पटादीनां वचनानुसारिण्यः कार्यकारितया इति भावः ।

(य) उपाकृष्टविश्रम्भेण सज्जातविश्वासेन । सजानयः सद् जायया वर्त्तमाना
इति तादृशाः, सस्त्रीका इत्यर्थः, ("जायाया निङ्" इति समासान्तः) । पानगोष्ठीषु
मद्यपानसमासु—अभ्यन्तरीकृताः अन्तरङ्गीकृताः, प्रवेशिता इत्यर्थः । स्वं स्वमाचारम्
अन्तःप्रवृत्तानां विशुद्धितारक्षणेन राज्ञि सम्मानप्रदग्रन्थरूपञ्च कर्त्तव्यमाचरणम् ।

तदङ्गनासु च राजा ते च राजान्तःपुरिकासु (र) निर्भयं विहरन्ति स्म । सर्वस्य कुलाङ्गनाजनः क्विन्नचारित्रबन्धनक्षृणाय अपि न मत्वा भर्तृन् जारिषु (ल) अरमत । तन्मूलाश्च (व) विशादाः सक्रोधानामुदभवन् । अह्वयन्त च दुर्बजाः प्रबलैः । अपहृतानि धनवतां धनानि तस्करादिभिः । हतवास्ववा हृतवित्ता बधबन्धातुराश्च सुक्तकण्ठमाक्रोशन् (श) अश्रुकण्ठः प्रजाः । दण्डश्च अयथाप्रयुक्तो (ष) भयक्रोधावजनयत् । क्लृप्तकुटुम्बेषु लोभः पदम् (स) अधत् । विमानिताश्च तेजस्विनी मानिन अदहन्त ।

अस्मिंश्च समये अस्मक्रेन्द्रप्रयुक्ताः तीक्ष्णरसदादयो गूढपुरुषाः नानाविधकौशलेः प्रक्षपितप्रवीरमनन्तवर्मकटकं जर्जरम् (ह) अकुर्वन् । अथ वसन्तभानुर्भानुवर्माणां नाम वनचराधिपं प्रोत्साह्य अनन्तवर्मणा व्यग्राहयत् । (क) अनन्तवर्मा च तदाक्रान्त राष्ट्रपथ्यैतक्षमभियोक्तुं बलसमुद्यानम् (ख) अकरोत् । अस्मक्रेन्द्रश्च वसन्तभानुः सर्वेभ्यः सामन्तेभ्यः

(र) तदङ्गनासु सामन्तादीनां स्त्रीषु । ते सामन्तादयः । राजान्तःपुरिकासु राज्ञः अन्तःपुरवार्त्तमण्डिलामु ।

(ल) क्विन्नेति ।—क्विन्नं लुटितम्, अपगतमित्यर्थः, चारित्रं मौशील्यमेव, बन्धनं नियमनं येन तादृशः, पातित्रयनियमं दूरीकृत्य इत्यर्थः । तृणाय अपि न मत्वा तृणवत् चनाहृत्य इत्यर्थः, ("मन्यकर्मणि चनादरे विभाषाऽप्राणेषु" इति सूत्रेण चनादरार्थे कर्मणि चतुर्थी) । जारिषु उपपतिषु ।

(व) तन्मूलाः जारहृत्काः ।

(श) सुक्तकण्ठम् उच्चैःस्वरणेत्यर्थः । आक्रोशन् अरुदम् ।

(ष) दण्डः, राजकौशविचारजः इति शेषः । अयथाप्रयुक्तः अन्यायरूपेण विहितः ।

(स) क्लृप्तकुटुम्बेषु दरिद्रपरिवारेषु । पदं स्थानम् ।

(ह) अस्मक्रेन्द्रप्रयुक्ताः अस्मक्रेन्द्रशाधिपतिवसन्तभानुना नियुक्ताः । तीक्ष्णरसदादयः तीव्रविषप्रयोक्तृपण्डितयः । प्रक्षपितेति ।—प्रक्षपिताः प्रकर्षेण क्षपिताः नाशिताः, प्रवीराः प्रकृत्योधाः यत्न तादृशम् । अनन्तवर्मकटकम् अनन्तवर्मणः सेन्यम् । जर्जरं जीर्णं, नाशोन्मुखमित्यर्थः ।

(क) वनचराधिपं वनवासिकिरातादीनामधीश्वरम् । व्यग्राहयत् अयोधयत् ।

(ख) सदिति ।—तेन भानुवर्मणा, आक्रान्तः अवच्छिन्नः, राष्ट्रपथ्यैतः राज्यक्ष

प्राक् आगत्य अस्य (ग) प्रियतरोऽभूत् । अपरे च सामन्ताः प्रभुसाहाय्यार्थं समागताः नर्मदारोधसि (घ) शिविरं सन्नाविशन्त । अस्मिंश्च अवसरे राजा अनन्तवर्मा महासामन्तस्य कुन्तलपतिरवन्तिदेवस्य नर्तकीं क्षातलोवशीं नाम आह्वय चन्द्रपालितादिभिर्नृत्यमद्राचीत्, अतिरक्तश्च भुक्तवानिमां मधुमत्ताम् । (ङ) ततोऽभ्यकपतिः कुन्तलेश्वरम् एकान्तोऽवदत्, 'प्रसन्न एव राजा कलत्राणि नः परामृशति, कियत्यवज्ञा सोढव्या ? मम शतमस्ति दन्तिनां, पञ्च शतानि ते ; तदावां सभ्य्य सुरलेशं वीरसेनम् ऋषीकेशनेकवीरं कोङ्कणपतिं कुमारगुप्तं सासिक्यनाथं नागपालञ्च उपजपाव, ते च अवश्यम् अस्य विनयमसहमाना अस्मन्नतेनैव उपावर्तेरन् । (च) अथञ्च वनेचराधिपः भानुवर्मा प्रियं मे मित्रम्, असुना एनं दुर्विनीतम् अग्रतः अभियुक्तं पृष्ठतः प्राहरेम, कोषवाहनञ्च (छ) विमज्ज गृह्णीमः' इति ।

हृष्टेन च अमुना (ज) 'तथा अस्तु' इति स्वीकृते तानपि सामन्तानसौ वसन्तभानुः स्वमतावस्थापयत् । परेश्यश्च सर्वे मिलित्वा अनन्तवर्माणां

प्रान्तसीमा यस्य तादृशः । अभिधीकृतम् आकस्मितम् । बलसमुत्थानं सैन्योद्-
योगम् ।

(ग) अस्य अनन्तवर्मणः ।

(घ) नर्मदारोधसि नर्मदातटे ।

(ङ) महासामन्तस्य प्रधानसामन्तस्य । क्षातलोवशीं भूतलोवशीं, मर्त्यलोके सर्वशैतल्यपरमसुन्दरीमिति भावः । सुक्तरान् सभ्योऽं कृतवान् । मधुमत्तां मदा-
पानीयताम् ।

(च) परामृशति स्पृशति, बलात्करोतीत्यर्थः । सोढव्या चतुर्व्या । सभ्य्य
शिलित्वा । सुरलेशं सुरला नर्मदा नदी । तत्त्वमोपवात्तंदेशाधिपम् । ऋषीकेशम्
ऋषीकाख्यदेशाधिपम् । कोङ्कणपतिं कोङ्कणख्यदेशाधीश्वरम् । सासिक्यनाथं
सासिक्याख्यदेशाधीश्वरम् । उपजपाव भेदशाव, अनन्तवर्मणः अधीनतां लक्ष्यम्
उत्तेजयाव इत्यर्थः, (आशंसायां लोट्) । अविनयम् औद्धत्यम् । उपावर्तेरन् अव-
तिष्ठेरन् ।

(छ) कोषवाहनं कोषं धनागारं, वाहनं इत्यथादिवाच्यम् ।

(ज) अमुना कुन्तलेश्वरेणावन्तिदेवेन ।

व्यनाशयन् । वसन्तमानुश्च तत्कोषवाहनं शश्वेन सर्वान् सामन्तान्
अंशयित्वा (भ) आत्मसात् कृत्वा भानुवर्माणां कियत्संश्रिन सन्तोष्य अनन्त-
वर्मराज्यमग्रहीत् ।

अस्मिंश्च अवसरे मन्त्रिवृद्धो वसुरक्षितः कैश्चिन्मौलैः सम्भूय बालभिनं
भास्करवर्माणम् अस्य एव ज्यायसीं भगिनीं तयोद्वेषीयां मञ्जु-
वादिनीमनयोश्च मातरं महादेवीं वसुधरामादाय अपसर्पन् अस्यां
आपदी भावितया दाहज्वरेण देहमजहत् । (ज) किंकर्तव्यमृदेश्च अस्माभिः
नौत्वा माहिष्मतीं भर्तृहेमातुराय आत्रे सितवर्मणे सापत्या देवी (ठ)
दर्शिता । ताञ्च आर्यान् असौ अन्यथा अभ्यमन्यत । (ड) निर्भर्क्षितश्च तया
'सुतमित्यम् अखण्डचरिता राजानं चिकीर्षति' इति नैर्घृण्यात् बालभिमम्
अजिवांसीत् । (ड) इदन्तु ज्ञात्वा देव्या अहमाज्ञप्तः, 'तात नालीजङ्घ !
जीवता अनिनाभकेण यत् क्वचिदवधाय जीव, जीवियञ्चेदहमपि

(भ) शश्वेन चातुर्थ्येण । अंशयित्वा नाशयित्वा वञ्चयित्वा वा ।

(ज) मौलैः मृत्वादागतेः, कुलकमागतमृत्योरित्यर्थः । ज्यायसीं व्येष्टाम् । अनयोः
मञ्जुवादिनीभास्करवर्मणोः । महादेवीं महाराज्ञीम् । अपसर्पन् पलायमानः ।
अथाः वर्त्तमानायाः । भावितया अवश्यम्भाविनेन । अजहत् अत्यजत् ।

(ठ) किंकर्तव्यमृदेः कर्त्तव्यनिर्णयाद्यमेः । माहिष्मतीं तन्नामपुरीम् । भर्तृ-
हेमातुराय भर्तुः अनन्तवर्मणः, हेमातुराय द्वितीयाया मातुरपत्याय, वैसावियाय
इत्यर्थः, ("मातृकुलव्यासममृदुर्वायाः" इति मातृशब्दस्य षणि उदादेशः र-प्रत्ययश्च) ।
यथा—हेमातुराय द्वितीयाया मातुरपत्याय, अनन्तवर्मणो माता सितवर्मणो माता च
—राधामेव सत्यदानादिना पालिताय इत्यर्थः, क्लमादां प्रसूताय अनन्तवर्मणो माता
च पालिताय इत्यर्थो वा । देवी वसुधरा ।

(ड) आर्यां साध्वीम् । असौ सितवर्मा । अन्यथा अन्यप्रकारं, आटजायां प्रति
यादृग्व्यवहारः कर्त्तव्यः तादृशरीतमित्यर्थः । अभ्यमन्यते मनस्थामचरोत्, सतीत्व-
नाशाय प्रावर्त्तत इति भावः ।

(ड) अखण्डचरिता अखण्डचरिता, सतीत्यर्थः, इति मोक्षुण्डोक्तव्यगन्तव्या ।
नैर्घृण्यात् निर्देशत्वात्, ("घृणा दद्याऽनुकम्पा स्यादनुकीशः" इत्यमरः) । अजिवांसीत्
इदन्मेषीत् ।

एनमनुसरिष्यामि, ज्ञापय च मां क्षेमवार्त्ताम्' (ठ) इति । अहन्तु सङ्कुले राजकुले कथञ्चिदपसार्थ्य एनं विन्ध्याटवीं व्यगाहिषि । (ण) पादचार-
क्लान्तमेनं क्वचित् घोषे कानिचिदहानि विश्रमथ्य तत्रापि राजपुरुष-
सम्पातभोतो (त) दूरमपासरम् । तत्र अस्य दारुणपिपासापीडितस्य पयो
दातुकामः कूपेऽस्मिन् पतितस्त्वया एवमनुरह्यहीतः । त्वमेव अस्य शरण-
मेधि विशरणस्य (थ) राजसूनोः' इत्यञ्जलिमवगात् ।

'का जातिरस्य मातुः ?' इति पृष्ठे मया तेन (द) उक्तं, 'पाटलि-
पुत्रस्य वणिजो वैश्रवणस्य दुहितरि सागरदत्तायां कोशलेन्द्रात् कुसुम-
धन्वनीऽस्य माता जाता' इति । 'यदि एवमेतन्मातुर्मत्पितुश्चैको माता-
महः' इति सज्जेहं तमहं सखजे । (ध) वृद्धेन 'सिन्धुदत्तपुत्राणां कतमस्ते
पिता ?' इति अनुयुक्ते (न) 'सुश्रुतः' इत्युक्तवन्तं मामसौ श्रुत्वा भृश-
मनन्दत् । अहन्तु 'तं नयवलिप्तम् अश्लक्षं नयेनैषोऽमूल्यं बालमेनं
पित्रे पदे प्रतिष्ठापयेयम्' इति प्रतिज्ञाय 'कथमस्य लुधं क्षपयेयम् ?'

(ठ) चर्मकेषु बालकेन, (सहायं तृतीया) । अवधाय अपसरो भूत्वा,
सावधानेन इत्यर्थः । जीव प्राणान् रक्ष । जीवेयं प्राण्यां, जीविता स्थानित्यर्थः । एनं
वाक्यम् । क्षेमवार्त्तां कुशलवार्त्तान्तं, निर्दिष्टेन अस्मिन्निर्दिष्टान्तमित्यर्थः ।

(ण) सङ्कुले आकीर्णे, बहुजनव्याप्ते इत्यर्थः । अपसार्थ्य निर्गमय । व्यगाहिषि
प्रविशामि स्म ।

(त) पादचारक्लान्तं पद्भ्यां दीर्घपथपथ्येऽनेन परिशालनम् । घोषे आभीरपङ्गां,
(“घोष आभीरपङ्गी स्यात्” इत्यमरः) । राजेति ।—राजपुरुषाणां निवृत्तमपचीध-
रक्षिजनानां, सम्पातान समगमनात्, अस्मदनुसन्धानार्थेनेति भावः, भीतः अस्तः ।

(थ) शरणं रक्षिता, (“शरणं गृह्णरक्षितोः” इत्यमरः) । एधि भव । विशरणस्य
निराश्रयस्य, रक्षकविहीनस्य इत्यर्थः ।

(द) तेन नालीशङ्केन ।

(ध) एतन्मातुः एतस्य बालस्य, मातुः वसुधरायाः । सखजे आलिलिङ्गम् ।

(न) “सिन्धुदत्तपुत्राणां” इत्यत्र “पद्मोद्भवपुत्रयोः” इति पाठो युक्ततया
प्रतिभाति, पूर्वपीठिकायां सिन्धुदत्तस्यानुल्लेखात् सुश्रुतपितुः पद्मोद्भवेति नामत्वात्
यथा पद्मोद्भवस्य पुत्रइयमात्रत्वादिति । अनुयुक्ते पृष्ठे ।

इति यावदचिन्तयं, तावत् आपतितौ कस्यापि व्याधस्य त्रीनिपूजतीत्य (प) द्वौ सृगौ स च व्याधः । अहन्तु तस्य हस्तादिषुद्वयं कीदण्डञ्च आचिष्य सृगावबधिषं, तत्रैकः सपलाकृतः अपरो निष्यवाकृतः (फ) पपात । एकञ्च सृगं सृगयवे दत्त्वा अन्येन तयोरात्मनश्च वृत्तिम् (ब) अकार्षम् । तेन च कर्मणा तुष्टं किरातमपृच्छम्, 'अपि (भ) जानामि माहिष्मतीवृत्तान्तम् ?' इति । असौ आचष्ट, 'तत्र व्याघ्रत्वञ्चो विक्रीय अद्य एवागतोऽहं, किं न जानामि ? प्रचण्डवर्मा नाम चण्डवर्मानुजी मित्रवर्मदुहितरं मञ्जुवादिनीं लिप्सुरभ्येति, तेन एव उत्सवोत्तरा (म) पुरी' इति ।

तदाकार्यं कार्यं वृद्धमव्रवं, 'धूर्त्तां मित्रवर्मा दुहितरि सम्यक् प्रतिपत्या मातरं विश्वास्य तन्मुखेन बालकमाकृष्य जिघांसति, तत् प्रतिगत्य कुशलमस्य सहात्ताञ्च देख्ये रह्यो निवेद्य 'कुमारः शार्दूलभक्षितः' इति प्रकाशमाक्रोशः (य) कार्यः । स (र) दुर्मतिरन्तःप्रीतो वहिर्दुःखं दर्शयन्

(प) नयावभित्तं नीतिगर्वितम्, अहं राजनीतिकुशल इत्यभिमानिनमित्यर्थः । नयेन नीतिप्रयोगेण । लभ्येयं नाशयेयम् । आपतितौ समागतौ । इषन् वाचान् । अदीत्य अतिक्रम्य ।

(फ) कीदण्डं धनुः । आचिष्य आकृष्य । सपलाकृतः पत्रेण पत्रेण सप्त इति सपत्रः तथाकृतः सपुङ्गवशरप्रवेशनेनातिपीडितः कृतः इत्यर्थः, ('सपत्रनिष्यवादतिव्यथने' इति डाच्-प्रत्ययान्तः) । निष्यवाकृतः पत्ररहितो विडः, सृगस्य पार्श्वद्वयं भित्त्वा वहिर्निर्गमनेनातिपीडितः कृत इत्यर्थः ।

(ब) सृगयवे व्याषाय । तयोः बालकनाखीजडयोः । वृत्तिं जीविकां, जीवन-रक्षणमित्यर्थः, क्षुद्रिवारणमिति यावत् ।

(भ) किरातं व्याधम् । अपि प्रश्ने ।

(म) लिप्सुः लब्धमिच्छुः । अभ्येति आगच्छति । उत्सवोत्तरा उत्सववृद्धा ।

(य) वृद्धं नालीजडम् । दुहितरि मञ्जुवादित्याम् । सम्यक् यथोचितं, प्रतिपत्या प्रवृत्त्या, कर्त्तव्यवस्थादने प्रवृत्त्या इत्यर्थः, खेदप्रदर्शनेनेति यावत् । तन्मुखेन तदुपाधेन, विश्वासीत्यादनद्वारा इत्यर्थः । आकृष्य समीपमानोय । देख्ये वसुन्धरायै । रहः निर्जने । शार्दूलभक्षितः व्याघ्रेण खादितः । प्रकाशं सर्वजनसमक्षम् । आक्रोशः रोदनमित्यर्थः ।

(र) सः मित्रवर्मा ।

देवीमनुर्जयति । पुनस्तथा त्वसुखेन स वाच्यः, 'यदपेक्षया त्वन्नतमतिक्रमितवती (ल) सोऽपि बालः पापेन मे परलोकमगात् ; अथ तु त्वदादेशवर्तिनी एवाहम्' इति । स तद्योक्तः परां प्रीतिमापत्यति । अथ विषयुक्तया मालया असौ धर्षयितुमागतः पापः 'स एवायम् (व) असिप्रहारस्ते पापीयसो भवतु यदि अस्मि पतिव्रता' इति तथा प्रहर्ष्यत्यः, यथा सद्य एव प्राणान् त्यजेत् । ततश्च सा माला गूढमगदेनानेन सङ्गमिति अम्भसि क्षालिता स्वदुहिते (श) देया । मृते तस्मिन् तस्याश्च निर्विकारायां सत्यां 'सती' इत्येवैनां प्रकृतयोऽनुवर्तिष्यन्ते । (घ) प्रचण्डवर्मणे च सन्देष्टव्यम् 'अनाथकम् इदं राज्यम्, अनेनैव सह बालिका इयं स्त्रीकार्या' (स) इति । आवाञ्च कापालिकवेशच्छत्रौ देव्या एव दीयमानभिश्चौ पुरात् वह्निरुपश्रमशानं (ह) वक्ष्यावः । पुनरार्य्यप्रायान् पौरवृद्धान् मन्त्रिवृद्धान् एकान्ते ब्रवीतु देवी 'स्वप्नेऽद्य मे देव्या विन्ध्यवासिन्या कृतः प्रसादः, 'चतुर्थेऽहनि प्रचण्डवर्मा मरिष्यति, पञ्चमेऽहनि

(ल) तथा देव्या । यदपेक्षया यस्य तनयस्य, अपेक्षया अनुरोधेन, यस्य कुशलचित्तयेति भावः । अतिक्रमितवती सङ्गमितावती ।

(व) धर्षयितुम् अभिभवितुं, सतीत्वनाशनेन अवमन्तुमित्यर्थः, सुरतं विधातुमित्यर्थो वा. ("धर्षणं सुरतं विद्यादभिभूतिश्च धर्षणम्" इति शाश्वतः) । स एवायं मालाप्रहार इत्यर्थः ।

(श) गूढं गुप्तं यथा तथा । अगदेन विषघ्नौषधविशेषेण । अनेन मद्दत्तेन एतेन । सङ्गमिति सम्मिश्रिते । स्वदुहिते निजतनयायै सङ्गवादिन्यै ।

(घ) तस्मिन् सिद्धवर्मणि । तस्यां स्वदुहितरि सङ्गवादिन्याम् । निर्विकारायाम् अविभक्तायां, सुस्थशरीरेण जीवन्त्यामित्यर्थः । प्रकृतयः अमात्याः प्रजासमूचाश्च । एनां देवीं वसुधराम । अनुवर्तिष्यन्ते अनुसरिष्यन्ति, पूजयिष्यन्ति इति भावः ।

(स) सन्देष्टव्यं दूतसुखेन वाचिकं प्रेषणीयम् । अनाथकम् अराजकम् । अनेन राज्येन । बालिका सङ्गवादिनी । स्त्रीकार्यां परिणेतव्या इत्यर्थः, त्वयेति शेषः ।

(ह) कापालिकेति ।—कापालिकस्य तान्त्रिकसम्प्रदासि विशेषस्य, वेशेन परिच्छटेन, कन्नौ गुप्तौ, कपटसम्प्रदासिवेशधरौ इत्यर्थः । उपश्रमशानं श्रमशानसमीपे, (क्षामोष्ये अव्यधीभावः) ।

रेवातटवर्तिनि मङ्गवने परीच्य (क) जनेषु निर्गतेषु क्वाटमुद्वाव्य त्वत्सुतेन सह कोऽपि द्विजकुमारो निर्यास्यति । स राज्यमिदम् अनुपाल्य बालं ते पित्रे पदे प्रतिष्ठापयिष्यति । स खलु बालो मया व्याघ्रीरूपया तिरस्कृत्य (ख) रक्षितः । सा च इयं वत्सा मञ्जुवादिनी तस्य द्विजसुतस्य दारत्वेन कल्पिता (ग) इति । तदैतदतिरहस्यं युष्मासु सुगुप्तं तिष्ठतु यावदेतदुपपत्स्यति (घ) इति ।

स च स्थविरोऽतिहृष्टः प्रयातः सर्वमर्थं यथाऽऽदिष्टं समपादयत् । प्रतिदिशञ्च लोकवादः प्रासर्पत् 'अहो माहात्म्यं पतिव्रतायाः !! असि-प्रहार एव असौ मालाप्रहारस्तस्मिन् जातः, न शक्यमुपधियुक्तमेतत् वक्तुं, यतस्तदेव दत्तं दाम दुहिते स्तनमण्डनमेव जातं नास्या मृत्युः, योऽस्याः पतिव्रतायाः शासनमतिवर्तते (ङ) स भस्मैव भवेत्' इति ।

अथ महाव्रतिवेशं (च) मां पुत्रञ्च भिक्षार्थं प्रविष्टं दृष्ट्वा सा देवी प्रसुत-स्तनी सहर्षमब्रवीत्, 'भगवन् ! अनुग्रह्यतामयं जनः, मया एकः स्वप्नो दृष्टः, स किं सत्यः ?' । मयोक्तं, 'फलमस्य अद्य एव द्रक्ष्यसि' इति । अथ मदर्शनरागवज्रसाध्वसां मञ्जुवादिनीं प्रणमय्य भूयोऽवदत्, 'तच्चेन्मिथ्या, सोऽयं युष्मदीयो बालकपाली श्यो (छ) मया निरोद्धव्यः'

(क) चार्थपाथान् सज्जनवहलान्. पौरुषेण मन्त्रिभेदेषु च ये सज्जनास्मान्निवर्त्येः । से मङ्गं. मां प्रतीत्यर्थः । प्रसादः अनुग्रहः । मङ्गवने सम मन्दिरे । परीच्य प्रसाधेन निश्चिद्य, गृह्णाभ्यन्तरे गुप्तभावेन कोऽपि अस्ति मालि वा इति विशेषेण अनुसन्नायेत्यर्थः ।

(ख) तिरस्कृत्य आच्छाद्य, गोपायित्वा इत्यर्थः ।

(ग) दारत्वेन भाव्यांलिन । कल्पिता निर्मिता, विधाता इति शेषः ।

(घ) उपपत्स्यते संव्यति ।

(ङ) लोकवादः जनानामन्वोऽन्यालापः । प्रासर्पत् प्राचरत् । तस्मिन् मन्त्रवर्षणि । उपधियुक्तं कपटतापूर्णम् । दाम माला । खलमण्डनं स्तनयोराभरणम् । शासनं आज्ञाम् । अतिवर्तते लङ्घयति ।

(च) महाव्रतिवेशं कापालिकवेशप्रथमम् ।

(छ) मदीति । लनम दर्शनेन चरलोकनेन, यः रागः अनुरागः, तेन सह इदं जातं, साक्षरं अर्थं, सज्जाननितमिति भावः यस्याः तादृशीम् । मालकपाली लुक्कृती, कापालिकमिश्रित्यर्थः । अः प्रागामिनि द्विवचुः ।

इति । अहन्तु 'तथा' इत्युक्त्वा पृष्ठत आयान्तं नालीजङ्घम
 असौ प्रचण्डवर्मा ?' । सोऽवदत्, 'राज्यमिदं मम इति
 रास्थानमण्डपे (ज) एव तिष्ठति ।' 'यदि एवमुद्याने तिष्ठ' इति
 मादिश्य तत्राकारिकपार्श्वे परिच्छदान् अङ्गादपनीय तद्रक्षणे
 नियुज्य कृतकुशीलवेशः प्रचण्डवर्माणेत्य रञ्जयन् प्रमत्तमे-
 कुरिकया वक्षसि प्रहृत्य अन्यांश्च तदनुचरान् निपात्य
 अत्यलङ्घयम् । (झ) आगत्य च पुनर्नालीजङ्घमविवे प्रतिसुक्तपूर्वदे
 कुमारेण सत्कर्मतुमुलराजवर्त्मना (ञ) श्मशानोद्देशमभ्यगाम् ।
 तस्मिन् दुर्गागृहे प्रतिमाधिष्ठाने एव मया कृतं स्थूलप्रस्त
 वाङ्महारं विलम् । (ट) निशीथे च वर्षवरोपनीतमहार्हंरत्न
 निवसनौ तं विलमावां प्रविश्य तूष्णीम् (ठ) अतिष्ठाव ।

(ज) कृतमतिः निश्चितचित्तः । आस्थानमण्डपे सभागृहे ।

(झ) तदिति ।—तस्य उद्यानस्य, प्राकारिकपार्श्वे प्राचौरैकभागे । त
 कृतः पृष्ठ इत्यर्थः, कुशीलवस्य चारणस्य, वेशः परिच्छदो येन तादृगः
 प्रीणयन्, गीतादिभिः सन्तोषयन् इत्यर्थः । प्रमत्तम् अनवहितं, गीता
 अन्यमनस्तमित्यर्थः, पानीयमतिमति वा । अत्यलङ्घयम् अलङ्घनमकरवम् ।

(ञ) प्रतिसुक्तेति ।—प्रतिसुक्तः पिनडः, परिहित इत्यर्थः, ("आसुक्तः
 पिनडश्चापिनडवत्" इत्यमरः) पूर्ववेशः आपालिकपरिच्छदो येन
 सदिति ।—मम कर्मणा प्रचण्डवर्मणो हननरूपव्यापारिण, तुमुलं व्याकुलं
 व्याकुले रणे" इति त्रिकाण्डशेषः) यत् राजवर्त्मं राजमार्गः तेन ।

(ट) प्रतिमाधिष्ठाने यत्र प्रतिमा अधिष्ठिता तस्मिन् स्थाने, वेदी
 भावः । स्थलेति ।—स्थलेन घनेन, प्रस्तरेण पाषाणेन, स्थगितम् आच्छादि
 द्वारं बहिर्निर्गमनसुखं यस्य तादृशम् । विलं गर्त्तम् ।

(ठ) निशीथे अर्हंरावे । वर्षवरेति ।—वर्षवरेण "शे तल्पसत्त्वाः प्रथमा
 स्त्रीस्वभाविनः । जाल्या न दुष्टाः कार्येषु ते वै वर्षवराः स्मृताः" ॥ इत्युक्तलक्षणे
 राजान्तःपुररक्षकेषु स्त्रीवैनेत्यर्थः, ("वर्षदो वर्षवरस्तुल्यौ" इत्यमरः) ।
 प्रेरितेनेति भावः, उपनीतानि उपस्थापितानि, महार्हाणि बहुमूल्यानि, रत्न
 मणिमयालङ्काराः, पट्टनिवसनानि शौभवस्त्राणि च यथोः तादृशी । आव
 षड्च । तूष्णीं मौनम् ।

देवी तु पूर्वैद्युः प्रचण्डवर्मणे अग्निसंस्कारं दत्त्वा चण्डवर्मणे
तामवस्थामग्निकेन्द्रीपधिकृतामेव सन्दिश्य उत्तरेद्युः प्रत्युषसि पौरामात्य-
परिवृता अभ्येत्य भगवतीमर्चयित्वा सर्वजनसमक्षं तद्भवन् परीक्ष्य
सङ्केतानुरूपं महान्तं पटङ्गनादम् (ङ) अकारयत् । तेन च नादेनाहं दत्त-
संज्ञः शिरसा एव उच्चिद्य सप्रतिमं लोहपादपीठम् (ढ) एकतो निवेश्य
निरगन्, निरगमयच्च कुमारम् । अथ यथापूर्वमर्चयित्वा देवीम्
उद्घाटितकवाटः प्रत्यक्षीभूय विस्मिताः सर्वाः प्रकृतोरभ्यधां, 'देवी
विन्ध्यत्रासिनो मङ्गुखिन एवं वः (ण) समाज्ञापयति 'मया सकृपया
शार्दूलरूपेण तिरस्कृत्य रक्षितोऽयं बालोऽय दत्तः । अथ प्रभृति
मत्पुत्रतया अयं परिगृह्यताम् ।' मात्र अय रक्षितारं मन्यध्वं,
रक्षणवेतनञ्च अस्य स्वसा (त) मङ्गुवादिनी' इति ।

श्रुत्वैतत् 'अहो !! भाग्यवान् भोजवंशः, यस्य त्वं देवीदत्तो
नाथः' इति परां प्रीतिमन्वभवन् प्रकृतयः । सा तु मे श्वश्रूः
तदहरेव परमप्रीता यथाविधि इहितरं मन्त्रमदात् । आगतायाञ्च
शामिन्यां सम्यगेव तद्विलमपूरयम् । सर्वे च सां देवांश्च राजपुत्रञ्च
!वीपुत्रं मन्यमाना मदाज्ञां नात्यवर्तन्त । (थ) कुमारञ्च विधिवदुपनाय्य (द)
पाठयन् नीतिशास्त्रं राजकार्यमन्वतिष्ठम् ।

(ङ) अग्निसंस्कारं वङ्गिक्रियां, दाहकार्यमित्यर्थः । चण्डवर्मणे प्रचण्डवर्मणः अश-
जाय । अश्रुकेति — अश्रुकेन्द्रेण वसन्तभानोः, उपधिकृतां कपटजनितां, कूट-
नीतिप्रयोगेण सत्पादितामित्यर्थः । सन्दिश्य दूग्मुखिन वाचिकं प्रेष्य । सङ्केतानु-
रूपं पूर्ववर्णविहितानुगुणम् । पटङ्गनादं टङ्गाध्वतिसम् ।

(ढ) दत्तसंज्ञः दत्ता प्राज्ञा, संज्ञा अर्थसूचना, काव्येसिद्धिसूचकैश्चित इति
श्रावत येन तादृशः ("संज्ञा सञ्ज्ञेतनानाम हस्ताद्येज्ञासंज्ञाना" इत्यमरः) । सप्रतिमं
देवीप्रतिमासद्वयम् । लोहपादपीठं लौहनिर्मितचरणस्थापनासनम् ।

(ण) प्रकृतोः पौरामात्यान् । एवं बल्यमाद्यप्रकारम् । वः युष्मान् ।

(त) श्वसा बालिका । स्वसा भगिनी ।

(थ) श्वश्रुवसन्त अत्यकामन्, सङ्घितवन्त इत्यर्थः ।

(द) उपनाय्य उपनयनसंस्कारेण संस्कास्ये ।

अथ क्रमेण मितवर्ममन्त्रिणमार्यकेतुं नाम कौशलाभिजनत्वात् कुमारमाटपचं मन्त्रिगुणोपेतं नालीजङ्घेन परीक्ष्य सहायं कृत्वा सत्यशौचयुक्तान् अमात्यान् विविधव्यञ्जनांश्च गूढपुरुषान् नियोजयन् स्व-परराष्ट्रेषु विविधेन कौशलिन उपायान् (घ) प्रयुञ्जन् अतिष्ठं, व्यचिन्तयच्च, 'सर्वोऽपि अतिशूरः सेवकवर्गो मयि तथाऽनुरक्तो यथा आचर्या जीवितमपि दृष्टाय मन्यते । राज्यहितयसैन्यसामग्र्या च न अह-भश्मकेन्द्रात् वसन्तभानोर्न्यूनी नीत्याविष्टश्च । (न) अतस्त्वं पराजित्य विदर्भ-पतेरनन्तवर्मणस्तनयं भास्करवर्मांश्च पित्रेण पदे स्थापयितुमलम् (प) अस्मि । अथच्च राजसूनुः 'भवान्याः पुत्रः अहञ्च तत्साहाय्ये नियुक्तः' इति सर्वत्र किंवदन्ती । (फ) इदञ्च मत्कपटं न केनापि विदितम् । अत्रस्थाश्च अस्मिन् भास्करवर्मणि 'अथमस्मत्स्वामिनीऽनन्तवर्मणः पुत्रो भवान्याः प्रसादात् एतद्राज्यमवाप्सति' इति वद्वाशा वर्तन्ते । अश्मकेन्द्रबलञ्च राजपुत्रस्य भवानीपुत्रत्वं विदित्वा 'देवशक्तेः पुरो न बलवती मानवी शक्तिः' इति अस्माभिर्विग्रहे चलचित्तम् (व) इवोपलक्ष्यते । मौलाः प्रकृतयश्च स्वत एव (भ) राजसुताभ्युदयकाङ्क्षिण्यः, मया पुनर्दानमानादिना विश्वासिता विशिषेण राजपुत्रमेवाभिकामयन्ते । अश्मकेन्द्रान्तरङ्गाश्च भृत्याः मदीयैः पुरुषैः प्रभृतां प्रीतिसुत्पाद्य मदाचर्या रहसि इत्यमुपजप्ताः 'यूय-

(घ) कौशलाभिजनत्वात् कौशलाः कौशलजनपदाः, अभिजनः जन्मभूमिः यस्य तस्य भावस्तत्वात् कौशलदेशोत्पन्नत्वात्, ("कुलीऽप्यभिजनी जन्मभूम्याभाप" इत्यमरः) । कुमारमाटपचम आर्यकेतोः कुमारमाटपचत्वञ्च कुमारमातुः समुत्तरायाः कौशलैन्द्रभूषणत्वात् इति भावः । सत्यशौचयुक्तान् सत्यपरान् निर्दिशति । विविधव्यञ्जनान् नानाविध-लिङ्गधरान्, बहुप्रकारकृष्णवेशधारणनिपुणानित्यर्थः । गूढपुरुषान् चरान् उपा-यान् भेदेदृष्टमामदानान्, ("भेदो दृष्टः साम दानमित्युपायश्चतुष्टयम्" इत्यमरः) ।

(न) राज्येति ।—राज्यहितयस्य मितवर्म-प्रचण्डवर्मणोः राष्ट्रहितस्य, सैन्यसामग्र्या बलसमुद्देन । नीत्याविष्टः नीतिज्ञ इत्यर्थः ।

(प) अलं समर्थः । (फ) किं वदन्ती जनश्रुतिः ।

(व) पुरः अर्थे । विग्रहे युद्धे । चलचित्तं चलसमनः, सन्दिग्धदयमित्यर्थः ।

(भ) मौलाः कुलकनारागताः । स्वत एव संभावत एव, केनापि अप्रभोदिता एव इत्यर्थः ।

सस्मिन्मित्राणि, मित्राणां च शुभोदकं (म) वचो वचसेव । ये भवानीवरपुत्रं
 त्यक्त्वा वसन्तभानोः पक्षीया योत्स्यन्ति तेषां नियतम् (य) अन्तकभवन-
 गमनम् । तत् यदि सपरिजनाः सुखेन स्थातुमिच्छन् तदा अन्नन्तवर्नतनयं
 भास्करवर्माणां मनुसरथ ।' (र) इति आकर्ण्य बहवोऽस्मकेन्द्रभृत्या सहस्रैः
 एवावर्तन्त ।

अथास्मकेन्द्रोऽपि अचिन्तयत्, 'राजसूनीमौलाः प्रजाः सर्वा एव
 एनमेव प्रभुमभिलङ्घन्ति, मदीयञ्च आभ्यन्तरो भृत्यवर्गः भिन्नमना इव
 लक्ष्यते । यदि अहमुपेक्षमाणस्तिष्ठामि तत उत्पन्नोपजापं (ल) स्वराज्य-
 सपि नालं रक्षितुम् । अतोऽविलम्बमेव अभिन्नमनोभिः कतिपर्यैर्बलैः
 समेतः विग्रहं रचयामि' इति कृतमतिः नृत्यमुखमिवास्मत्स्नैव-
 मभ्ययात् । (व) तसभ्यायान्तमालोक्य राजपुत्रेण साङ्गं तुरगाधिरुदोऽभ्य-
 सरत् । तावत् सर्वा एव तस्मेनाः 'यद्यमेतावतोऽपरिमितस्य अस्म-
 त्स्नैवस्य उपरि एक एव अभ्यागच्छति तदत्र भवानीवर एव असाधारणो
 हितुः' इति निश्चित्य अरलेख्यलिखिता (श) इव अवस्थिताः ।

ततो मयाऽभिगम्य सङ्गराय समाहृतो वसन्तभानुः समेत्य
 मामसिप्रहारेण दृढमभ्यहन् । (ष) अहञ्च शिखावलेन विफलिततटप्रहारः
 प्रतिप्रहारेण तं विनाश्य तच्छिरोऽवनौ विनिपात्य सैनिकान् सर्वान्
 अवदन्, 'अतःपरमपि ये युयुत्सवः, ते समेत्य मया सह युध्यन्ताम् ॥

(म) मदीयेः पुरुषैः सन्नियतकारैः । उपजापः भेदिताः । शुभोदकं कल्याणो-
 त्तकफलम्. ("उदकं फलमुत्तरम्" इत्यमरः) ।

(य) नियतं निश्चितम् । (र) सपरिजनाः सपरिहाराः, पुत्रकक्षत्रभृत्यादि-
 सञ्चिता इत्यर्थः । मनुसरथ अनुगच्छन्, आशयथ इत्यर्थः ।

(ल) उपेक्षमाणः उदासीन इत्यर्थः । उत्पन्नोपजापं सञ्जातभेदम् ।

(व) अभिन्नमनोभिः एकचित्तैः, शत्रुभिरनुपगमैरिति भावः । अभ्ययात् अभ्य-
 शिञ्चत्, आक्रान्तिदित्यर्थः ।

(श) असाधारणः असाधारणः, महानित्यर्थः । तस्मेनाः वसन्तभानोर्वंशानि ॥
 अरलेख्यलिखिताः चित्राप्रिंताः, लिखिता इति यावत् ।

(ष) सङ्गराय युद्धाय । अभ्यहन् प्राहरत् ।

जो चेत् राजतनयचरणशरणा (स) भवन्तु ।' मङ्गलनमाकर्ष्य सर्वेऽपि अश्रमकेन्द्रसेवकाः स्वस्ववःहनेभ्यः समवतीर्य राजसूनुमानस्य तद्गणवार्त्तिनी-
ऽभवन् । ततोऽहम् अश्रमकराज्यं राजसूनुसात् विधाय तद्गणार्थं मौलान्
स्नानभिकारिणी नियुज्य आत्मीभूतेन तत्त्वैव्येन साकं विदभान् अभ्येत्य
राजधान्यां तं (ह) पित्रे पदे न्यवेशयम् ।

अथ एकदा माता सहावस्थितं तं राजानं व्यजिज्ञपं, 'मया
एकस्य कार्यस्य आरम्भश्चिकीर्षितः, (क) स यावन्न सिध्यति तावन्मया
न कुत्रापि अवस्थानुं शक्यम् ; अत इयं मञ्जुव्यां त्वङ्गिनी मञ्जुवादिनी
क्रियन्त्यहानि त्वदन्तिकमेव तिष्ठतु ; अहं यावदिष्टजनोपलम्भं भुवं
विश्रम्य तमासाद्य पुनरत्र समेष्यामि ।' (ख) इत्याकर्ष्य माताऽनुमतेन
राजा अभिहितम्, 'आर्य्य ! अस्माकमेतद्राज्योपलम्भस्य असाधारणो
हेतुर्भवान्, भवन्तं विना क्षणमपि मया राज्यधूरियं न निर्वाह्या, (ग) तत्
किमेवं ब्रवीति भवान् ?' इति । मया उक्तं, 'त्वया न अत्र
किमपि चिन्तनीयं, योऽयं ते सचिवरत्नम् (घ) आर्य्यकेतुरस्ति, स ईदृशानां
बहूनां राज्यानां धुरं बोदुमलम्, अतस्तमत्र नियुज्य गमिष्यामि ।'
इत्येवमाश्वासितोऽपि समाटकोऽसौ विविधैरायुधैः कियन्तं कालं

(स) शिक्षाकलेन अस्त्रविद्यानेपुराणेन । विफलिततत्पठारः व्यर्थोऽतवसन्तभानु-
ज्ञताघातः । युयुत्सवः शोडुमिच्छवः । राजाति ।—राजतनयस्य भास्करवर्मा, चरणौ
पादौ, शरणम् आश्रयो वेधां तदाभूताः राजपुत्रस्य शरणागताः ।

(ह) राजसूनुसात् राजकुमारायत्तं, भास्करवर्माधीनमित्यर्थः । तत्त्वैव्येन
अश्रमकेन्द्रवलेन । साकं सह । तं भास्करवर्मायम् ।

(क) चिकीर्षितः कर्तुमिष्टः ।

(ख) यावदिति ।—इष्टजनस्य प्रियजनस्य, उपलभं प्राप्तिं, यावत् । तम्
इष्टजनम् । आसाद्य प्राप्य, गृहीत्वा वा । समेष्यामि समागमिष्यामि ।

(ग) राज्यधुः राज्यभारम् । निर्वाह्या बोद्धुं शक्या, परिचालयितुं समर्था
इत्यर्थः ।

(घ) सचिवरत्नं सचिवेषु रत्नतुल्यम्, अमात्यश्रेष्ठमित्यर्थः, "जातो जातो यदुत्कृष्टं
सद्रवमिति कथ्यते" इति शब्दान् ।

मां प्रयाणोपक्रमात् (ङ) न्यवर्त्तयत्, प्रादाच्च उत्कलाधिपतेः प्रचण्डवर्मणो राज्ञं मङ्गलम् । अहञ्च तद्राज्यं स्वायत्तं कृत्वा राजानमामन्त्रय यावत् भवदन्वेषणाद्यं ब्रजामि तावत् अङ्गनाथेन सिंहवर्मणा स्वसाहाय्याय आकारितोऽत्र समागतः पूर्वपुण्यपरिपाकात् स्वामिना समगंसि ।” (च)

इत्याकर्ण्य सम्प्रहृष्टाः सर्वे कुमाराः पाटल्यां योवराज्यमुपभुञ्जानं पूर्वसङ्केतितं सभार्यं सोमदत्तमानाद्य यावत् परस्परमानन्दमनुभवन्ति तावत् पुष्पपुराद्राज्ञः पत्रमादाय राजहंसस्य समागता राजपुरुषाः प्रणम्य राजवाहनं व्यजिज्ञपन्, “कुमार ! देवस्य पितुस्ते आज्ञापत्रं (ङ) गृह्यताम् ।” इत्याकर्ण्य सादरं तत् गृह्णीत्वा राजवाहनः सर्वेषां शृण्वतां तदवाचयत् । (ज) —

“स्वस्ति श्रीराजहंसभूपतिः पुष्पपुरात् चम्पामधिवसती राजवाहन-प्रमुखानाशास्य निगदति यथा, यूयमितो मामामन्त्र प्रस्थिताः पथि कस्मिंश्चित् वनोद्देशे उपशिवालयं स्तन्वावारं (झ) निधाय स्थिताः । तत्र राजवाहनं निश्चि शिवालये शिवपूजार्थं स्थितं प्रातरनुपलभ्य अवशिष्टाः सर्वेऽपि कुमाराः ‘सह एव राजवाहनेन राजहंसं प्रयांस्यामी न चेत् प्राणांस्त्यक्त्यामः’ इति प्रतिज्ञाय सैन्यं परावर्त्य (ञ) राजवाहनमन्वेष्टुं पृथक् प्रस्थिताः । एवं भवद्वृत्तान्तमाकर्ण्य सैनिकेभ्यः असह्यशोकसागरे निमग्नोऽहं ‘वामदेवाश्रमं गत्वा तद्विदितं क्वत्वेतं वृत्तान्तं प्राणांस्त्यक्त्यामि’ इति निश्चित्य तदाश्रमगतस्त्वं मुनिं

(ङ) प्रयाणोपक्रमात् प्रस्थानारम्भात्, तदन्वेषणाद्यं प्रस्थानोद्देशोर्गादित्यर्थः ।

(च) आमन्त्रय सन्वाच्य । आकारितः आहृतः, (“हृतराकारणोऽऽह्वानम्” इत्यमरः) । पूर्वपुण्यपरिपाकात् प्राक्तनमुकृतस्य परिणामात्, पूर्वजन्मानुष्ठित-पुण्यकर्मणः फलप्रदानकालोपस्थितेरित्यर्थः । स्वामिना प्रभुणा, त्वयेति शेषः । समगंसि सम्मिलितोऽभूवन् ।

(ङ) आज्ञापत्रम् आदेशलिपिम् । (ज) आवाचयत् अपाठयत् ।

(झ) आशास्य आश्रोवंचनेरभिनन्द्य इत्यर्थः । निगदति विज्ञापयतीत्यर्थः । उप-शिवालयं शिवमन्दिरसमीपे । स्तन्वावारं सैन्यकटकं, बस्त्रावासं वा ।

(ञ) परावर्त्य प्रत्यावर्त्य, राजधान्यां प्रत्यावर्त्तितुमनुमतिं दत्त्वा इत्यर्थः ।

प्रथम्य यावत् तिष्ठामि, तावदसौ त्रिकालवेदी (ठ) विदितास्मद्भिः प्रायः सादरमवादीत्, 'राजन्! विदितं ते समीहितम्, एते हि त्वत्कुमाराः राजवाहननिमित्तं कियन्तं कालमापदमासद्य भाग्यो- दयात् असाधारणविक्रमकौशलाभ्यां विहितदिग्विजयाः प्रभूतानि राज्यानि उपाज्यं तव पादाभिवन्दनार्थमचिरेणागमिष्यन्ति, तदत्र मा साहसं (ठ) कार्शेः' इति । तदाकर्ण्य तत्प्रत्ययात् वैर्यमालम्बा स्थितं ममद्य असौ मुनिराज्ञापयत्, 'राजन्! राजवाहनप्रमुखाः सर्वे कुमाराः साम्प्रतं समीहितसिद्धिलाभशोभिनश्चम्यायां समेताः, तत् प्रेयतामाज्ञापत्वं सेवकैः' इति अहमाज्ञापत्वं भवतां प्रेषयम्, अतःपरञ्चेत् क्षणमपि विलम्बं विधत्स्यथ, ततो मां जननीञ्च वसुमतीं कथाऽवशेषाविव (ड) श्रोष्यथ इति ।"

एवं पितुराज्ञापत्वं श्रुत्वेव सराजवाहनाः कुमाराः वशीकृत- राज्यरक्षणसमर्थान् आप्तान् पुरुषान् स्थाने स्थानि नियुज्य कियता सैत्येन मार्गरक्षां विधाय पूर्ववैरिणां मालवेन्द्रं मानसारं पराजित्य सद्राज्यं वशीकृत्य चण्डवर्मणा मन्त्रिणा पूर्वं कारागृहे निक्षिप्तं पुष्योद्भवं कुमारं सभाय्यं मोचयित्वा स्वस्वभार्यासहिताः पुष्यपुत्रं गत्वा राजवाहनम् अवन्तिमुन्दर्या समेतं पुरस्कृत्य (ढ) तस्य राजहंसस्य मातुर्वसुमत्याञ्च चरणान् ववन्दिरे । तौ च पुत्रसमागमेन परमा- नन्दमनुभवन्तौ वामदेवः समीक्ष्य सर्वान् कुमारानाज्ञापयत्, "भवन्तः सर्वेऽपि साम्प्रतं स्वानि स्वानि राज्यानि गत्वा न्यायेन परिपाल-

(ठ) तद्विदितं तस्य वामदेवस्य, विदितं ज्ञातम् । त्रिकालवेदी कालवय- चक्षुःशालिनी ।

(ड) समीहितं चेष्टितम्, अभिप्राय इत्यर्थः । पादाभिवन्दनार्थं चरणासना- निमित्तम् । साहसम् आत्मविनाशादिकपसावपश्यकारित्वमित्यर्थः ।

(ड) तत्प्रत्ययात् तस्य मुनेर्वाक्ये, तस्मिन् मुनौ इति वा, प्रत्ययात् विश्वासात् । समीहितेति ।—समीहितस्य चेष्टितस्य, दिग्विजयकपस्य अभिप्रेतार्थ- स्तेत्यर्थः, सिद्धिहासेन साफल्योपलब्ध्या, शोभके शालके इति तादृश्याः । प्रेषयं प्रेरयं, प्रेरितवानस्मि इत्यर्थः । कथाऽवशेषो नाममादावशेषो, सूतो इत्यर्थः ।

(ढ) आप्तान् विश्वज्ञान् । पुरस्कृत्य चयेत्यर्थः ।

यन्तु, यदा च इच्छा पुनर्भवति तदा पितृश्रवणाभिवन्दनाय आगन्तव्यम् ।” ततस्ते सर्वेऽपि कुमारास्तन्मुनिवचनं शिरसि आदाय तं प्रणम्य पितरौ च द्विग्विजयं पुनर्विधाय मुनिसन्निधौ स्थितं पितरं राजहंससुपागमन् ।

अथ राजा कुमाराणां स्वस्ववरितानि आकर्ण्य परमप्रोतो मुनिं सविनयं व्यजिज्ञपत्, “भगवन् ! तव प्रसादादस्माभिर्मनुजमनोरथाधिकं (ण) सुखमधिगतम् । अतःपरं मम भवच्चरणसन्निधौ स्थित्वा आत्मसाधनमेव विधातुमुचितं, तत् पुष्पपुरराज्ये मालवराज्ये च राजवाहनसभिषिच्य अवशिष्टानि राज्यानि नवभ्यः कुमारभ्यो यथायथं सम्पदाय ते च कुमारा राजवाहनवशवर्तिनस्तदैकमत्या नमग्रां भुवङ्कण्टकां (त) यथा उपभुञ्जन्ति तथा विषेयं स्वाभिना” इति । मुनिरवदत्, “कुमाराः ! अयं वो जनकः वयःसमुचिते (थ) पथि वर्तमानः, अस्य मदाश्रये स्थित्वा वाजप्रस्थाश्रमाश्रयणं सर्वथा भवद्भिर्न निवारणोयम् । भवन्तश्च पितृसन्निधौ न सुखमवाप्सन्ति” (द) इति अभिधाय राज्यानि कुमारभ्यो यथायथं विभज्य प्रादात् । ते च मुनेः पितृश्च आज्ञां शिरसा आधाय राजवाहनं पुष्पपुरे अवस्थाय तदनुज्ञया स्वानि स्वानि राज्यानि गत्वा न्यःयेन प्रतिपालयन्तः खिच्छया पितोः सकाशे गतागतमकुर्वन् । एवमवस्थितास्ते कुमाराः सर्वमपि भूमण्डलं परस्परम् ऐकमत्येन (ध) परिपालयन्तः परमसुखेन कालमत्यवाहयन् ।

इति अष्टमोच्छ्वासः ।

इति तृतीयभागः समाप्तः ।

(ण) मनुजमनोरथाधिकं मानुषाभिजातातीतं, मनुष्याणां विषये आशातीतमित्यर्थः ।

(त) आत्मसाधनं परमात्मचित्तनम् । तद्वैकल्या तेन राजवाहनेन सह ऐकमत्यमवलम्ब्य । अकण्टकां निःशत्रुकाम ।

(थ) वयःसमुचिते ऋद्धकालोपयोगिनि ।

(द) अवाप्सन्ति लप्सन्ते, अधीनत्वादिति भावः ।

(ध) ऐकमत्येन एकमतावलम्बनेन ।

इति तृतीयभागस्य व्याख्या समाप्ता ।

